

Peter Burger & Jaap de Jong (redactie)

TAAALBOEK

van de

EEUW

Interviews met:

Brigitte Kaandorp

Wieteke van Dort

Corry Brokken

Henk Hofland

Drs. P

1900 zeppelin
1905 bintje
1906 bioscoop
1911 superkoop
1914 luchtgeleiding
1946 computer
1956 frisdrank
1971 allochtoon
1986 06-nummer
1990 house
1992 hormonenmafia
1996 gekkekoeienziekte
1999 millenniumbaby

TAALBOEK
van de
EEUW

Peter Burger & Jaap de Jong (redactie)

T A A L B O E K
van de
E E U W

Sdu Uitgevers, Den Haag
Standaard Uitgeverij, Antwerpen

Vormgeving omslag: Mesika Design, Hilversum
Vormgeving binnenwerk: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Wil van Dam, Utrecht
Druk en afwerking: Koninklijke Wöhrmann bv, Zutphen

© De auteurs, 1999

De auteurs hebben getracht de rechthebbenden van de foto's te achterhalen. Indien iemand meent dat rechten niet zijn gehonoreerd, kan hij of zij zich wenden tot de uitgever.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 5797 002 3

D/1999/0034/415

Inhoud

Inleiding 7

1900-1909

Van luchtschipper tot millenniumbaby. Honderd jaar Nederland en Nederlands in oude en nieuwe woorden (Frank Jansen) 11

Interview met Theun de Vries (26 april 1907) 28

Taalkroniek 31

1910-1919

Het huiskamerexperiment. Taal en techniek in de twintigste eeuw

(Marc van Oostendorp) 35

Interview met Drs. P (24 augustus 1919) 50

Taalkroniek 53

1920-1929

Esperanto, Novial en Spokaans. Honderd jaar kunsttalen (Rolandt Tweehuysen) 57

Interview met H.J.A. Hofland (20 juli 1927) 75

Taalkroniek 78

1930-1939

Vreemde woorden en de vreemde reacties hierop. Is taal maakbaar?

(Nicoline van der Sijs) 81

Interview met Corry Brokken (3 december 1932) 95

Taalkroniek 97

1940-1949

Van bessensap tot bessepap... en weer terug. De problematische relatie tussen schrift en spraak (Harry Cohen) 101

Interview met Wieteke van Dort (16 mei 1943) 114

Taalkroniek 117

1950-1959

Honderd jaar revolutie. Taalwetenschap in de twintigste eeuw

(Marc van Oostendorp) 121

Interview met Peter Smulders (5 april 1956) 136

Taalkroniek 139

1960-1969

Hi ha hondenlul! Hoe het Nederlands steeds informeler werd

(Peter Burger en Jaap de Jong) 143

Interview met Brigitte Kaandorp (10 maart 1962) 158

Taalkroniek 160

1970-1979

'Juf, ik weet niks meer!' Van taalonderwijs naar taalvaardigheidsonderwijs

(Jannemieke van de Gein) 165

Interview met Abdelkader Benali (25 november 1975) 179

Taalkroniek 182

1980-1989

De Croma-constructie en andere verborgen veranderingen in de Nederlandse
grammatica (Joop van der Horst) 187

Interview met Driek van Vugt (22 januari 1980) 199

Taalkroniek 201

1990-1999

'Het springt gewoon uit je tong.' Nederlands als tweede taal en andere talen in
Nederland (René Appel) 205

Interview met Marcos, Hanan en Feoh van de De la Reyschool (1990) 220

Taalkroniek 223

2000-2099

Neew Neelans (Hugo Brandt Corstius) 227

Literatuur 233

Illustratieverantwoording 245

Trefwoordenregister 247

Namenregister 255

Over de auteurs 261

Inleiding

In 1900 telde Nederland vijf miljoen inwoners. Onder hen waren slechts 53.000 buitenlanders, die bijna allemaal Duits of Frans spraken. Wie nu – honderd jaar later, elf miljoen inwoners meer, inclusief 700.000 buitenlanders – over de Haagse Hobbemapleinmarkt loopt, hoort er Turks, Marokkaans, Kashmiri, Zulu, of een van de 74 andere talen die in Den Haag gesproken worden.

Waarover zouden onze overgrootouders van 1900 zich nog meer verbazen als ze het Nederlands van nu konden horen en lezen? Dat we nu onze taal doorspekken met Engelse woorden ('Het is *summer sale*; ga je mee *funshoppen* met de *kids*?') in plaats van Franse of Duitse? Dat schuttingwoorden in degelijke kranten te lezen zijn en dat schuttingen nu gesierd worden door kleurige en onleesbare handtekeningen van graffiti-spuuters? Dat persoonlijke en zakelijke contacten niet alleen meer worden onderhouden met brieven met postzegels erop, maar steeds vaker met telefoon en e-mail? Dat de spelling twee keer is veranderd (van *bessensap* naar *bessesap* en weer terug)? Dat bijna niemand meer met twee woorden spreekt ('Ja, doe!')? Zou het ze verbazen hoeveel woorden er zijn verdwenen (*bakvis*, *commensaal*, *mutsenpijpster*), van betekenis veranderd (*hit*, *vrijen*) en bijgekomen (*mobieltje*, *muisarm*)? En dat op school het opstel is afgeschafte en *aap*, *noot*, *mies* is vervangen door *maan*, *roos*, *vis*?

Dit is een boek voor lezers die zich graag verbazen over hun eigen taal. Het *Taalboek van de eeuw*, geschreven door elf taalkenners, biedt in tien hoofdstukken een overzicht van honderd jaar Nederlands. In het elfde hoofdstuk blikt Hugo Brandt Corstius alvast *terug* op het Nederlands van de *volgende* eeuw, waarin onze taal op het punt staat de wereldtaal te worden.

De hoofdstukken van het *Taalboek van de eeuw* zijn elk verbonden met een decennium. In ieder hoofdstuk vindt de lezer drie bestanddelen: een historisch essay, een interview en een kroniek van grote en kleine taalgebeurtenissen.

In zijn essay zoekt Frank Jansen verdwenen en nieuw verschenen woorden, van *luchtschipper* via *bermtoerist* tot *spookrijder*. Marc van Oostendorp schreef twee essays. In het eerste laat hij zien hoe radio, telefoon, auto, computer en andere technische uitvindingen sprekers en luisteraars – niet tot ieders genoegen – steeds dichter bij elkaar hebben gebracht. In het tweede geeft hij een beeld van de revolutionaire ontwikkelingen binnen

de taalkunde, in het bijzonder van de eervolle Nederlandse rol daarin. Rolandt Tweehuysen, zelf schepper van de fantasietaal Spokaans, gaat kritisch na hoe bruikbaar kunsttalen als het Esperanto, Volapük en Novial zijn. Nicoline van der Sijs beschrijft de vreemde reacties van Nederlanders op de vreemde woorden die onze taal adopteert. Harry Cohen volgt de moeizame, vergeefse zoektocht naar de ideale spelling. Peter Burger en Jaap de Jong laten zien hoe het stijveboorden-Nederlands van rond 1900 steeds informeler is geworden. Jannemieke van de Gein verbaast zich erover hoe het lees- en schrijfonderwijs zich deze eeuw hebben vernieuwd. Joop van der Horst onthult de Croma-constructie en tweeëntwintig andere verborgen veranderingen in de Nederlandse grammatica. En René Appel maakt duidelijk wat er met het Nederlands gebeurt in een meertalig Nederland ('Check die bakra').

In de interviews halen bekende gebruikers van het Nederlands – uit elk decennium één – herinneringen op aan veranderingen in de taal tijdens hun leven: schrijver Theun de Vries (1907), dichter/zanger Drs. P (1919), journalist Henk Hofland (1927), zangeres/rechter Corry Brokken (1932), actrice/zangeres Wieteke van Dort (1943), Onze Taal-directeur Peter Smulders (1956), cabaretière Brigitte Kaandorp (1962), schrijver Abdulkader Benali (1975), SP-senator Driek van Vught (1980) en basisschoolleerlingen Marcos, Feoh en Hanan (1990). Wie hun antwoorden op dezelfde twintig vragen achter elkaar leest, kan een eigen onderzoekje doen naar veranderende, en soms verrassend gelijkblijvende, opvattingen over spelling, radiostemmen, taboewoorden en lelijke taal, en de eigen ervaringen met de Nederlandse les vergelijken met die van hen.

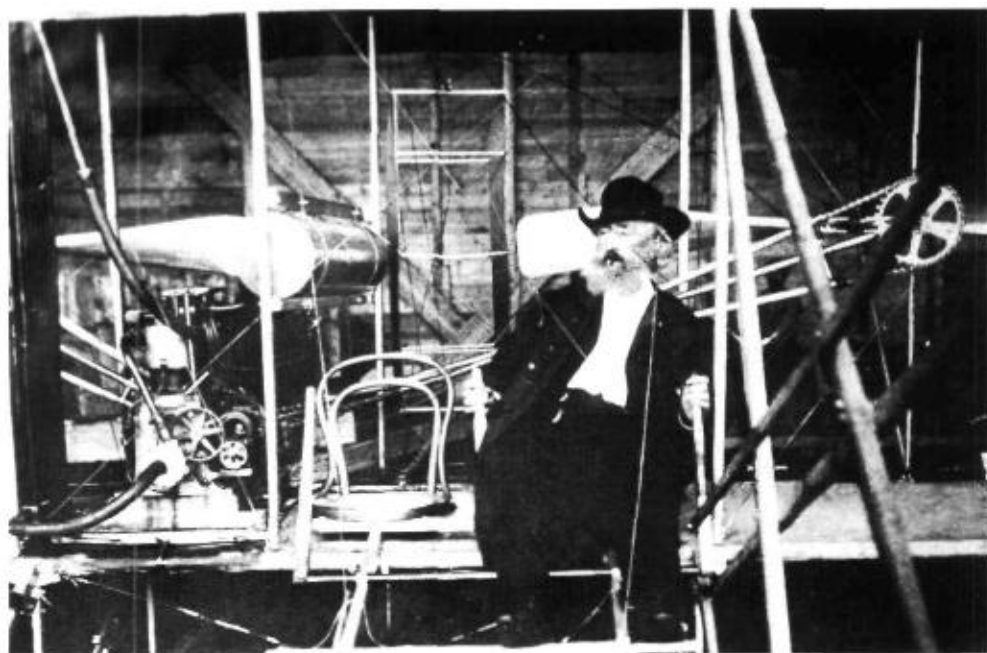
Over de toekomst van het Nederlands zijn sommige geïnterviewden hoopvol, anderen beschouwen de taal als op sterven na dood. Immers, het Engels is de omgangstaal geworden binnen de internationale politiek, de handel, de wetenschap, op het Internet – en het Nederlands lijkt alleen maar terrein te verliezen.

Wij als samenstellers van dit boek horen bij de optimisten. De aandacht voor dialecten en Nederlandstalige popliedjes groeit. Nog nooit werden er zoveel boeken over het Nederlands gepubliceerd. Buiten Nederland en België geven 600 docenten aan zo'n 225 universiteiten in 244 landen les in Nederlandse taal. De afgelopen drie jaar is niet alleen de grootste grammatica van het Nederlands verschenen (de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*), maar ook het grootste woordenboek van de wereld (het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*). Door de eenwording van Europa neemt van de weeromstuit ook de trots op de eigen cultuur en taal weer toe. En nog nooit hebben er zoveel mensen Nederlands gesproken en geschreven als aan het eind van de twintigste eeuw.

Maar ook als wij (en Hugo Brandt Corstius) het mis hebben en als dit de laatste eeuw was van het Nederlands, dan was het wel een grandioze eeuw. Het was de eeuw waarin Han Hollander voor de radio het eerste live-verslag verzorgde van een voetbalwedstrijd, Nederlanders zich steeds vrijmoediger gingen uiten tegen gezagsdragers, Vlamingen en Friezen recht kregen op hun eigen taal en het ABN zich vestigde én zijn auto-

riteit verloor. Waarin Marten Toonder, Kees van Kooten, Wim de Bie en Johan Cruijff de taal hebben verrijkt en waarin soms zomaar mooie nieuwe woorden opdoken als *karaoke*, *valreepmoeder* en *levensnevel*. Waarin Nederlanders elkaar in de haren vlogen over de spelling van *odeklonje*, *ginekoloog* en *pannenkoek* én bij honderdduizenden aan de buis gekluisterd zaten toen Philip Freriks voorlas over *przewalskipaarden* en *tseetseevliegen*. Dit is de taal van onze eeuw, die begon met *Zeppelin* en eindigt met *millenniumbaby*.

Leiden, 26 september 1999
Peter Burger en Jaap de Jong



De Bredase suikerfabrikant S.C.J. Heerma van Voss zit in de tweedekker van de Franse aviateur graaf De Lambert. Om het veertigjarig bestaan van zijn fabriek te vieren, organiseert hij de eerste vliegdemostratie boven Nederlands grondgebied.

1900-1909

Van luchtschipper tot millenniumbaby

Honderd jaar Nederland en Nederlands in oude en nieuwe woorden

FRANK JANSEN

LEUR, 27 juni 1909 – Om 20.23 stijgt de Franse aviateur graaf De Lambert met zijn tweedekker op van de Kloppenbergsche Heide bij Leur. Zijn vliegtuig is gebouwd naar het model van de Amerikaanse gebroeders Wright, van wie De Lambert de vliegkunst heeft geleerd. De twee propellers worden aangedreven via fietskettingen. Initiatiefnemer voor deze vlucht is de Bredase fabrikant S.C.J. Heerma van Voss. Om het veertigjarig bestaan van zijn suikerfabriek te

vieren, hoopt hij zijn 'werklieden iets te laten zien wat in Nederland nog niet gezien was': de eerste vliegdemostratie boven Nederlands grondgebied.

Drie en een halve minuut later al is de vlucht ten einde, maar het is een onvergetelijk schouwspel. Een ooggetuige: 'Wij allen gevoelden hier iets bijzonder te zien en alom steeg uit de rijen der toeschouwers een luid gejuich op ter eere van den koenen luchtschipper.'

Leur had de primeur: Nederlanders zagen hun eerste vliegmachine. Maar hoe moest dat nieuwe transportmiddel heten? De een sprak van *biplaan*, wat werd vernederlandst als *dubbel vliegvlak* en *tweedekker*. Een algemener woord was *aëroplaan*, *vliegtoestel* of *vliegtuig*. En de bestuurder? Dat was een ingewikkelder probleem. De ooggetuige van zo even noemde De Lambert – die trouwens enkele maanden later als eerste rondjes vloog rond de Eiffeltoren – een *luchtschipper*. Anderen hadden het over een *aviateur*, een *luchtman* of een *vliegmens*. Schrijvers van ingezonden brieven ruzieden over de verdiensten van *vlieger*, *vliegert* en *vliegenier* – van *piloot* was nog geen sprake.

Zoals bij veel innovaties het geval is, deed het vliegen de behoefte voelen aan nieuwe woorden. Die behoefte bestaat nog steeds: vergelijk de concurrentie tussen *draagbare telefoon*, *portable*, *zaktelefoon*, *mobiele telefoon*, *mobieltje* en *gsm*. In de afgelopen eeuw is het Nederlands verrijkt met duizenden van dergelijke nieuwe woorden. Die woorden trekken al honderd jaar de aandacht van krantenlezers, columnisten en taalkundigen. Sinds kort verschijnen er ook regelmatig boekjes met verzamelingen van zulke – vaak kortstondig populaire – woorden, van *afvaltoerisme* tot *zorggroepjongere*.

Minder opvallend, maar des te interessanter, zijn echter de woorden die ongemerkt in onbruik raken, of geleidelijk van betekenis veranderen. Zulke verschuivingen kunnen ons veel vertellen over veranderingen in de samenleving. Wie in dergelijke veranderingen geïnteresseerd is, heeft meer oog voor de vervanging van *werklieden* – zoals Heerma van Voss zijn fabrieksarbeiders nog kon noemen – door *werknemers*, dan voor de concurrentie tussen *luchtschipper*, *aviateur* en *vliegenier*.

Andere tijden, andere woorden?

Voor veel taalgebruikers zijn woorden een beetje de dingen zelf. Gevraagd naar 'mooie woorden' noemden veel van de geïnterviewden voor dit boek woorden als *vrede*, *lelie-blank* en *solidariteit*. Een van de negenjarigen die voor het voorlaatste hoofdstuk werden ondervraagd, wilde eerst *millenniumprobleem* noemen als mooiste woord, 'maar *probleem* is een lelijk woord, dus ik kies *millennium*.'

Die rechtstreekse relatie tussen woorden en de dingen waar ze naar verwijzen, is er ook bij andere woorden, bijvoorbeeld bij taboewoorden (de lichaamsdelen en handelingen waar die woorden naar verwijzen zijn taboe, en daardoor de woorden ook). En bij de strijd voor politiek correcte woorden, waarvan de uitwerking twijfelachtig is: heeft de namencarroussel van *mongool* tot *persoon met het syndroom van Down* iemand uit de benoemde groep zelf tot voordeel gestrekt?

Van dezelfde orde is de behoefte aan een nieuw woord zodra er een nieuw begrip zijn intrede doet in de samenleving. Neem het *vliegtuig*. Het eerste vliegtuig had best *vogel* kunnen heten. Het is uitgesloten dat iemand niet begrepen zal worden, die zegt: 'We gaan met de vogel naar Parijs.' Maar zo'n benoeming van een nieuw begrip met een oud woord druist in tegen de logica van de taal. Alleen een nieuw woord doet recht aan de nieuwigheid van het begrip, denken velen.

Veel taalgebruikers zijn gefascineerd door nieuwe woorden. Het bestaan van het nieuwe woord verhoogt de maatschappelijke status van het begrip en geeft het een zekere urgentie. Een nieuw woord zal toch niet voor niets nodig zijn? Als dat zo is, zouden nieuwe woorden de ideale spiegels zijn van veranderingen in de samenleving: andere tijden, andere woorden. Op jacht naar nieuwe woorden dus maar.

Maar wie die jacht opent, wordt op zeker moment bekropen door een gevoel van onzekerheid. In de eerste plaats wordt dat veroorzaakt door de grote afstand die vaak blijkt te bestaan tussen de introductie van een innovatie en de eerste vermelding van het woord dat erop slaat. Neem bijvoorbeeld de *Zeppelin* waarmee de gelijknamige graaf in 1900 toerde. Dit woord wordt volgens het *Woordenboek de Nederlandsche Taal* pas in 1911

De woorden van de eeuw

| | | | |
|------|---------------|------|-----------------|
| 1900 | zeppelin | 1910 | arbeidsraad |
| 1901 | duikboot | 1911 | atoommodel |
| 1902 | radium | 1912 | minimumloon |
| 1903 | worgwet | 1913 | autorace |
| 1904 | pacifisme | 1914 | luchtgevecht |
| 1905 | natuurbehoud | 1915 | gifgas |
| 1906 | bioscoop | 1916 | schoolstrijd |
| 1907 | discrimineren | 1917 | bolsjewiek |
| 1908 | achturedag | 1918 | aardappeloproer |
| 1909 | feminisme | 1919 | radioprogramma |

voor het eerst gebruikt. Het begrip *radioactief* stamt uit 1902, maar het woord doet pas in 1918 zijn intrede. Wat telt?

Er is ook een tweede, belangrijker reden om te twijfelen aan nieuwe woorden als bron om maatschappelijke veranderingen te achterhalen. Stel dat we kunnen aantonen dat het begrip en het woord *koelkast* (of *magnetronoven*) in een bepaald jaar geïntroduceerd en van een naam voorzien werden. Wat is de meerwaarde van dat gegeven, vergeleken met de feiten omtrent de introductie van nieuwe apparaten die we in een geschiedenisboek kunnen aantreffen? Wie iets wil weten over de geschiedenis van de luchtvaart of over de groei van het massatoerisme en de eerste chartervluchten heeft meer aan studies over de geschiedenis van luchtvaart en toerisme dan aan een inventarisatie van nieuwe woorden op dat gebied.

Deze negatieve conclusie geldt natuurlijk niet voor alle nieuwe woorden. Misschien zijn er ook wel nieuwe woorden (of breder: veranderingen in de woordvoorraad) die wijzen op minder incidentele, diepgaande veranderingen in de Nederlandse samenleving.

De verdwijning van de commensaal

Op grond van deze overwegingen ben ik op zoek gegaan naar andere veranderingen in het woordgebruik. Voor een deel kwam ik toch terecht bij nieuwe woorden. Bijvoorbeeld de woorden voor 'alternatief feestelijk tafelen': *barbecuen*, *racletten*, *gourmetten*, *fonduen*, *(steen)grillen*. Wat deze begrippen gemeen hebben, is dat ze de centrale regie van de klassieke feestdis missen, met zijn scheiding tussen de gangen, en de gelijkheid bij het opdienen. Nu neemt iedereen wat hij wil in zijn eigen tempo. In dat opzicht weerspiegelen deze woorden iets van het succes van de individualisering. Die kreeg het eerst een kans bij de manieren van eten die zich aan de controle van de ouders of andere normhandhavers onttrekken (en waarvoor termen ontstonden als *snacken*, *grazen*, *uit de muur eten*). Nu is de individualisering al zover voortgeschreden dat zelfs het avondmaal, toch het bastion en spitsuur van het gezinsleven, wordt aangetast.

Behalve het verschijnen van nieuwe woorden kan ook het verdwijnen van oude het inzicht in maatschappelijke ontwikkelingen vergroten. Een voorbeeld is het lied 'De commensaal' van Drs. P, waarvan de eerste coupletten luiden:

We hebben nou al sinds een maand of zeven
Een man die in de achterkamer woont
Je kan met commensalen veel beleven
Maar zoiets is beslist nog nooit vertoond:

Er ligt alweer een juffrouw in het trapportaal
Die onnatuurlijk om het leven is gekomen
Mijn vader zegt: 'Dat heb je van die commensaal
Had jij die stiekemerd maar nooit in huis genomen'

In de toelichting bij deze kraker schrijft Drs. P dat de oorspronkelijke titel uit 1957 vervangen werd door 'Trapportaal', 'daar nog slechts weinigen de betekenis van het woord "commensaal" bleken te kennen'.

Hoe was het mogelijk dat het begrip *commensaal* verdween en het woord, samen met het synoniem *kostganger*, in zijn val meesleurde? Ik denk dat daarvoor drie langetermijnontwikkelingen tezamen verantwoordelijk zijn. De eerste en meest duidelijke ontwikkeling is te vinden aan de aanbodkant: het is de vergroting van de welstand, waardoor de noodzaak om bij te verdienen door iemand 'in de kost te nemen', verdween. Op dezelfde manier verdwenen allerhande andere semi-beroepsmatige activiteiten die vrouwen naast hun gezin konden uitvoeren (van *wasvrouw* tot *mutsenpijppster*).

De tweede ontwikkeling heeft te maken met de vraag. Er is minder behoefte aan kosthuizen omdat de mobiliteit zo toegenomen is. Afstanden die vroeger een dag wandelen (op klompen) kostten, worden nu in een uurtje rijden overbrugd. Net kort genoeg om te forenzen in plaats van *de benen onder andermans tafel te steken*.

Door die vergroting van de mobiliteit – en een beetje door de *vakantiespreiding* – is trouwens ook het *logeren*, waarmee tot in de jaren zeventig de lange kindervakanties gebroken werden, geleidelijk verdwenen. De *logé* (m.) dan wel het *logé'tje* (v.) ging voor een weekje naar familie elders in het land, waar de *logeerkamer* al in gereedheid was gebracht. Nu wordt de verre familie hooguit een dagje bezocht ter gelegenheid van een verjaardag of een ander feest. En de vakanties zijn gereserveerd voor een veel grotere reis. Als kinderen nu bij andere families een nachtje overblijven, dan is dat bij klasgenootjes, en heet dat een *pyjamaparty*. De gasten slapen op een kamer en zijn na het ontbijt verdwenen.

Zo hebben rijkdom en mobiliteit bijgedragen tot de derde langetermijnontwikkeling: de bolstering van het gezin, van een tamelijk open groepsverband tot een ondoordringbare eenheid.

Een citytripje is geen vakantie

Het loont dus om niet alleen te kijken naar het verschijnen van nieuwe woorden, zoals *snacken*, maar ook naar het verdwijnen van oude, zoals *kostganger*. Maar daarmee zijn de ontwikkelingen in de Nederlandse woordenschat nog niet uitgeput. Het loont ook om te kijken naar veranderingen in de betekenis van woorden.

Denk bijvoorbeeld aan *samenwonen*. Vroeger een tamelijk algemene term die vooral gebruikt werd om aan te duiden dat een *jonggetrouwd stel* introk bij de ouders van een van hen. Nu een aanduiding voor het voeren van een gemeenschappelijke huishouding van twee ongetrouwde personen met een liefdesrelatie. Een dergelijke betekenisverandering is niet alleen interessant om conflicten tussen 'samenwonende' broers en zusters met de sociale dienst te verklaren, maar laat ook weer ten minste twee langetermijnveranderingen zien: de verdwijning van de woningnood en van de dominantie van het christelijk waardepatroon.

Dergelijke betekenisverschuivingen voltrekken zich vaak ongemerkt en zijn daardoor ook in woordenboeken niet altijd terug te vinden. Het bijvoeglijk naamwoord *gemengd*, bijvoorbeeld, is een goede indicator voor welke sociale betrekkingen in de loop van de tijd als probleem ervaren worden. In de eerste helft van de twintigste eeuw waren dat religieuze onderscheidingen. In een *gemengd huwelijk* sliepen twee geloven, katholiek en protestant, op één kussen. Op de Veluwe betekende in die tijd *gemengd zwemmen* dat het zwembad voor alle religieuze groeperingen opengesteld was. In de loop van deze eeuw verschoof de preoccupatie naar de verhoudingen tussen de seksen. *Gemengd* ging slaan op 'mannen en vrouwen' (en vooral 'jongens en meisjes', geloof ik) door elkaar. Intussen heeft er aan het einde van deze eeuw weer een verschuiving plaatsgehad naar de verhouding tussen etnische groepen. *Gemengde* relaties, huwelijken en voetbalclubs bestaan uit autochtone en allochtone Nederlanders.

Ook *vakantie* onderging in de twintigste eeuw zo'n subtiele betekenisverandering. Op het oog is de betekenis – 'vrije tijd', 'doorbetaalde werkonderbreking die naar eigen inzicht besteed kan worden' – de afgelopen eeuw niet veranderd. Maar dat komt doordat die zo vaag is. Want in wezen is alles wat met vakantie te maken heeft in deze eeuw veranderd: hoe vaak je vakantie hebt, hoeveel tijd je per vakantie hebt, waar je naar toe gaat, hoeveel je te besteden hebt. De antwoorden lijken op het Olympische motto: meer, langer, verder, sneller.

Maar natuurlijk kan het niet anders, of die uiterlijke vermeerdering gaat gepaard met een innerlijke waardevermindering. De drie weken vakantie naar Thailand zou in 1930 nog een wereldreis heten. Het weekje Barcelona dat in 1965 met recht vakantie heette, wordt nu een *citytripje* genoemd. En als je iemand in juni hoort zeggen dat hij eindelijk wel weer eens aan vakantie toe is – en je weet dat hij in februari tien dagen op wintersport is geweest, in maart een theaterweekeinde naar Londen en (maar dat was ook om te studeren hoor!) een proef-de-lente-midweekje in de Ardennen, dan weet je dat hij zelfs die aanstaande verre vakantie minder als vakantie zal beleven dan zijn vader en moeder de week in een zomerhuisje in Castricum.

Het laatste voorbeeld van een betekenisverandering die pas achteraf valt waar te nemen, leveren werkwoorden als *bestellen*, *afschaffen* en *afdanken*. Wat kan tegenwoordig worden *besteld*, *afgeschaft* of *afgedankt*? Dat zijn producten of diensten. Maar aan het begin van deze eeuw hadden deze werkwoorden ook mensen als lijdend voorwerp: je kon een dokter bestellen of een knecht afschaffen, waarbij de Grote Van Dale aantekent: 'ontslaan en niet vervangen (bij *afdanken*, *ontslaan* denkt men aan vervangen, als men een knecht afschaft neemt men er geen ander voor in de plaats)'. Met recht een historisch woordenboek!

Huren is een werkwoord dat ook nu eventueel nog met een menselijk lijdend voorwerp gebruikt kan worden, maar dan vooral bij zelfspot: 'Daar ben ik niet voor gehuurd.' In andere gevallen wordt het als pijnlijk ervaren. Het is bijvoorbeeld ondenkbaar dat de voorzitter van een sollicitatiecommissie aan de gewenste kandidaat zou melden: 'Gefeliciteerd, we huren u voor een jaartje.'

Deze verandering is terug te voeren op de toenemende dominantie van het gelijk-

heidsideaal, waarin het normaal is dat mensen zich – bij voorkeur voor afzienbare tijd – in dienst stellen van bedrijven of organisaties, maar waarin het als g enant wordt ervaren dat de ene privé-persoon zich in dienst stelt van de andere privé-persoon.

De elastische band tussen vorm en betekenis

Samenvattend gaat het bij de ontwikkeling van de Nederlandse woordvoorraad om drie soorten veranderingen: nieuwe woorden verschijnen, oude verdwijnen en bestaande woorden veranderen meer of minder opvallend van betekenis. Deze drie veranderingen zijn in afnemende mate terug te vinden in woordenboeken.

De conclusie van dit betoog is een paradox: niet de nieuwe woorden geven inzicht in de sociale veranderingen van deze eeuw, maar juist de oude woorden, dat wil zeggen de woordvormen die er hetzelfde uitzien als vroeger en die op het eerste gezicht ook geen betekenisveranderingen hebben ondergaan.

Hoe kan dat? Het antwoord luidt dat er – hoewel dat tegen de intuïtie van velen indruist – juist geen direct verband bestaat tussen de vorm van een woord en de zaak of gebeurtenis waar dat woord op slaat. Dat verband is, ook bij de woorden die wij concreet noemen, eerder vaag. En dat kan ook niet anders, want juist door die vaagheid kunnen we hetzelfde woord steeds gebruiken voor andere exemplaren van de zaak of het gebeuren. Ondanks ons verlangen naar nieuwe woorden voor nieuwe zaken, gebruiken we veel oude woorden zonder ons te realiseren dat de inhoud allang veranderd is.

Hoe elastisch de band tussen vorm en betekenis is, blijkt als we nagaan welke veranderingen de woordvoorraad voor gezinsleven, werk en verkeer in de afgelopen honderd jaar ondergaan heeft. We zullen zien hoe de ‘partners’ en ‘relaties’ met wie we ooit exclusief zakelijke betrekkingen onderhielden, zich een plaats in de familiekring hebben verworven en hoe de vrijgezellen zichzelf opwaardeerden tot *quality singles*. Er is veel veranderd, ook in onze woordenschat, in de eeuw die begon met het *dienstbodenvraagstuk* en eindigt met het *millenniumprobleem*.

De woorden van de eeuw

| | | | |
|------|--------------------|------|-----------------------------|
| 1920 | vrouwenkiesrecht | 1930 | 40-urige werkweek |
| 1921 | dienstweigeraar | 1931 | crisis |
| 1922 | fascisme | 1932 | bedrijfsraad |
| 1923 | loon- en prijsstop | 1933 | boekverbranding |
| 1924 | radio-omroep | 1934 | f hrer |
| 1925 | Gouden Standaard | 1935 | herbewapening |
| 1926 | vrede demonstratie | 1936 | showproces |
| 1927 | non-stopvlucht | 1937 | helikopter |
| 1928 | penicilline | 1938 | atoomsplitsing |
| 1929 | beurskrach | 1939 | onzijdigheid (neutraliteit) |



Beroepen als schillenboer en kolenboer zijn inmiddels verdwenen.

Thuiswerk

Op een van de schoolplaten die ik mij van geschiedenis op de lagere school herinner, stond een 'straatbeeld' van een stadje in de negentiende eeuw. Het was een volle plaat, die een drukte van belang afbeeldde, vooral door de vele dienstboden en leveranciers die af en aan renden. In deze eeuw zijn deze figuren uit het straatbeeld verdwenen. Wat kan daarachter zitten?

Kolenboer

Het aantal vrouwen met een betaalde betrekking mag dan in de twintigste eeuw onmiskenbaar toegenomen zijn, maar we mogen niet vergeten dat er ook veel vrouwelijke beroepen uitgestorven zijn. De *dienstbode* (*meid*, (*dienst*)*meisje*, *hit*) is na 1950 verdwenen, een ontwikkeling die een kwart eeuw eerder even ondenkbaar was als een slaafloze samenleving voor de Romeinen. Toen er in de jaren twintig een tekort aan autochtone dienstboden ontstond, was dat de aanleiding voor heftige discussies over dit *dienstbode*-vraagstuk. Notabelen kozen voor een oplossing die sterk leek op de *gastarbeiders* van de jaren zestig en de *au pairs* van de jaren tachtig; ze lieten meisjes uit het sterk verarmde Duitsland komen.

Achteraf is het opmerkelijk hoe geruisloos deze dienstverlenende laag uit de samenleving verdwenen is. En het wordt nog verbazingwekkender als je beseft dat ongeveer in dezelfde tijd een hele laag verzorgende (mannen)beroepen slonk en verdween. Af en toe zie je nog wel eens een roestig bordje 'Aan de deur wordt niet gekocht', maar het is twijfelachtig of er nog wel iemand is die iets aan de deur wil verkopen. Heel geleidelijk kwamen er immers steeds minder beroepsuitoefenaren aan de deur: eerst legden de *boterman*, de *ijsman* en de *bloemenman* het loodje, in de jaren vijftig en zestig gaven de *melkman* en de *schillenboer* het op. De *kolenboeren* legden het in de jaren zestig af tegen het aardgas. Van andere beroepen is het takenpakket veranderd. Zo is er geen *bakker* meer die met zijn *bakkerskar* of *-mand* (op zijn fiets) bestellingen rondbrengt, al is hij nog wel zeer aanwezig in de winkel.

Dat ligt anders bij de *kruidenier*. Dat is geen gediensstige in stofjas meer, die op een vaste dag in de week 's morgens het *boodschappenboekje* haalt (het zogenaamde *horen*) en 's middags de boodschappen brengt. De moderne kruidenier verlaat zijn winkel niet meer. Sterker nog, hij schijnt zich zelfs daaruit teruggetrokken te hebben. In ieder geval treedt hij zijn klanten niet meer in de winkel tegemoet. Albert Heijn noemde zich nog *kruidenier*, om maar zo gewoon mogelijk te blijven. Zijn filiaalchefs in de *supermarkten* deden dat niet. Die zijn *bedrijfsleider* voor het personeel en *gastheer* ten opzichte van de klanten. Wel een merkwaardige gastheer die er alles aan doet om onzichtbaar te blijven. En net zo doet ook de rest van het personeel alle moeite om elk rechtstreeks contact met de klant te vermijden. De waren worden door *vakkenvullers* (dé *instapbaan* voor jongeren) in de schappen gezet, door de klant eruit gepakt, en alleen nog even vluchtig door de caissière beroerd als zij ze tegen de scanner houdt.

Deze wederzijdse anonimiteit is geen onbedoeld gevolg van technologische ontwikkelingen, maar eerder iets dat de consument aan het einde van de twintigste eeuw op prijs stelt. Dat blijkt wel uit de discussie over de *privacy* die losbarstte toen supermarkten de bestedingen van hun klanten elektronisch gingen bijhouden. Het blijkt ook uit de afschaffing van bankfilialen ten gunste van de *flappentap* (of wel *pinnen*, *geld uit de muur trekken*). Geheel tegen de verwachting van de banken in, bleken de klanten liever langer in de rij voor de automaat te blijven staan dan dadelijk door een bankbediende van vlees en bloed geholpen te worden.

De enige beroepsgroepen die nog aan huis komen, zijn de *pizzakoerier* (maar die rekent aan de deur af) en de *werkster* of *hulp* (m/v), die het huis schoonmaakt en daarvoor per uur of per deelprestatie betaald wordt. De overdracht van het geld vindt plaats volgens het anonieme supermarktmodel: het gaat niet van hand tot hand, maar is alvast op een vaste plaats neergelegd. Ook als mevrouw thuis is. Het zijn andere uitingsvormen van de gêne om als privé-persoon een dienstverband aan te gaan bij een andere privé-persoon, die we al constateerden bij de werkwoorden van het type *bestellen*.

Huisvrouw

Het verdwijnen van de verzorgende beroepen heeft een belangrijke verandering teweeggebracht voor de *huisvrouw*. Hoe heeft zij overleefd? Het standaard antwoord is

dat de nieuwe apparaten haar het werk uit handen namen. Voor een deel kan dat kloppen. Ik denk dan vooral aan de *stofzuiger*, die heel wat geschuijer en gesjouw met tapijten naar buiten om te gaan *mattenkloppen* overbodig maakte.

Maar geldt hetzelfde voor alle huishoudelijke apparaten? Neem nu de *wasmachine*. Deze al wat oudere uitvinding betekende een enorme werkverlichting vergeleken met de *kookwas*. Dan stond bij ons op het fornuis zeker een uur lang een enorme rode ketel te pruttelen waarin mijn verhitte moeder met een buitenmodel houten pollepel stond te roeren. Maar we moeten wel beseffen dat de wasmachine vooral een verbetering voor minder rijke huisvrouwen betekende. De rijke huisvrouw liet niet haar hulpen wassen, maar vermeed de toestand door de was 'de deur uit te doen'. Van andere apparaten is de tijdsbesparing nog veel minder evident, bijvoorbeeld de *afwasmachine* (overigens al geïntroduceerd in de jaren dertig, en maar heel langzaam doorgedrongen), *mixer*, *keukenmachine* en *magnetron*. Andere apparaten vergrootten het comfort maar verminderden het werk niet, zoals *koel- en ijskast* en *afzuigkap*.

De apparaten kunnen dus nooit in hun eentje de tijdswinst hebben veroorzaakt. Die moeten we eerder zoeken in de beschikbaarheid van water en vooral warmte door nutsbedrijven. De grootste tijdsbesparing leverde de overgang van kolen op aardgas (in



De uitvinding van de wasmachine betekende voor de huisvrouw een enorme werkverlichting vergeleken met de kookwas. De was hoeft nu niet meer lange tijd op het fornuis te pruttelen en geroeid te worden.

enkele gevallen met een tussenfase via *oliestook*) op. In het *stookseizoen* moest er iemand (van het personeel, bij ons thuis mijn vader) extra vroeg op om de kachel op te stoken. Het was soms zo koud dat er *ijsbloemen* op de ramen stonden. Mijn vader hoopte dan steeds dat er nog een beetje vuur onder de as was, omdat hij het vuur dan alleen maar hoefde *op te poken* en kolen uit de *kolenkit* bij hoefde te voegen. Maar meestal was ook het laatste vuur gedoofd en moest hij, na de *aslade* gelegeerd te hebben, met veel *aanblazen* een nieuw vuur maken. Geen wonder dat de *centrale verwarming (cv)* op aardgas met zijn *thermostaat* in de huiskamer met gejuich ingehaald werd. De kolenbranche probeerde het tij nog te keren door steenkool te associëren met *leefwarmte*, maar er zal zelden een innovatie sneller in de huishoudens doorgedrongen zijn. Ongeveer hetzelfde is gebeurd met warm water (waar *geisers* en *boilers* het gesjouw met ketels en *lampetkannen* overbodig maakten) en met de kookfornuizen op gas of elektra waarmee je veel sneller en preciezer kon koken dan op het *petroleumstel*.

Naast de stofzuiger en het aardgas is er nog een verklaring waarom de huisvrouw het vertrek van al haar gediensigen heeft overleefd: het doel van het huishoudelijk streven is benedenwaarts bijgesteld. Tot diep in deze eeuw was het doel van de huisvrouw om voor elf uur *de boel aan kant te hebben*, wat behelsde ontbijt afruimen, afwassen, bed opmaken en stofzuigen. Na de koffie was er tijd voor eten koken, een kamer *onder handen nemen, verstellen* en het *stoppen van sokken*.

Deze laatste bezigheden zijn helemaal verdwenen en de eerder genoemde zijn aanzienlijk verlicht doordat de inrichting van huizen veranderd is. In de woonkamer staan steeds minder meubels, en die weinige meubels zijn steeds makkelijker schoon te maken en lichter, dus makkelijker verplaatsbaar. Dit had wel tot gevolg dat veel soorten meubels, allemaal met eigen mogelijkheden en charmes, in onbruik zijn geraakt. Om er enkele te noemen: de *crapaud*, *pied-de-stal*, *bonheur*, *chiffonnière*, *secrétaire*, *etagère*, *chaise longue*, *bergère*, *dormeuse*, *canapé*, *sofa*, *ottomane*, *causeuse*, *tête-à-tête*, *dos-à-dos*, *trumeau*, terwijl de *commode* is verhuisd naar de babykamer en de *gueridon* naar de tuin. Deze uitbundig gevarieerde meubelstukken hebben, na een kort experiment met de *zitkuilen* en *zitzakken*, plaats gemaakt voor het *bankstel* en de *eethoek*.

De woorden van de eeuw

| | | | |
|------|-----------------------|------|----------------------|
| 1940 | persoonsbewijs | 1950 | apartheid |
| 1941 | razzia | 1951 | televisieprogramma |
| 1942 | jodendeportatie | 1952 | H-bom |
| 1943 | onderduiken | 1953 | stormramp |
| 1944 | vliegende bom | 1954 | dubbelspelling |
| 1945 | atoombom | 1955 | rock 'n roll |
| 1946 | computer | 1956 | ouderdomsvoorziening |
| 1947 | politieactie | 1957 | kunstmaan |
| 1948 | T-shirt | 1958 | pacemaker |
| 1949 | rondetafelconferentie | 1959 | de pil |

Over het koken hadden we het al: ook dat wordt minder en minder serieus. Aan de ene kant is het belang van de dagelijkse maaltijd afgenomen door het *gemaksvoesel* (in de vorm van *de vette bek uit de muur*) dat velen als *tussendoortje* tot zich nemen op elk moment dat zij daar zin in hebben. Als zulke *grazers* thuishkomen, hebben ze nauwelijks trek in de stevige stampot met suddervlees waar de huisvrouw van vroeger zoveel werk in stak. Daar komt bij dat ook die warme maaltijd steeds meer weg gaat hebben van gezamenlijk grazen. Tot in de jaren zestig was de warme maaltijd een microkosmos waarin de verhoudingen weerspiegeld en bevestigd werden: moeder produceerde en vader verdeelde het eten. De kinderen wachtten op hun beurt. In het laatste kwart van deze eeuw is het eten geïndividualiseerd. Dat is het duidelijkst te zien aan de nieuwe aanpak van feestelijk eten, namelijk bij *fonduen*, *barbecuen* en *gourmetten*. Daarbij zit men wel gezamenlijk aan tafel, maar iedereen zorgt voor zijn eigen maaltijd. De huisvrouw kan volstaan met het in huis halen van halffabrikaten en diepvriesproducten.

Huisman

Tegen het einde van de eeuw ten slotte, daagt er voor de huisvrouw hulp van een onverwachte kant: haar man. Die moet dan wel afscheid hebben genomen van zijn rol als *kostwinner* of *eenverdiener* en een *deeltijdbaan* (een geslaagde leenvertaling van *parttime*) hebben aanvaard. Heeft hij de stap gezet om samen met zijn partner als *tweeverdieners* te kiezen voor een *duobaan*, dan komen ze in totaal op anderhalve volledige betrekking uit. Als hij thuis in de weer is, noemt deze man zich koket *huisman*, maar volgens de statistieken doet hij meer aan *doe-het-zelven* en *klussen* dan aan lappen en zemen. In ieder geval is hij met dat laatste veel minder bezig dan zijn vrouw, die zich minder en minder met de titel *huisvrouw* siert.

Verkeer, van mensen en gedachten

Het optimisme waarmee de twintigste eeuw begon, stoelde voor een groot deel op de snelle veranderingen in het vervoer. En dat is heel voorstelbaar. Een negentiende-eeuwse verworvenheid als de trein was in de eerste decennia van deze eeuw nog lang niet op zijn retour. Integendeel, er kwamen voortdurend snellere verbindingen en comfortabelere rijtuigen bij. Maar ook was het in diezelfde tijd al duidelijk dat een latere uitvinding uit diezelfde eeuw, de auto, een geduchte concurrent van de trein zou worden.

Alleen was het nog niet helemaal duidelijk hoe de auto nu gecategoriseerd moest worden. De luidruchtigheid van de benzinemotor trok de aandacht, gezien de titel van Bordewijks verhaal *Knorrende beesten*. Hetzelfde geldt voor de warmteontwikkeling. In Couperus' *Boeken der kleine zielen* overweegt Henri de aanschaf van een auto: 'de "kachel" te koopen, nu ja, dat was een groote uitgaaf in eens... maar het duurst was het onderhoud, van de "kachel", de chauffeur, de uitstapjes...'

Sluiproute

Het *vliegtuig* is met de *zeppelin* een van de eerste uitvindingen van de twintigste eeuw. En het gaat snel met de vliegerij. Al in 1911, twee jaar na de demonstratie van De Lambert, bespreekt de taalkundige De Vooijs uitvoerig de woorden die met vliegen te maken hebben. Naar aanleiding van een rapportage over een vliegtuigshow, waaruit blijkt dat men het vliegen vooral als sport ziet, noemt hij onder meer: *luchtvaart*, *vliegveld*, *vliegtuig* en *vliegbrevet*, en dat zijn woorden die ook nu nog volop gebruikt worden.

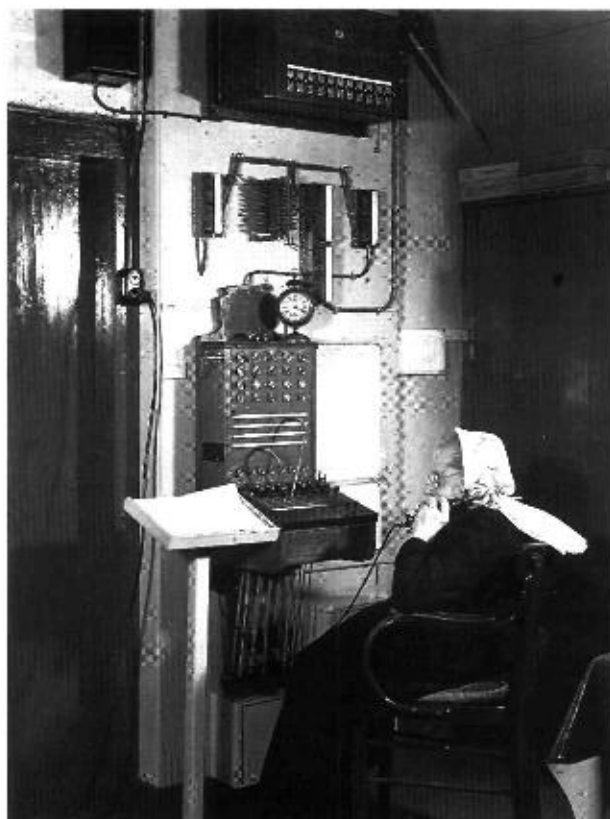
Wie deze woorden tot zich laat doordringen, beseft dat het vliegtuig in de afgelopen eeuw wel veel technische veranderingen heeft ondergaan, maar dat het vliegwezen toch minder veranderd is dan wel eens wordt gedacht. In het bijzonder lijkt dat op te gaan voor de laatste veertig jaar. Eigenlijk is er sinds de opkomst van het straalvliegtuig niets meer gebeurd. En als er een innovatie komt, zoals 25 jaar geleden met de *supersonische Concorde*, dan blijft die als marginaal verschijnsel een beetje in de lucht hangen. Nog dramatischer is de stagnatie bij de ruimtevaart. Voor kinderen van nu is de *maanreis* van 1969 met bijbehorende woorden als *maanlanding*, *maanwagen* en *maansteen* iets uit een ver verleden en als zodanig nauwelijks geloofwaardig. Deze stilstand of achteruitgang wordt pas echt schrijnend als we die afzetten tegen de optimistische verwachtingen in de eerste helft van de eeuw. Mijn grootmoeder bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat aan het einde van deze eeuw iedereen een helikoptertje zou bezitten. Heimelijk hoopte ze dat ook nog mee te maken.

Vergelijken we het vliegtuig met de auto, dan zien we ook bij de auto stagnatie, maar dan van een andere soort. Het succes van de auto heeft zijn waarde als statussymbool verminderd. Dat blijkt onder meer uit de vele woorden die te maken hebben met de maatschappelijke problemen die het autoverkeer veroorzaakt. Ik noem er enkele: *sluiproute*, *spookrijder*, *rubbernek-effect*, *kijkfile*, *verkeersdrempel*, *kettingbotsing*, *bermtoerist*, *alcomobilist*, *ademtest*, *rekeningrijden*.

Mobieltje

Behalve het transport van mensen en dingen heeft ook de overdracht van ideeën een grote vlucht genomen. De belangrijkste ontwikkeling van de laatste 25 jaar is natuurlijk de opkomst van de *digitale cultuur*, ofwel de computer en computernetwerken, die een geheel eigen woordenschat met zich mee hebben gebracht, bijvoorbeeld: *desktop*, *zakjapanner*, *laptop*, *muis*, *organiser*, *interface*, *internet*. Merkwaardig is de opkomst van het werkwoord *muizen* 'de computer met de muis aansturen', dat relevant werd door de ziekte *RSI*, of huiselijker: de *muisarm*. Andere minder vrolijke gevolgen van onze bits- en bytesbeschaving zijn de *computercriminaliteit*, de *Internet-verslaving* en natuurlijk het *millenniumprobleem*.

Toch verliezen we door de opkomst van de computer makkelijk uit het oog dat ook de traditionele communicatiemiddelen sterk veranderd zijn. Aan het begin van de eeuw leerde je schrijven op een *lei* met een *griffel* en een *spons* in een *sponzendoos*. Mijn generatie leerde in de jaren vijftig schrijven met een *kroontjespen* en een *inktlap*. *Balpen* bestonden toen al wel, maar in de onderwijswereld was men ervan overtuigd dat daar-



Mevrouw Koggel, vervangend stationhouder van de 'boerenpost' te Vilsteren; tot in de jaren vijftig bezaten alleen welgestelden en personen die zakelijke en spoedeisende diensten te verrichten hadden, een eigen telefoonaansluiting.

van de totale verloedering te verwachten was, om te beginnen van het handschrift. Het valt te hopen dat deze onderwijzers geen weet meer gehad hebben van de opkomst van viltstiften en de spuitbussen met verf, die tot een aanzienlijke verruiming van het aantal beschrijfbaar oppervlakken leidden in de vorm van graffiti. In het algemeen zijn er steeds meer *informatiedragers* gekomen, zoals *stickers*, *buttons*, *T-shirts* en *kleefbriefjes* of *geeltjes*.

Twee andere communicatiemiddelen die we als traditioneel kunnen beschouwen omdat ze uit de negentiende eeuw stammen, laten goed zien hoezeer een zaak kan veranderen zonder dat het woord verandert. De eerste is de radio. In de jaren twintig was de radio-ontvanger een apparaat ter grootte van een meubel, dat door een technicus geïnstalleerd moest worden, en dat alleen het gezinshoofd mocht bedienen. Nu is het een klein gebruiksvoorwerp dat iedereen onder handbereik heeft.

De tweede is de telefoon. Tot in de jaren vijftig een medium voor urgente bood-

schappen. Naast enkele rijkards en personen die zakelijke en spoedeisende diensten te verrichten hadden, bezaten weinigen een telefoonaansluiting thuis. Wie een ziek kind had, spoedde zich naar een *cel* om de dokter te bellen. Die cellen waren zo gebouwd dat ze dergelijke belangrijke boodschappen met een privé-karakter 'binnenskamers' hielden: ze konden haast luchtdicht worden afgesloten. Naarmate het gebruik van de telefoon toenam, nam de urgentie van de gesprekken af. Dat had twee gevolgen. Aan de ontvangende kant verminderde de neiging om achter elk belletje aan te rennen. Het *antwoordapparaat* met zijn witte leugen ('Spreek uw nummer in dan bellen we u onmiddellijk terug') bood uitkomst.

Het tweede gevolg van het toenemende telefoongebruik was dat met de urgentie ook het vertrouwelijke karakter van de inhoud van de gesprekken verminderde. De telefoon werd een kletsmedium en de telefooncel veranderde mee. Eerst werd hij vervangen door een soort geluiddempende bol, waar de spreker die nog prijs stelde op enige privacy, desgewenst zijn hoofd in kon steken. De laatste jaren zijn ook die bollen verdwenen en staat iedereen te praten in de openbare ruimte. Wie horen wil, die hore. En alle anderen ook. Daarmee was de weg vrij voor het onbelemmerd gebruik van de *mobiele telefoon*, de *hand- of zaktelefoon*, het *mobieltje* of het *gsm'etje*.

Vergelijken we het personenvervoer met het overbrengen van gedachten, dan is het duidelijk op welk terrein in deze eeuw de meeste vooruitgang is geboekt. Terwijl het communiceren nog steeds gevarieerder, goedkoper en sneller verloopt, lijkt de vooruitgang bij het personenvervoer te stokken. Wat kan daarvan de oorzaak zijn? Ik denk dat het sleutelwoord de miniaturisering van de techniek is. Die miniaturisering maakte het individuele gebruik van de apparaten mogelijk. Doordat de apparaten kleiner werden, kon iedereen zijn eigen radio, televisie en telefoon hebben. Bij het personenvervoer heeft de miniaturisering niet zoveel zin. Die stuit namelijk op een ondergrens en dat is het menselijk lichaam. Een auto of vliegtuig zal nooit kleiner worden dan de mens die erin moet zitten. Daarom blijft ook het kleinste vervoermiddel onhanteerbaar groot vergeleken met ook het onhandigste communicatiemiddel.

De woorden van de eeuw

| | | | |
|------|--------------------|------|----------------------|
| 1960 | gasbel | 1970 | gijzelingsactie |
| 1961 | gastarbeider | 1971 | loonpauze |
| 1962 | pany | 1972 | bedrijfsbezetting |
| 1963 | loonexplosie | 1973 | witkar |
| 1964 | happening | 1974 | oliecrisis |
| 1965 | provo | 1975 | luchtverontreiniging |
| 1966 | mijnsluiting | 1976 | abortuswet |
| 1967 | harttransplantatie | 1977 | speerpuntactie |
| 1968 | studentenprotest | 1978 | neutronenbom |
| 1969 | maanlanding | 1979 | dubbelbesluit |

Gezinsleven

Als we de mensen die hun kinderen 'kids' noemen even buiten beschouwing laten, is in de woorden voor kinderen (*baby, peuter, kleuter*) weinig veranderd. Maar dat geldt niet voor de volgende fase, die van de naoorlogse *tiener* (vroeger *teenager* of *teener*) en de *puberteit*, een woord met dezelfde zorgelijke uitstraling als *generatiekloof*.

Niet dat de vooroorlogse jongere zich niet apart gedroeg. Anders hadden de mannelijke exemplaren geen *vlegels* geheten, en de vrouwelijke *bakvissen*. Maar het gedragspatroon was wel anders: een vlegel was vooral onbeschaamd, een bakvis giechelde. De puber, opvallend genoeg een unisex-persoonsaanduiding, is opstandig, en dan vooral tegen zijn ouders. Als die willen corrigeren, staan ze met lege handen. Lichamelijke tuchtiging is alleen nog iets voor Revianen. Ik zou niet durven beweren dat geen moderne ouder meer een *muilpeer, pets, haberdoedas, oorvijs, draai om de oren* geeft dan wel *billenkoek* (met een nieuwe tussen-n die nu eens gepast is), maar zulke handelingen zijn nu reden voor *gêne*, alleen al omdat zo de kans op een *goed of open gesprek* verminderd is. Curieus is de tamelijk recente verandering van *puberteit* in *pubertijd*. Deze herinterpretatie begon als bewuste woordspeling in de titel van een radioprogramma en maakte zoveel school dat veel taalgebruikers denken dat het zo hoort, compleet met een klemtoon op de eerste lettergreep.

Na de puber komt de fase van de jonge volwassenheid met zijn subculturen, waarvoor juist sterk tijdgebonden woorden hebben bestaan. Denk maar aan *nozem* in de jaren vijftig-zestig, de *rocker* en de *hippie* in de jaren zestig-zeventig en de *gabber* van de laatste decennia. Deze modewoorden zijn voor ons doel hier minder interessant.

Verkering

Na deze groepvorming volgt de paarvorming, waarin we weer wel veranderingen op de lange termijn kunnen waarnemen. De eerste fase is die van de individuele stemming. Vroeger werd deze prille verliefdheid uitgedrukt met een visuele metafoor: op iemand *een oogje of vues hebben*. Tegenwoordig is de uitdrukking directer: *op iemand zijn*.

De tweede fase is die waarin het gevoel aan de betrokkene gecommuniceerd wordt. Dat had vroeger wat voeten in de aarde: een *kennismaking* waar speciaal voor *gemengde* activiteiten georganiseerd werden, kon leiden tot een *flirt* in de hogere standen. In de lagere standen werd hetzelfde gedrag beschreven als *het aanleggen met iemand*. Dat leidde tot de *verloving* of *engagement* (voor de hogere standen) of *verkering* (voor de anderen). Het bijzondere van dat laatste woord was dat het zowel het begrip 'ik heb verkering' als de partner, 'mijn verkering', kon aanduiden. Als alles in eer en deugd verliep, was de volgende stap het *huwelijksaanzoek*, compleet met het ritueel waarin de jongen aan de aanstaande schoonvader om de hand van diens dochter vroeg, waarop het huwelijk volgde (of: men elkaar het *jawoord* gaf).

Er waren er met minder achting voor dit instituut (het *boterbriefje*), maar voor hen was een andere woordenschat weggelegd. Sommigen *scharrelden* (op tijdelijke basis), anderen *hokten* (op structurele basis), en als ze bij de *voorechtelijke geslachtelijke omgang*

niet *oppasten*, sprak men besmuikt van een *moetje* (van 'moeten trouwen wegens zwanerschap'). De *familie-eer* eiste dat *onechte kinderen* tot alle prijs vermeden werden.

Al deze cursief gedrukte woorden moeten aan de jongeren van het einde van de twintigste eeuw uitgelegd worden, zozeer zijn sinds het eind van de jaren zestig de rituelen veranderd. De harde woorden zijn vervangen door eufemismen. Worden hedendaagse jongeren *seksueel actief*, dan gaan zij *experimenteren*, meestal in het genereus ter beschikking gestelde ouderlijke bed. Daarop volgt een periode van *samenwonen* die desgewenst kan worden bezegeld met een huwelijk. Dat woord *samenwonen* bestond al veel eerder, maar voor de jaren zestig had het dezelfde betekenis als *inwonen*, namelijk van een *jong stel* bij zijn (schoon)ouders.

Valreepmoeder

Alles lijkt goed gekomen. Toch is er nog een probleem en dat is de aanduiding van de 'vaste ander' van een paar. De oud-Nederlandse *vrijer/vrijster* voldoet niet omdat het werkwoord *vrijen* van betekenis veranderd is van 'dingen naar' naar 'seksuele gemeenschap hebben'. Een tijdje lang werd *verloofde* geadviseerd, maar een vriend, hoe vast ook, te laten poseren voor aanstaande bruidegom, dat riekte toch blijkbaar te veel naar bedrog. Een volgende oplossing leek *vriend(in)* zelf. Practiseerders van dit woord maakten onderscheid tussen *mijn vriend* en *een vriend van mij*. Dat bleek aan de te subtiele kant. Toevoeging van *vaste* bleek ook geen blijvende oplossing: 'Dit is Helga, mijn vaste vriendin' suggereerde dat alle voorgaande exemplaren scharreltjes, pardon *experimenten*, waren. Gelukkig bieden tegenwoordig de vreemde talen soelaas. Je hoort zowel *partner* als *relatie*. Wel met gevoel zeggen, anders denkt het gehoor aan zakelijke betrekkingen. Ik heb eens een romantisch meisje horen spreken over haar 'lief'. Dat had wel wat, in ieder geval bij dat romantische meisje.

Natuurlijk kwam het ook vroeger voor dat je *er niet zo vroeg bij was*. Mannen zonder trouwambities *waren de dans ontsprongen*. Sommige vrouwen *hadden de boot gemist*, en werden *ouwe vrijster*. Andere vrouwen wisten al vroeg *van de hoed en de rand* en waren als *afgelikte boterham* geen aantrekkelijke *partij* meer. Wat deze onderwerpen betreft, is het taal-

De woorden van de eeuw

| | | | |
|------|--------------------|------|--------------------|
| 1980 | krakersrel | 1990 | house |
| 1981 | aids | 1991 | gentherapie |
| 1982 | kunsthart | 1992 | hormonenmaffia |
| 1983 | vredesmars | 1993 | bijklussen |
| 1984 | diepvriesbaby | 1994 | paars (kabinet) |
| 1985 | draagmoeder | 1995 | dijkverzwaring |
| 1986 | 06-nummer | 1996 | gekke-koeienziekte |
| 1987 | asielzoeker | 1997 | poldermodel |
| 1988 | computervirus | 1998 | penispil (viagra) |
| 1989 | anatomisch correct | 1999 | millenniumprobleem |

gebruik in de loop van de eeuw gemeenkunniger geworden. Het woord *vrijgezel* was nog bij voorkeur van toepassing op ongetrouwde mannen. Het woord werd vervangen door *alleenstaande* (m/v), vervolgens – dynamischer – *alleengaande*, en ten slotte, omdat het toch sneu bleef klinken: *single*, alleen een verwarrend woord voor mensen die nog platen hebben gedraaid. Een klasse beter nog is de *quality single*, die vermogend genoeg is om een advertentie van een kwart kolom te plaatsen in de *NRC* – en zonder afkortingen.

Het single-schap is zo enerverend dat veel vrouwen pas als het bijna te laat is oor krijgen voor het tikken van hun biologische klok. Zij worden *valreepmoeder*. Daarvoor is dan wel uitgekiend reproductief rekenwerk nodig, eenzelfde precisie die vereist was voor het verwekken van een *millenniumbaby*.

Besje

En na het huwelijk was er vroeger niets. Sommige onuitsprekelijke activiteiten werden afgedekt met de termen *buitenechtelijk verkeer* en *echtbreuk*. Er waren geen andere woorden voor. Die zijn er nu wel: wie als getrouwd persoon omstreeks de *zevendejaarsgrens vreemd gaat*, kan de ander proberen mee te sleuren in *partnerruil*. Maar meestal trapt die er niet in, en stelt een *huwelijks therapie* voor, met veel *uitpraten*. Na een eventuele *lat (living apart together)-relatie* volgt het einde: de scheiding. Vroeger het absolute einde, vooral voor de vrouw. Voor een echtscheiding eiste de rechter namelijk een grondige reden: *de grote leugen* waarin een van de partners bekende echtbreuk gepleegd te hebben. In een *gescheiden vrouw* had *gescheiden* de waarde van een bijvoeglijk naamwoord dat een blijvende eigenschap aangaf, een predikaat waaraan niet meer te ontkomen viel. De vloek werd doorgegeven aan de kinderen: hele studies werden gewijd aan de dubieuze toekomst van *echtscheidingskinderen*.

Tegenwoordig is dat toch anders. Scheiden is meer een werkwoord, een activiteit. We zeggen: 'Ab en Alie gaan scheiden', of 'Ab en Alie zijn gescheiden', maar dat zeggen we na een half jaar niet meer. En als Ab of Alie een *Bekende Nederlander* is, is alles koek en ei, want dan worden ze een jaar later weer *samen gesignaleerd* en bezegelen ze de verzoening met een *liefdesbaby*, en begint alles van voren af aan.

De Bekende Nederlander mag dan eeuwig jong blijven, wij worden gewoon oud. In de eerste helft van de eeuw was er maar een categorie: de *oude van dagen*, eventueel naar sekse onderscheiden in *grijsaard* (m.) en *grootje, oudje, besje* (v.). In de tweede helft werd de oude van dagen vervangen door de *bejaarde* (m/v). In het laatste decennium wordt onderscheid gemaakt tussen *senioren* of *jongbejaarden*. Het nadeel van deze categorie is dat je er al toe gaat behoren als *vijftigplusser*. Maar daar staat een belangrijk voordeel tegenover: je blijft erg lang lid van deze dynamische club. *Hoogbejaard* ben je pas na je tachtigste, en zelfs dan kun je dat predikaat weigeren onder het motto: 'Ik ben een jonge vent/meid, die opgesloten zit in een oud lijf.' Kalm wachten op het einde is er niet meer bij.

Theun de Vries (26 april 1907)

Theun de Vries debuteerde in 1926 als dichter, maar is bekend geworden door zijn romans. *Rembrandt*, *Het meisje met het rode haar*, *Het motet van de kardinaal* en *Baron* zijn enkele van de talloze boeken die hij schreef. Hij was ooit letterkundig redacteur van *De Tribune/Volksdagblad*, schreef essays, historische werken, hoorspelen en reisverhalen. Hij ontving onder meer de P.C. Hooftprijs (in 1962) en een eredoctoraat van de Rijksuniversiteit Groningen.



Theun de Vries: Ik ben geboren in Veenwouden in de Friese gemeente Dantumadeel. Thuis sprak ik Fries, zoals ik dat levenslang met al mijn Friese familieleden heb gedaan. Met mijn vriendjes en vriendinnetjes sprak ik tot mijn achtste jaar het Fries van Veenwouden en van mijn achtste tot mijn twaalfde het Leeuwarder stadsdialect ('Luwarders').

Hoe sprak u uw ouders aan?

Met *u*, namelijk *jo*.

Welke spelling hebt u geleerd?

Op school heb ik de spelling-De Vries & Te Winkel geleerd. De spelling 1995 pas ik toe zoals het valt. Ik kan er niet aan wennen.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

Over taal heb ik geleerd dat je zelf (met de losse letters van de methode-Ligthart & Scheepstra) woorden kunt maken die je in gesprekken of in de kerk hebt gehoord. Ik denk vooral aan vreemde woorden: *theater*, *evangelie*, *avontuur*, *mobilisatie*.

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

Ik herinner me het best het 'vrije opstel'. Ik schitterde daarin zo ongeveer sinds mijn tiende jaar, en bleef dat ook op het gymnasium doen. Mijn leraar Nederlands – dr. G.S. Overdiep – had bovendien veel oor voor zonderling gebruik van het Nederlands idioom, waarin ik hem volijverig volgde. Als leerboek gebruikten wij Jac. van Ginneken: *De regenboogkleuren van de Nederlandse taal*.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust af moeten leren?

In 't algemeen heb ik mijn Fries accent zeer bewust leren bestrijden, vooral wat de uitgangsn van de werkwoorden betreft. Ik vind het nog altijd vervelend om mijzelf (op band) te horen spreken. Toch heb ik als auteur nu en dan Frisismen gebruikt om lokale kleur aan mijn verhaal te geven.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Daar ik het Nederlands als eigenlijke hoofdtal heb 'aangeleerd', kan ik deze vraag moeilijk beantwoorden. Ik herinner me dat ik, toen mijn ouders 1920 naar Apeldoorn verhuisden, getroffen werd door het woordje *hallo* waarmee andere jongens mij aanspraken, en door het woord *mieters* dat voor alle mogelijke prettige omstandigheden werd gebruikt. Kort daarna was er een periode waarin op de meest uiteenlopende zaken werd gereageerd met het woordje *behoorlijk*. In Apeldoorn, waar nogal veel Oud-Indischgasten neerstreken, hoorde ik ook voor 't eerst woorden als *tabé*, *kassian*, *baboe*, *pitjitten*, *soedah*.

Wat zegt u als u iets 'geweldig' vindt?

Geweldig, of – als het om kunstwerken gaat: *magnifiek*, *prachtig*.

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Ellendig, *beroerd*, maar ook wel *afschuwelijk*.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Taboe waren in mijn jonge jaren alle woorden met betrekking tot seks. (Ik kan die woorden en hun samenstellingen nog niet goed over mijn lippen krijgen, en in mijn boeken gebruik ik ze nooit.) Taboe waren

ook alle woorden die lichaamsfuncties beschreven: poepen, pissen, braken, zweeten, boeren. Verder mocht er niet over onderkleding gesproken worden ('the unmentionables'), vooral niet over vrouwenondergoed: *b.h.*, *broek*, *lijffe*, om maar te zwijgen van *maandverband*; het woord *maandverband* was überhaupt tot medische handboeken beperkt. Het taboe heeft vooral te maken met het kleinburgerlijk fatsoen, dat wil zeggen met een bepaalde sociale moraal, en verdwijnt pas, maar niet overal, waar vrijere opvattingen over het menselijk lichaam verschijnen, mede door de sport.

Welke woorden hoor je nooit meer?

In de volgorde zoals ze me te binnen schieten: *snuffel* (voor vent of knul), *hansop*, *stoof*, *paardentuiser*, *hij is goed van innemen*, *ademtocht*, *neuswarmer*, *kwartjesvinder*, *bonjour* (als groet), *met spek schieten*, *driedekker* (voor formidabel wijf), *schuinsmarcheerder*, *penneliker*, *Jan Hen*, *Jan Gat*, *dakhaas*, *nabob*, *zegepraal*. Maar ook racistische woorden als: *slingeraap*, *sausneger*, *waterchinees*, *liplap*. En woorden met maatschappelijke minachting: *sijtieslijmer*, *dooie vissiesvleter*, *sjappietouwer*, *kringetjesspuger* (of kom ik hier op het terrein van het Bargoens?)

Van een aantal woorden en uitdrukkingen vind ik het jammer dat ze uit de omgangstaal verdwenen zijn: *santenkraam*, *pilaarbijter*, *ringeloren*, *hij heeft 't verkorven*, *fat*, *gezicht als een oorwurm*, *spotvogel*, *à propos*. Anderzijds is de taal een levend organisme, dat verliest organen, krijgt er nieuwe voor in de plaats, blijft in metamorfose.

Valt u iets op in de taal van uw kleinkinderen in vergelijking met die van u?

Mijn kleinkinderen spreken met veel Engelse terminologie: *cool*, *fuck*, *shit*. Ze gebruik-

ken *snel* als wij vroeger *gauw* zeiden, kennen in het algemeen veel minder woorden, drukken zich zelden schilderachtig uit.

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Een reeks aardrijkskundige namen: *Wouw, Roohel, Botshol, Tiengemetten, Hendrik-Ido-Ambacht*, om er een paar te noemen; de mooiste zitten volgens mij in Zeeland.

Mooie woorden zijn ook: *rokeloos, snedig, zonnevlecht, trits, weegbree, lievevrouwenbedstro* (en nog een reeks bloemen- en plantennamen). Verder *gramschap, behendig, dartel, najaarsevening, minnebrief, sidderrog, ekster, winterkoninkje, klauwier* (en nog meer vogelnamen), *mallejan, klinkhamer, noorderzon, landdorst, snipsnaren, want, het IJ*.

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Voor mij is dat *Stilistische grammatica van het Nederlands* van Overdiep.

Welke andere talen beheerst u in meerdere of mindere mate?

Fries, Nederlands, Duits, Engels, Frans, een beetje Italiaans, nog een restje Latijn.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Kan ik niet beantwoorden, ik luister nooit naar de radio en kijk nauwelijks nog tv.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Ik erger me de hele dag aan het taalgebruik van bijna iedereen. (Deze uitspraak *cum grano salis* nemen).

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

De Nederlands taal zou een toekomst hebben als men zich wilde bezinnen op het werkelijk oorspronkelijk gebruik van woorden, en zich dus niet tevreden stellen met soortgelijke buitenlandse, voornamelijk Engelse, maar ook Duitse, bijvoorbeeld *heikel, keck, mordicus*. Maar dit zou een bewuste aankweek van eigen taal betekenen, en dat druist in tegen de historische spontaniteit die in alle talen werkzaam is. Ik vrees dat op de lange duur (over 100, 150 jaar) het Engels, en dan in zijn eigen metamorfose, onze taal zal overweldigen en wegdringen, vooral ook in een groeiende Europese samenhang.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Ik zou het Nederlands willen veranderen door vernieuwde import van 'archaïsmen', maar dit is een vrome wens, daar alle beweging naar voren is gericht, dat wil zeggen naar ongekende ontwikkelingen.

Taalkroniek 1900-1909

1 januari 1900 De Nederlandse krant *De Standaard* publiceert een brief van de heer L.C. de Lang uit Den Haag, die betoogt dat de twintigste eeuw pas op 1 januari 1901 begint: pas dan zijn er negentienhonderd jaren verstreken sinds het jaar nul. De discussie zal zich aan het einde van de eeuw herhalen.

7 juli 1900 Met 50 tegen 49 stemmen neemt de Tweede Kamer de Leerplichtwet aan, die onderwijs voor kinderen van zeven tot twaalf verplicht stelt. Afwezig is Baron Schimmelpenninck van der Oye, die van zijn paard gevallen is en zijn been gebroken heeft. Hij zou tegengestemd hebben.

24 december 1900 In de Hollandse Schouwburg te Amsterdam gaat Herman Heijermans' toneelstuk *Op hoop van zegen* in première, met Esther de Boer-Van Rijk als de vissersweduwe Kniertje: 'De vis wordt duur betaald.' In de tien jaar daarna wordt het stuk opgevoerd in Berlijn, Praag, Moskou, Wenen, Parijs, Londen, Belgrado, Stockholm, Kopenhagen en New York. Het wordt vijf maal verfilmd, voor het eerst in 1918. Heijermans is ook een van de zeer weinigen die bekend staan als bedenker van een spreekwoord. In zijn toneelstuk *Ghetto* (1899) introduceerde hij de spreuk: 'Zoals het klokje thuis tikt, tikt het nergens.'

1900 Bij de behandeling van de begroting voor 1901 stellen Tweede-Kamerleden kritische vragen over de subsidie voor het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, waaraan al sinds 1852 gewerkt wordt, maar dat slechts twee letters volledig heeft beschreven. Dit jaar verschijnt het vijfde deel, met de rugtitel *Glaasje-Harspleister*. Het eerste woord was eigenlijk *glacéhandschoen*, maar dat leen-

woord willen de puristische redacteuren niet op het omslag zien. Dus voegden zij als eerste lemma de overbodige verwijzing '*Glaasje*. Zie *glas*' toe.

1900 Het eerste decennium is een vruchtbare tijd voor kunsttalen, die vrijwel zonder uitzondering zijn afgeleid van het Esperanto en zijn nakomeling Ido: *Lingua Komun* (1900), *Tutonish* (1902), *Adjuvanto* (1902-1904), *Latino sine flexione* (1903), *Perio* (1904), *Lingua Internacional* (1905), *Ekselsioro* (1906), *Ulla* (1906), *Mondlingvo* (1906), *Lingua European* (1907), *Lingwo Internaciona (antido)* (1907), *Dutalingue* (1908), *Mez-Voio* (1908), *Romanizat* (1908), *Romanal* (1909).

1904 Eerste druk van het klassieke leesboek *Nog bij moeder*, dat bekend wordt als 'Ot en Sien', door Jan Ligthart en H. Scheepstra, met illustraties van Cornelis Jetses. 'Ot en Sien' sluit in vergelijking met andere leesboekjes uit deze tijd meer aan bij de belevingswereld van het kind, zoals te verwachten valt bij de pedagoog en onderwijshervormer Ligthart (1859-1916), die kinderen kennis wil laten opdoen aan de hand van hun eigen leefomgeving. Ligtharts vierdelige onderwijzershandleiding uit 1905-1911 heet niet voor niets *Het volle leven*. In 1911 verschijnt een bewerking van 'Ot en Sien' voor Nederlands Indië, waarin Ot en Sien een baboe hebben en mama in sarong en kabaai loopt.

1904 De Verenigde Staten nemen de Kanaalzone in bezit om het Panama-kanaal te voltooiën, waaraan Suezkanaalontwerper Ferdinand de Lesseps in 1881 begonnen is. Daardoor kan de Engelsman Leigh Mercer in 1959 het elegantste en ook voor Nederlanders

direct verstaanbare palindroom aller tijden scheppen: *A man, a plan, a canal – Panama!*

1905 Het analfabetisme is in Nederland bijna verdwenen: slechts twee procent van de dienstplichtigen kan niet lezen en schrijven. In 1875 was dat nog twaalf procent. Volledig verdwijnen doet het analfabetisme echter niet. Volgens een onderzoek uit 1990, het jaar dat door Unesco wordt uitgeroepen tot 'Internationaal jaar van de alfabetisering', is slechts een op de tweehonderd autochtone Nederlanders volledig analfabeet, maar ten minste 6 procent is functioneel analfabeet: zij hebben in meerdere of mindere mate moeite met het lezen van langere teksten en het invullen van formulieren. Van de Turkse bevolking tussen de 18 en de 40 is in 1990 25 procent analfabeet en 40 procent functioneel analfabeet.

1905 Kornelis Lieuwes de Vries, een hoofdonderwijzer en aardappelkweker uit het Friese Suameer, kweekt het eerste bintje. Hij vernoemt de aardappelsoort naar een leerlinge van hem, Bintje Jansma.

1906 De nieuwe onderwijsverordening voor Curaçao laat oogluikend toe dat op de lagere school behalve Nederlands ook Papiamentu wordt gesproken, de moedertaal van het merendeel van de leerlingen. In 1935 komt er een eind aan deze vrijheid: als instructietaal moet vanaf dan niet 'zoveel mogelijk' maar 'uitsluitend' Nederlands worden gebruikt.

1 mei 1909 Vanaf vandaag horen alle klokken in Nederland dezelfde tijd aan te wijzen. Voorheen was het land verdeeld in een onoverzichtelijk geheel van tijdszones en gaven de klokken per stad of dorp (en zelfs binnen een stad) de ware tijd aan. De invoering van de nationale klokkentijd is een symbool van de toegenomen grootschaligheid.

22 juni 1909 De Nederlandse regering stelt voor het eerst een spellingcommissie in, de commissie-Kuyper, die in januari 1912 adviseert tegen vereenvoudiging. *Mensch* behoudt zijn *-ch*, *zoo* en *beedelen* hun dubbele klinkers, *hondenhok* en *oorlogsschip* hun tussenletters.

1909 Op alle lagere scholen wordt het leesplankje met *Aap noot mies* ingevoerd. Het plankje, waarvan de eerste versie verscheen in 1898, is bedacht door M.B. Hoogeveen, destijds schoolhoofd in Deventer; later werd hij directeur van de kweekschool in Leiden. De tekeningen bij de bekendste versie van het leesplankje zijn van Cornelis Jetses, die samen met Ligthart en Scheepstra in 1908 al zes leesboekjes bij het leesplankje van Hoogeveen bewerkte.

Op het leesplankje komt één klinker twee keer voor, de korte *o* van *hok* en *bok*, omdat die in deze periode nog door veel mensen als twee verschillende klinkers wordt uitgesproken. Zelfs aan het eind van de eeuw zijn er nog mensen voor wie *bok* wel op *slok* rijmt, maar niet op *hok*, *klok* en *kok*.



Vanuit zijn studio in Den Haag verzorgt ing. H.H. Schotanus à Steringa Idzerda op 6 november 1919 van acht tot elf uur 's avonds de eerste aangekondigde radio-uitzending in Nederland, een soiree musicale. Idzerda staat achter de piano.

1910-1919

Het huiskamerexperiment

Taal en techniek in de twintigste eeuw

MARC VAN OOSTENDORP

ROTTERDAM, 19 december 1919 – In een brief aan de Nederlandse minister van Waterstaat schrijft de heer Grootes, directeur van Grootes Radiotelefonieschool in Rotterdam, dat hij gegriefd is door de experimentele radio-uitzendingen die Ir. H.H.S. à Steringa Idzerda sinds 6 november van dit jaar vanuit zijn Haagse huis-

kamer verzorgt. Grootes meent dat Idzerda 'bij herhaling radiotelefonisch (dus in het openbaar) aan mijn adres beleedigingen lanceert waartegen ik wegens seinverbod alle middelen van verweer mis.' Zover bekend is Grootes hiermee de eerste ter wereld die zich gekwetst toont door een radiouitzending.

Veel mensen vinden dat alles almaar slechter wordt en sommigen wijten deze achteruitgang wat de taal betreft aan de techniek. De radio, de sprekende film en de televisie zouden de taal volgens deze mensen almaar verloederd en verslapt hebben en het Internet kwam aan het eind van de twintigste eeuw de doodsteek uitdelen. Ik geloof er weinig van. Volgens mij hebben de radio en de televisie onze alledaagse taal nauwelijks veranderd; volgens mij is alleen het omgekeerde gebeurd: de alledaagse taal, de taal die je vroeger alleen in de huiskamers hoorde, is steeds verder doorgedrongen tot het openbare domein van de radio, de televisie, de film en uiteindelijk ook het gedrukte woord. Die alledaagse taal heeft daar misschien een apart soort taalgebruik verdrongen, het plechtige, deftige, galmende kanseltaaltje dat veel mensen aan het begin van de eeuw nog geneigd waren in het openbaar te gebruiken. Maar dat is nauwelijks een verlies.

Er zijn wel technische uitvindingen gedaan die het dagelijks taalgebruik ingrijpend veranderden, maar dat waren nu juist niet de zendtechniek of andere middelen voor massacommunicatie. De echte veranderingen zijn sluipenderwijs gekomen, met de technieken die we nu 'interactief' zouden noemen – de technieken die het mogelijk maken om iets terug te zeggen, zoals de telefoon. Juist zij hebben de sprekers van het Nederlands steeds dichterbij elkaar gebracht. Ze maakten het mogelijk dat iedereen in theorie met iedereen kon praten en sluipenderwijs hebben ze ruwweg drie veranderingen doen ontstaan: de dialectverschillen zijn afgevlakt, de openbare taal is informeler geworden en de schrijftaal en de spreektaal zijn meer op elkaar gaan lijken. De varianten van het Nederlands zijn meer hetzelfde gaan klinken en ze zijn iets huiselijker geworden. Er is een variant ontstaan die we *huiskamer-Nederlands* zouden kunnen noemen.

Een gezamenlijke huiskamertaal ontstaat op een natuurlijke manier als mensen veel contact met elkaar hebben. Soms fantaseer ik dat een kleptomaaan Middelburgs dienstmeisje, een gesjeesde student uit Leiden, een knorrige Groningse boerenknecht, een vrome notarisvrouw uit Woerden en nog enkele tientallen andere lukraak gekozen Nederlanders zich in het jaar 1900 hadden laten opsluiten in een grote Hollandse huiskamer. Ze waren er van alle gemakken voorzien en ze mochten af en toe bezoek ontvangen, maar in het kader van mijn experiment kon honderd jaar lang geen van de proefpersonen de ruimte verlaten, ook de zuigelingen niet. Met de taal van die mensen was dan, denk ik, hetzelfde gebeurd als met die van de buitenwereld. Hun dialecten waren vervlakt, omdat ze zich langzaam maar zeker aan elkaars taalgebruik hadden aangepast. Ze waren elkaar op een gemeenzame toon toe gaan spreken. Ze hadden geen enkele behoefte gehad elkaar te schrijven; hooguit had er wel eens iemand 's avonds een stiekem briefje neergekrabbeld om in het geheim en in spreektaal zijn liefde te verklaren of een twistpunt te beslechten. In de loop van die honderd jaar hadden sommige proefpersonen het soort taal gehoord waarmee zij nooit eerder in aanraking kwamen: godslasterlijke, obscene en beledigende taal. Maar iedereen was daaraan in de loop der tijd een beetje gewend geraakt.

Een aardige indruk van hoe hun taal geklonken zou hebben krijg je door de radio of de televisie aan te zetten, door naar het theater te gaan, naar een gemeenteraadsvergadering of een willekeurige andere openbare plaats, en daar te luisteren. Steeds meer mensen spreken in het openbaar alsof ze samen in de huiskamer zitten, want in de loop van de tijd is Nederland één grote huiskamer geworden. Dat komt voor een belangrijk deel door de techniek, die het de mensen steeds makkelijker maakt om met elkaar in contact te treden. Honderd jaar geleden spraken veel mensen nooit iemand van buiten hun eigen dorp of buiten hun eigen wijk van de stad. Praten met vreemden was iets heel bijzonders, iets waar je speciale aandacht aan besteedde, iets dat je verzórgde. Door de techniek hoort en ziet iedereen de hele dag mensen van buiten zijn eigen wijk of dorp. De openbare taal is gemeengoed geworden, een massaproduct, en daardoor van karakter veranderd op precies de manier waarop het dienstmeisje, de student, de boerenknecht en al die anderen, opgesloten in die grote huiskamer, hun taal veranderd zouden hebben. Nederland is een grote huiskamer geworden en de twintigste eeuw een groots opgezet en spannend huiskamerexperiment.

De doorbraak van de telefoon

De alledaagse huiskamertaal zal aan het eind van de negentiende eeuw niet zo anders hebben geklonken dan ze nu doet. We beschikken natuurlijk niet over bandopnamen, maar gelukkig schreven sommige schrijvers in de tweede helft van de negentiende eeuw letterlijk op wat ze om zich heen hoorden. In *Woutertje Pieterse* noteerde Multatuli bijvoorbeeld flarden Amsterdamse huiskamerconversatie zoals deze: 'Skenkerissin, Trui! – Ja, fre Stotter, nou je hier bent, mô-je meedrinken, 't wort je f'n harte gegunt,

mens! – Och, juffre Mabel, 't is zo'n chedoe mettie kindere... en hoe faart uwe's Sientje mette kinkhoest? – We hebbe d'r nou 'n machenetisseur bycheroepe, m'r 't wil nie vatte.' Dergelijke gesprekken zijn zo alledaags, zo vertrouwelijk en zo informeel, dat het, afgezien van die kinkhoest, niemand zou verbazen als hij ze nu nog ergens op zou vangen in een huiskamer of bij het televisieprogramma *Koffietijd*.

De veranderingen hebben dus meer gezeten in de openbare dan in de privé-taal: als iemand zich honderd jaar geleden al een televisietoestel had kunnen voorstellen, had hij daarbij nooit aan een babbelprogramma als *Koffietijd* gedacht. Wie honderd jaar geleden in het openbaar sprak, sprak vanaf de kansel, vanachter de kathedraal, op een podium, of tijdens een huisbezoek van de ouderlingen. Zo iemand deed een net pak aan en probeerde zoveel mogelijk op zijn taalgebruik te letten. Hij probeerde zo duidelijk en zo beschaafd mogelijk te zijn, hij probeerde aan niemand aanstoot te geven en hij probeerde zich te houden aan de regels van de meest officiële taal die hij kende – de schrijftaal, in het beste geval de taal van de Statenvertaling van de bijbel. Zo spreekt niemand meer.

Aan het begin van deze eeuw kondigden zich langzaam maar zeker de eerste technologische vernieuwingen aan die dit allemaal ongemerkt zouden veranderen. Het huiskamerexperiment in de Nederlandse taal kunnen we laten beginnen bij de doorbraak van de interlokale telefonie in 1897, toen de staat de exploitatie van de interlokale netten op zich nam. Weliswaar is de invloed van de telefoon moeilijk te peilen en ze is minder spectaculair dan de kortstondige invloed van televisiesternen. Maar langzaam en geruisloos, van het ene individu naar het andere, heeft ze wel degelijk het huiskamer-Nederlands verspreid. Aan het begin van de twintigste eeuw was het telefoonnet in Nederland nog nauwelijks ontwikkeld. De steden hadden wel allemaal een eigen stedelijk net, zodat de fabriekseigenaar met de bank kon bellen, maar van interlokaal verkeer was nauwelijks sprake. Wie in het jaar 1901 van Leiden naar Utrecht wilde bellen, moest zijn gesprek eerst aanvragen bij een telefoniste en dan soms anderhalf uur wachten tot hij verbinding kreeg. Dat was dan vaak een verbinding van een kwaliteit waarmee een moderne astronaut nog geen genoeg zou nemen als hij vanuit een ruimtestation zijn vrouw zou bellen. Bovendien was de prijs van een interlokaal gesprek in die tijd nog enorm hoog – je betaalde al snel één gulden vijftig voor een telefoontje van Amsterdam naar Haarlem en dat was een aanzienlijk bedrag. Daarvoor kon je ook een loopjongen sturen met het openbaar vervoer. Naar Brabant en Limburg kon je helemaal niet bellen, want de steden in die provincies waren niet op het interlokale net aangesloten.

Aan het begin van de eeuw kwam daar langzaam maar zeker verandering in toen de overheid het heft in handen nam. Tot die tijd werd het interlokale netwerk beheerd door een bedrijf dat de zaken weinig voortvarend had aangepakt, omdat het eigenlijk alleen abonnees die waren aangesloten bij eigen lokale netwerken wilde verbinden. Pas nadat het telefoonnet genationaliseerd was, werd het sterk verbeterd en konden mensen elkaar makkelijker bellen – hoewel het in bijvoorbeeld 1920 nog steeds wel eens twintig minuten kon duren voor je verbinding had voor een 'dringend' gesprek van de ene stad naar de andere. Van of naar het platteland kon je nog helemaal niet bellen. Zeker op zondag niet, wanneer ook de telefonistes in grote delen van het land de zondagsrust in acht namen.



De juffrouw van de telefoon. Zij verdween in 1962 toen Nederland het binnenlands telefoonverkeer volledig automatiseerde.

Om het huiskamer-Nederlands te kunnen laten doorbreken moest de telefoon overigens nóg een verandering ondergaan: hij moest letterlijk de huiskamer in. Tot ver in de jaren veertig van de twintigste eeuw hing bij de meeste huisgezinnen het toestel nog aan de muur in de gang; een symbool voor de gedachte dat je dat toestel alleen gebruikte voor korte, zakelijke gesprekjes met de middenstand en dat het voeren van lange persoonlijke gesprekken via dat apparaat 'misbruik' was van de kostelijke technologische middelen. Sommige huisvrouwen die deze tijd hebben meegemaakt doen nog steeds hun schort af voor ze de telefoon aannemen. Pas toen de telefoon op de salontafel kwam te staan, waren de Nederlandse huiskamers voorgoed en permanent met elkaar verbonden en kon het huiskamer-Nederlands doorbreken. Pas toen kon Multatuli's juffrouw Mabel persoonlijk verslag doen van het wel en wee van haar dochtertje aan haar oudtante in Zeist.

Het belang van terugpraten

De massamedia zijn eenzijdig: je kunt alleen consumeren wat ze voortbrengen en je kunt er niets op terugzeggen. Dat was in een notendop het probleem van de directeur van Grootes Radiotelefoniescholen. Idzerda mocht als eerste in Nederland experimentele radio-uitzendingen maken. Hij benutte zijn zendtijd om vanuit zijn huiskamer muziek uit te zenden – van grammofoonplaten en van levende muzikanten – maar ook om zelf af en toe achter de microfoon plaats te nemen en daar teksten uit te spreken. Helaas is er van die teksten niets meer over, behalve die ene brief van Grootes waaruit bleek dat hij zich beledigd voelde, vooral doordat hij niets terug kon zeggen. Maar het feit dat de luisteraar nooit iets terug kon zeggen tegen zijn radiotoestel, heeft er uiteindelijk voor gezorgd dat de invloed van dat toestel minimaal bleef.

Als het taalgebruik van de gemiddelde Nederlander al beïnvloed werd, kwam dat door de technieken die het soort communicatie mogelijk maakten dat we tegenwoordig *interactief* zouden noemen. Dat zijn de technieken die ervoor zorgen dat je iets terug kan zeggen: niet alleen de traditionele communicatiemiddelen, maar ook de vervoermiddelen die sprekers en luisteraars lichamelijk dicht bij elkaar brachten en daarmee dus ook een soort communicatiemiddelen waren. Behalve de telefoon – en, sinds kort, het Internet – hebben dus ook het Dafje, de verhuiswagen en de brommer de verschillende talen steeds dichterbij elkaar gebracht. Om een nieuwe taal echt te leren moet je hem ook met je eigen mond kunnen uitproberen en moet je aan je gesprekspartner kunnen merken of je het zo goed zegt. Als je lang luistert naar een vreemde taal of naar een nieuw soort taalgebruik, leer je die taal of dat taalgebruik weliswaar wel na verloop van tijd te verstaan, maar je gaat hem niet ook gebruiken. De invloed van Harmen Siezen op onze taal is uiteindelijk gering, omdat hij niet naar ons luistert en ons niet corrigeert als we anders spreken dan hij.

Dat terugpraten heel belangrijk is blijkt uit de geringe invloed die de kerk uiteindelijk op onze taal gehad heeft. Die kerk bestond al eeuwenlang voor het televisiejournaal. In de tijd dat er nog geen nieuwslezers bestonden, las vader in veel Nederlandse gezinnen elke dag uit de bijbel voor. Hij deed dat ongetwijfeld met een zwaar accent, maar dat kan de Standaardnederlandse woordenschat en de zinsbouw van de bijbel niet hebben veranderd. Hoewel deze praktijk de Nederlandse taal heeft verrijkt met veel uitdrukkingen en gezegden, heeft ze er niet voor gezorgd dat de luisteraars hun dialect kwijtraakten. Ook luisterden de gelovigen elke week in de kerk naar een dominee die meestal een heel ander Nederlands sprak dan zij gewend waren, of naar een pastoor die een taal sprak die ze helemaal niet verstonden, het Latijn. Ook dat alles heeft uiteindelijk nauwelijks invloed gehad op de taal van de kerkgangers. Maar als al de dominees en pastoors in honderden jaren niet in staat waren geweest om iets wezenlijk te veranderen aan het taalgebruik van de meerderheid van de Nederlanders, waarom zou Harmen Siezen dat dan wel kunnen?

Nee, de invloed gaat wat de massamedia betreft altijd de andere kant op. De taal van de straat en de huiskamer is tot de kathedraal van de media doorgedrongen. Dat geldt bij-

voorbeeld voor de keuze tussen standaardtaal en streektaal: doordat het steeds goedkoper wordt om radio- en televisie-uitzendingen te maken, hebben bijna alle provincies en een groot aantal gemeenten een eigen lokale omroep, waar meestal met een accent en vaak ook in het dialect gesproken wordt. Doordat het steeds goedkoper wordt om cd's te maken, kunnen steeds meer kleine muziekgroepen hun liedjes opnemen – ook als ze in hun streektaal zingen.

Maar ook in andere opzichten kwamen de omroepen steeds dichterbij het oor van de luisteraar. Waar een radiopresentator in de jaren dertig nog sprak alsof hij een zaal vol notarisvrouwen voor zich had, proberen sommige moderne presentatoren te klinken alsof de luisteraar in hun armen op de bank ligt. De taal van de luisteraar veranderde daarmee in ieder geval al niet, en ook de presentator paste in de eerste plaats zijn toon op de radio aan zonder dat hij zijn taal er echt mee veranderde. Ook in de jaren dertig zal menig omroeper toch in zijn privé-leven wel eens met iemand in zijn armen op de bank hebben gelegen. De taal die de radiopresentatoren thuis in de loop der tijd gebruikten, is waarschijnlijk nauwelijks veranderd.

Niet-interactieve technieken zoals de radio en de televisie hebben dus niet zozeer de manier veranderd waarop wij in het dagelijks leven en in onze eigen huiskamer praten, maar ze hebben misschien wel onze kijk veranderd op de taal die je in het openbaar gebruikt. Ze hebben meegeholpen om de huiskamertaal te maken tot de officiële omgangstaal.

Snelweg, waterverf en goeiesmorgens

Cabaretiers en andere taalkunstenaars hebben via de radio en de tv veel nieuwe woorden geïntroduceerd – woorden die overigens vaak ook weer snel verdwenen. Er zijn wel tijden geweest dat iedereen *waterverf* en *niet op reageren*, *Lena* riep omdat Willem Parel, een typetje van de cabaretier Wim Sonneveld, dat op de radio deed en andere tijden waarin op elk kantoor *goeiesmorgens* werd geroepen nadat dit door de makers van Jiskefet geïntroduceerd was. Maar die tijden lijken alweer voorbij. In zijn boekje *Jemig de pemig!* beschreef de taalbeschuwer Ewoud Sanders in 1999 de invloed die Van Kooten en De Bie op het Nederlands gehad hebben. 'Van maar liefst vijftig woorden, uitdrukkingen en figuren kon worden aangetoond dat ze door Van Kooten en De Bie in onze taal zijn

geïntroduceerd of een nieuwe impuls hebben gekregen', schreef Sanders en volgens hem was dit een 'ongeevenaarde prestatie'. De belangrijkste vraag, zoals Sanders ook schrijft, is natuurlijk hoeveel mensen er over vijftig jaar nog weten wie *professor Akkermans* is, wat een *positivo* is, hoe je pruimen op sap zet en waar *Juinen* ligt. Net zoals we ook helemaal niet zeker weten hoeveel woorden en uitdrukkingen er in de negentiende eeuw de ronde deden die ontleend waren aan immens populaire schrijvers als Jacob Cats (*Al draagt een aap een gouden ring, 't is en blijft een lelijk ding*) en Nicolaas Beets (*Hoe warm het was en hoe ver*). Terwijl er in ieder geval van die populariteit weinig meer over is.

De ondergang van het Haarlemmerdijks

Doordat iedereen met iedereen kon praten, zijn de dialectverschillen verzwakt. In de negentiende eeuw waren er meer dialecten dan nu. Doordat er zo weinig contact was tussen de Nederlandse huiskamers, waren de taalverschillen groter en tegelijkertijd subtieler. In 1874 verscheen er een boek met voorbeelden van Nederlandse dialecten. De schrijver van dat boek, J. Winkler, maakte alleen al in Amsterdam onderscheid tussen negentien verschillende dialecten, waaronder het Leidsebuurts, het Jordaans, het Haarlemmerdijks en het Kalverstraats. Tegenwoordig is er hooguit één algemeen-Amsterdams over. In een stad die toen enkele malen kleiner was dan nu werden dus veel meer verschillende soorten Nederlands gesproken.

Neem de uitspraak. Onmiskenbaar zijn Nederlanders in de twintigste eeuw steeds meer op dezelfde manier gaan klinken. Honderd jaar geleden sprak slechts een paar procent van alle inwoners van ons land het soort standaard-Nederlands dat toen nog *ABN* werd genoemd: Algemeen Beschaafd Nederlands, het Nederlands waaraan je niet kon horen waar iemand vandaan kwam. Het *ABN* was toen nog met recht de taal van een elite. Het werd voornamelijk gesproken door mensen die bijvoorbeeld in Leiden, Utrecht of Groningen hadden kunnen studeren en daar hun avonden op studentenkamers hadden doorgebracht in gesprek met sprekers uit andere delen van het land.

Tegenwoordig spreken veel meer mensen een soort Nederlands dat op *ABN* lijkt, al wordt de term niet vaak meer gebruikt en al zijn er natuurlijk meer verschillen tussen de miljoenen sprekers van tegenwoordig dan tussen de paar honderdduizend uit de tijd dat iedereen die *ABN* sprak zich nog min of meer in hetzelfde milieu bewoog. Het gaat met het standaard-Nederlands een stuk beter dan met de Nederlandse streektalen en dialecten. De schaatser Erik Hulzebosch geldt als een curiosum: een jonge man die een Nederlands spreekt dat vrijwel onverstaanbaar is voor mensen die meer dan tien kilometer afwonen van de boerderij waar hij geboren is. Maar nog niet eens zo heel lang geleden was bijna elke Nederlander een Erik Hulzebosch, en zonder de techniek was hij dat gebleven. Wie aan het begin van de eeuw van Rotterdam naar Dordrecht reisde, ruilde de ene wereld in voor de andere. Tegenwoordig draaien veel mensen voor een verhuizing van de ene kant van het land naar de andere hun hand niet meer om. Veel jongeren beginnen te grinniken als je ze vraagt waar ze vandaan komen, en vertellen dan een ingewikkeld verhaal: 'Nou, ik ben geboren in Zoetermeer, maar toen ik drie was verhuisden mijn ouders naar Leeuwarden en toen ik twaalf was zijn ze gescheiden en ging ik met mijn moeder naar Eindhoven. Ik heb gestudeerd in Utrecht, maar woon nu alweer tien jaar in Amsterdam.' Zo iemand heeft niet eens de tijd gehad om zich een specifieke streektaal eigen te maken. Dat is de reden waarom ik denk dat transporttechnieken uiteindelijk misschien de grootste invloed hebben gehad op de dagelijkse omgangstaal.

Radio-uitzendingen, filmvoorstellingen en telefoonlijnen stoppen natuurlijk niet bij de landsgrenzen. Behalve met vreemde accenten zijn de Nederlanders ook steeds meer in steeds rechtstreekser contact gekomen met vreemde talen. Een goed opgeleide

Nederlander kon aan het begin van deze eeuw misschien uitstekend Frans, Duits en Engels lezen en schrijven, maar hij zal zelden of nooit die talen hebben gehoord – behalve als hij hoog opgeleid was en voldoende bemiddeld om te reizen. Wie wil kan tegenwoordig de hele dag de fraaiste exotische klanken horen: op straat, waar natuurlijk veel meer vreemde talen gesproken worden dan ooit eerder het geval was, maar ook in de beslotenheid van zijn eigen huiskamer. Toch zijn er nog maar weinig tekenen die erop wijzen dat deze internationalisering de houding van de gemiddelde Nederlander tegenover zijn taal diepgaand beïnvloedt. Natuurlijk, er is een vloed van leenwoorden over

Hollywoodfilms: 'Het zelfbewustzijn van ons volk wordt verslapt'

De eerste geluidsfilms die in de jaren twintig in de Nederlandse bioscopen vertoond werden, waren in het Duits of in het Engels omdat het te duur was om films in de eigen taal te maken. In die tijd moet bijna niemand in de bioscoopzalen iets verstaan hebben van wat er op het witte doek werd gezegd, want weinig mensen zullen ooit eerder de kans hebben gehad om Amerikaans-Engels te horen. De komst van de geluidsfilm had de Europese filmmakers daarom even nieuwe moed doen vatten. Eindelijk zou de macht van Hollywood met zijn immens populaire stomme films doorbroken worden, omdat niemand natuurlijk de sprekende films uit Hollywood kon verstaan. Eindelijk zou elk Europees land zonder noemenswaardige concurrentie een eigen filmindustrie kunnen opbouwen.

Die hoop was van korte duur. Al snel bleek het de meeste mensen weinig te kunnen schelen dat ze geen woord konden begrijpen dat op het doek gesproken werd. Zeker de Amerikaanse films, met titels als *Show Boat*, *Hollywood Revue* en *Fox Follies*, boden genoeg zang, dans en spektakel om je ook te amuseren als je niet begreep wat er precies werd gezegd. Er waren wel mensen die zich zorgen maakten. Een clubje met de naam 'Dietsche Bond' stuurde bijvoorbeeld een brief aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin het schreef dat de komst van de geluidsfilm 'in hoge mate

ongewenst en schadelijk voor de belangen der Nederlandse beschaving' was: 'Wij denken hierbij aan het gevaar dat het zelfbewustzijn van ons volk wordt verslapt, als [...] de eigen taal wordt uitgesloten; wij denken ook aan het gevaar, dat de zuiverheid onzer taal bedreigt, als voortdurend Nederlanders [...] deze talen horen spreken.'

In die tijd is de belangrijke beslissing genomen om buitenlandse films te ondertitelen en niet na te synchroniseren, zoals het in de meeste andere landen wel gebeurde. Dat lag minder voor de hand dan het nu lijkt. In eerste instantie was nasynchroniseren technisch makkelijker dan ondertitelen: voor het eerste hoefde je niets anders te doen dan de ene geluidsband te vervangen door de andere. Om te ondertitelen moest je lettertjes toevoegen aan het oorspronkelijke beeld. Kennelijk waren de Nederlanders al zo gewend geraakt aan de vreemde talen in de film dat ze niets anders meer wilden op het moment dat de keuze gemaakt moest worden. En zo leven we nu in een cultuur waarin vrijwel iedereen neerziet op de Duitse televisie omdat die alle Amerikaanse films nasynchroniseert. Wij willen een cowboy niet horen roepen: *Sei doch vernünftig, Johnny, werf' die Kanone weg!* Wij willen hem iets Amerikaans horen schreeuwen en de vertaling in witte letters op het scherm eronder zien staan.

onze taal uitgestort. En natuurlijk, er hoeft zich maar één buitenlander bij een groepje Nederlanders te voegen, of het hele groepje schakelt over op het Engels. Maar zodra die buitenlander weggaat, schakelt het hele groepje onmiddellijk terug naar het Nederlands. De wereld wordt steeds internationaler, maar is voorlopig kennelijk nog niet internationaal genoeg om het Nederlands de richting op te laten gaan van het Haarlemmerdijks.

Populaire praatjes op de radio

Behalve dat ze de verschillen tussen Nederlanders heeft doen vervagen, heeft de techniek als gezegd ook de huiskamertaal tot de algemeen aanvaarde omgangstaal gemaakt. Dat ging niet zonder ergernis. De eerste radio-uitzendingen waren al het onderwerp van kritiek toen de directeur van Grootes Radiotelefonieschool ineens in zijn eigen huiskamer kon horen wat zijn concurrent Idzerda in diens huiskamer over Grootes zei.

Maar vooral ook de vorm van de taal was een voortdurend onderwerp van zorg en kritiek. In 1938 schreef P.J. Meertens – de geleerde die beroemd zou worden als Beerta in de roman *Het Bureau* van J.J. Voskuil, en die zijn naam zou geven aan het Meertens Instituut, waar onder andere de Nederlandse dialecten bestudeerd worden – bijvoorbeeld: ‘Met de uitspraak van het Nederlands voor onze omroep-microfoon is het werkelijk heel erg gesteld.’ En de redactie van het tijdschrift *Onze Taal* vond twintig jaar later: ‘De radio moet het miljoenen naar de zin maken. Toch geloven wij dat het aantal populaire praatjes in onbeschaafd Nederlands zo klein mogelijk gehouden moet worden. Worden ze geheel afgeschaft, dan zullen wij daarover niet treuren.’ Dat de Nederlanders thuis al eeuwen lang in dergelijk ‘onbeschaafd Nederlands’ converseerden, ja zich misschien weleens een ‘populair praatje’ lieten ontvallen in die taal, zag de redactie toen niet als een argument. Er moest een verschil zijn tussen huiskamertaal en radiotaal.

Die opvatting heeft lang stand gehouden. In 1960 beweerde S. Witteboom, de hoofdredacteur van de radionieuwsdienst, nog: ‘Ik ben tegenstander van *leze, schrijve* en *reke-ne* voor de microfoon. Ik voel niets voor *mense, diere* en *dinge* voor de microfoon. Ik vind het bedroevend te horen hoe mensen met een feilloze uitspraak zich ertoe laten brengen, hun spraakbeeld op deze manier te bederven. Ik hoop dat de neerlandici, die onze mensen in Hilversum hardnekkig ertoe willen bewegen, de slot-n af te kappen, hun energie anders willen gaan besteden.’ De neerlandici hebben zich deze raad niet ter harte genomen. Integendeel, onderwijzers en leraren doen al decennialang hun uiterste best om hun leerlingen de slot-n die er wél staat toch vooral níét te laten uitspreken. Ook in 1960 was er waarschijnlijk niet veel energie nodig om ‘onze mensen in Hilversum’ te bewegen de slot-n stom te laten. De slot-n uitspreken was – behalve in het noorden en het oosten van het land – al eeuwenlang nogal onnatuurlijk.

Makkelijk om spontaan en gezellig te praten is het overigens nog steeds niet, ook als je *mense, diere* en *dinge* mag zeggen. Een gezellig kletspraatje houden in een lege



De zender van radiopionier Idzerda heette PCGG: Pracht Concerten Gratis Gegeven.

radiostudio of tegen een kleine grijze camera, is niet iedereen gegeven. Sinds het midden van de jaren tachtig wordt daarom op de Nederlandse en de Vlaamse televisie vaak een truc gebruikt die op de Amerikaanse televisie al veel langer gangbaar was. De presentator krijgt een ander mens naast zich in de studio: een weerman, of een duopresentator, of een deskundige gast die hem uitlegt hoe de wereld in elkaar zit. 'Op taalgebied betekent dat,' schreef de Leuvense hoogleraar Ludo Beheydt, 'dat de televisie nu een soort praatbarak geworden is die in de huiskamer gezellige conversatie oplevert.'

Ook het toneel werd een praatbarak door de techniek, onder andere door de zendmicrofoon. Waar een acteur in vroeger dagen met gedragen stem en weidse gebaren zijn teksten moest declameren zodat ook de achterste rijen hem konden volgen, hangt hij tegenwoordig een zendmicrofoontje aan zijn revers. Dat zorgt overigens meteen weer voor nieuwe problemen. De actrice Betty Schuurman vertelde begin 1999 aan het tijdschrift *De Theatermaker*: 'Als je acteert met een zendmicrofoon is het alsof je stem onder een microscoop wordt gelegd. Je stem is dan als een stofvezel die onder de loep verandert in een grote kabel waarin je elk detail ziet zitten. Het maakt je extreem kwetsbaar, alsof iedereen tot in het diepst van je ziel kan kijken. Het liefst had ik met mijn rug naar

het publiek gespeeld. Jullie zien zo al genoeg van mij, dacht ik.' Ook het theater is door de techniek een huiskamer geworden – een huiskamer waar gasten komen die een acteur misschien nooit bij zichzelf zou uitnodigen.

Schrijftaal en spreektaal

Er is nog een manier waarop de techniek de taal heeft veranderd: ze heeft schrijftaal en spreektaal behoorlijk door elkaar laten lopen. Op de Nederlandse radio en televisie wordt van oudsher veel voorgelezen. Tot ver in de jaren dertig was dat een noodzaak. De censuur wilde alle teksten lezen voor ze werden uitgezonden. Maar nog steeds worden voor zover bekend de teksten van vrijwel alle nieuwsuitzendingen uitgeschreven, en ook de spontane praatjes van presentators en presentatrices van praatprogramma's en spelletjes worden meestal niet geïmproviseerd maar opgelezen van een beeldschermje met tekst dat onder de camera bevestigd is, de zogenaamde *autocue*. Omdat die autocue toch spontane praatjes moet bevatten, worden de teksten ervoor in spreektaal geschreven.

Maar door de computer en het Internet wordt deze trend nog enkele malen sterker: het lijkt wel alsof iederéén spreektaal schrijft. Tijdens bijna de hele twintigste eeuw hebben mensen geklaagd en gemopperd dat de jeugd steeds minder leest en steeds minder schrijft. Waar mensen elkaar in de negentiende eeuw nog verwoorden met elke dag een lange brief, bracht de telefoon in de ogen van sommige mensen alleen maar kaalslag. Maar in 1993 gebeurde er iets opmerkelijks. Het Internet, voorheen een exclusief netwerk voor militairen en medewerkers van universiteiten, werd vrijgegeven voor het algemene publiek. Elektronische post groeide uit tot een van de populairste toepassingen van het computernetwerk. Sommige mensen ontvangen honderden van die berichten per dag en schrijven er tientallen terug. Die berichten worden in grote haast geschreven. Hun stijl is daardoor veel informeler, veel spreektaaliger, dan die van de papieren brief. Wie vroeger misschien nog zou schrijven 'Geachte heer, Graag wend ik mij tot u met een verzoek om informatie over uw nieuwe serie stofzuigers', schrijft nu 'Hallo, ik hoor dat jullie nieuwe stofzuigers er zijn; daar wil ik wel meer van weten.' Er wordt dus in overvloed geschreven, maar dan wel in spreektaal.

Ik denk dat die schrijflust wel weer zal overgaan als de Internettechniek verbetert. Al dat moderne geschrijf komt voor een belangrijk deel voort uit noodzaak. Een computerbestandje met een gesproken tekst is nu nog vele malen omvangrijker, en daarom kostbaarder te versturen dan een geschreven tekstje. Als geluidsbestanden sneller, gemakkelijker en goedkoper op een computer gemaakt en via het Net verspreid kunnen worden, ligt het voor de hand dat er een combinatie ontstaat van elektronische post en het antwoordapparaat. Je spreekt een berichtje in en stuurt het naar de elektronische brievenbus van je correspondent. Die beluistert het als het haar uitkomt en formuleert, ook weer mondeling, een antwoord dat ze naar jouw brievenbusje stuurt. Geen getik meer, alleen een goed gesprek, met de voordelen van e-mail: je wordt niet gestoord en je antwoordt als het jou uitkomt.



Door telefoon, fax en e-mail zou de papieren brief verdwijnen. Maar het papierloze kantoor laat nog op zich wachten, want jaarlijks groeit het aantal verzonden poststukken nog steeds (in 1998 7.009 miljoen). Gemiddeld vielen in 1998 per postadres 974 poststukken op de mat.

Computers maken de grens tussen spreektaal en schrijftaal ook op een andere manier vager. Langzaam maar zeker worden ze beter in het opnemen van dictaten en in het voorlezen van teksten: in het omzetten van het gesproken woord in geschreven woord en omgekeerd. Zeker de laatste jaren komt er schot in. Dat komt minder doordat we nu beter zouden begrijpen hoe de menselijke taal werkt of hoe een computerprogramma geschreven kan worden dat met menselijke taal kan omgaan, dan doordat computers nu eenmaal almaar sneller worden en almaar grotere computergeheugens krijgen. Zo ontstaat langzaam maar zeker een nieuwe situatie, waarin je op elk willekeurig moment kunt kiezen of je een tekst wilt lezen of horen, of je hem wilt intikken of inspreken; een situatie waarin er nauwelijks nog verschil is tussen spreektaal en schrijftaal.

Wie daar behoefte aan heeft, kan zich dan op elk moment elke willekeurige tekst laten voorlezen. Sommige mensen noemen het een bezwaar van teksten op de computer dat je een elektrisch beeldscherm niet mee in bad of in bed kunt nemen. Ik denk dat dit bezwaar over twintig jaar opgeheven is: dan zit in elke badkamer en boven elk bed een luidsprekertje geïnstalleerd dat de krant of het nieuwste boek van Toon Tellegen voorleest, net zoals er in elke moderne auto een luidsprekertje zit dat de recentste e-mailberichten voordraagt. Blinden en slechtzienden maken nu al vaak gebruik van die

techniek. Veel redacties sturen desgewenst via een computermodem elektronische versies van hun krant naar hun abonnees. Omgekeerd kunnen computers dan hopelijk ook elke willekeurige tekst voor ons uitschrijven, want lezen is meestal sneller dan luisteren: wie leest kan nog eens een stukje overslaan dat hem niet interesseert en onmiddellijk doorgaan naar de wel relevante informatie.

Een dergelijke technische inwisselbaarheid van schrijftaal en spreektaal móét die twee ook vormelijk wel bij elkaar brengen. Aan de taal van de elektronische post kunnen we zien dat een deel van de schrijftaal langzaam maar zeker spreektaaliger wordt. Tegelijkertijd heeft een ander deel van de schrijftaal ook onmiskenbare eigen voordelen, die nog wel even zullen blijven bestaan: een voorgelezen tabel is lang niet zo overzichtelijk als een tabel op papier. Met de komst van dicteermachines komt er misschien ook wel een techniek om een tabel uit te spreken.

De nutteloosheid van de e-mailcursus

Zodra er een nieuw medium verschijnt, denken mensen dat ze hun taalgebruik aan dat medium moeten aanpassen. Waar er aan het begin van de twintigste eeuw nog wel eens tips werden gepubliceerd over het correct hanteren van het telefoontoestel, gedijen aan het eind van die eeuw de e-mailcursussen.

Die cursussen bevatten vaak twee soorten tips. In de eerste plaats bevatten ze vaak wijze raad die, als je door de terminologie heen kijkt, helemaal niet zo specifiek is voor e-mail: 'Wees duidelijk', 'Wees beknopt' en 'Wees beleefd'. In de tweede plaats bevatten ze tips die wel heel specifiek zijn voor e-mail, maar deze zijn vaak onzinnig. Het gaat vaak om 'regels' die stammen uit het begin van de jaren negentig, de tijd dat e-mail vooral gebruikt werd door hackers en computerfanaten. Op de keper beschouwd helpen ze niet om succesvol gebruik te maken van e-mail, maar om door te dringen tot het geheimtaaltje van een allang uitgestorven subcultuur. Ze maken bijvoorbeeld melding van afkortingen die 'elke e-mailgebruiker moet kennen', zoals lol (*laughing out loud*, als iemand iets grappigs geschreven heeft) of F2F (*face to face*). In de praktijk gebruikt vrijwel niemand dat soort afkortingen.

Iets soortgelijks geldt voor de zogenaamde *smiley's*, de gekantelde gezichtjes die een gevoel uitdrukken. Elke e-mailgids beweert dat het zo moeilijk is om met het geschreven woord ironie en andere betekenisuances over te brengen, en dat je daarom gebruik moet maken van tekens als :-) als je vrolijk bent en ;-)) als je ironisch bent. Nu valt niet te ontkennen dat deze twee symbolen inderdaad weleens in e-mails gebruikt worden, al betekenen ze meestal iets anders – namelijk 'ik weet hoe het moet in de e-mailwereld'. Maar vervolgens beweren de meeste handboeken vaak dat er nog veel meer van die smileys zouden zijn: :-O dat angst zou aanduiden, :-x dat een kusje zou betekenen, enzovoort. (Er bestaan gidsjes waarin honderden van dat soort tekeningetje staan afgedrukt.) Mijn indruk is echter dat die symbolen buiten de handboeken nauwelijks gebruikt worden.

Naarmate er meer mensen gebruik maken van e-mail, normaliseert het taalgebruik in dat medium zich. De beste tip is volgens mij dan ook: 'Zeg het in uw eigen woorden.' Maar ook die tip is niet alleen van toepassing op elektronische post.



Het schrijfgerei is deze eeuw sterk veranderd: van ganzeneer tot laptop. Toen de kroontjespen in de jaren zestig vervangen werd door de balpen, vreesden veel onderwijzers dat deze nieuwigheid het handschrift van de kinderen zou bederven.

De wereld een huiskamer

Met die computers en die elektronische post zijn we aangekomen bij onze eigen eeuwwisseling. Na honderd jaar is het huiskamerexperiment nog lang niet voorbij. Integendeel, met de recente komst van mobiele telefoons en met Internet, komt de mensheid nog veel dichterbij elkaar op de bank te zitten. Ik heb al gezegd dat de belangrijkste invloed op taal altijd komt van interactieve technieken. Als dat zo is, zou ons nog wel eens een periode van snelle taalveranderingen te wachten kunnen staan, want je kunt tegen geen apparaat zo goed terugpraten als tegen je mobiele telefoon. En je kunt nergens zo overvloedig babbelen als op het Internet.

Vooral over de invloed van Internet op onze taal hoor je dan ook wel eens wilde voorspellingen: dat netwerk zou bijvoorbeeld de omloopsnelheid van nieuwe woorden enorm vergroten. Maar we moeten voorzichtig zijn, want zo oud is het Internet niet. Pas sinds 1993 staat het open voor mensen buiten de universiteit. En zoveel mensen maken ook nu nog geen gebruik van het netwerk. Er wordt geschat dat ongeveer anderhalf of

twee miljoen Nederlanders regelmatig e-mailen. Dat is net iets meer dan een tiende van alle inwoners van ons land. Al die mensen zijn ongetwijfeld enorm invloedrijk en belangrijk in onze maatschappij, maar niemand weet of ze nu al invloedrijk en belangrijk genoeg zijn om het taalgebruik te beïnvloeden. Zoals ook niemand weet wanneer het Internet even wijd verbreid zal zijn in ons taalgebied als het telefoonnet.

Een andere voorspelling die er wel eens gedaan wordt over de invloed van het Internet op taal, is dat dit netwerk de definitieve doorbraak van het Engels zal bewerkstelligen. Het Internet maakt de wereld weer een beetje kleiner en brengt dus ook de vreemde talen weer iets dichterbij. Het Nederlandse taalgebied is in deze opvatting al een huiskamer; nu is de wereld aan de beurt. En in die wereldhuiskamer zal Engels gesproken worden.

Ik denk dat ook dat voorlopig niet zal gebeuren. Ook op internationale schaal hebben vervoermiddelen meer verandering gebracht dan alle massamedia bij elkaar. Als de mensen zich nog uitsluitend per trekschuit en postkoets konden verplaatsen, zouden er maar weinig Nederlanders zijn die Engels spraken. Het relatieve effect van Internet is daarbij vergeleken waarschijnlijk gering. Dat is een reden om al te zorgelijke voorspellingen over de toekomst van het Nederlands met een korrel zout te nemen – of om in ieder geval het aandeel van het Internet daarbij niet te overschatten. Wie in de nabije toekomst een lezer of een luisteraar wil trekken op het Internet, zal die lezer of luisteraar ook zoveel mogelijk aan zich moeten binden door hem in de taal aan te spreken die hij ook in zijn huiskamer gebruikt. Voorlopig zal dat nog even het Nederlands zijn. Zelfs de streektalen zoals het Limburgs en het Nedersaksisch krijgen nieuwe kansen: publiceren op Internet is heel goedkoop, zodat zelfs een tijdschrift voor een kleine doelgroep nog betrekkelijk profijtelijk kan zijn. Bovendien kun je met het Internet ineens nagenoeg kosteloos ook die dialectsprekers bereiken die verhuisd zijn naar een andere provincie of geëmigreerd naar een ander land. Zo kunnen we ineens over de hele wereld een verhaal in het Gronings of een ‘populair praatje’ in het Zeeuws lezen.

Het is kortom nog te vroeg om iets zinnigs te kunnen zeggen over de invloed van Internet op het taalgebruik. Aan één voorspelling durf ik me toch wel te wagen – je ziet haar nu al uitkomen, dus ik kan me er geen buil aan vallen. Het computernetwerk zorgt, zoals alle technologische vernieuwingen, behalve voor veel plezier, ook weer voor veel ergernis. Ook deze tijd kent weer veel meneren Grootes die zich ergeren aan de beledigende, platte en grove taal op de weblocaties van minstens evenveel meneren Idzerda. Alleen het argument dat zij zelf ‘wegens seinverbod alle middelen van verweer’ missen kunnen ze niet meer gebruiken. In de huidige wereld heeft de directeur van Grootes Internetschool als hij dat wil evenveel toegang tot de kathedraal als ir. H.H.S. à Steringa Idzerda. Of we het nu leuk vinden of niet, ons taalgebied is een grote huiskamer geworden en het heeft zijn taalgebruik daaraan aangepast.

Drs. P (24 augustus 1919)

Heinz Hermann Polzer is tekstschrijver, zanger en publicist en werd vooral bekend door zijn liedjes. Hijzelf zong 'Zusters Karamazov' tot nationale hit, Adèle Bloemendaal deed dat met 'Wat heb je gedaan, Daan' en 'Hallelujah Kameraden'. Drs. P is een groot kenner van versvormen en rijmsoorten en publiceerde hierover het *Handboek voor plezierdichters* en met Ivo de Wijs *Iet rijmschap compleet*. Hij maakte ook een gezongen leergang over de leestekens voor het radioprogramma *Wat een taal*. Onlangs verscheen een ruime verzameling van zijn liedteksten: *Tante Constance en tante Mathilde*.



Drs. P: Ik ben geboren in Thun, Zwitserland, en had een Oostenrijkse vader en een Nederlandse moeder. Met mijn moeder verhuisde ik toen ik drie was naar Nederland. Omdat ik voor mijn derde nog niet zo veel converseerde, heeft het Duits uit die periode mijn taalgebruik niet sterk beïnvloed. Ik leerde van mijn moeder standaard-Nederlands en sprak dat ook op school in Utrecht en Arnhem. Sommigen menen een licht Gelderse tongval bij mij waar te nemen – mijn g is aan de zachte kant – maar ik vind niet dat ik Gelders klink.

Hoe sprak u uw moeder aan?

Met *jij*: mijn moeder, dochter van Van Kol, een van de oprichters van de SDAP, was nogal progressief gezind. Ik weet niet meer wat mijn vriendjes tegen hun ouders zeiden, maar *u* vond ik tamelijk ouderwets.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

Ik heb de spelling van De Vries en Te Winkel geleerd, waarin nog een onderscheid gemaakt werd tussen *slooten* en *sloten*. Ook leerden wij het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke woorden nog, zoals bij *stoel, tafel, boom* enzovoort. Jammer dat deze woorden nu geslachtsloos zijn geworden. De nieuwste spellingregels van 1996 pas ik enigszins toe. Maar stuitende gevallen als de tussen-n, in bijvoorbeeld *ruggengraat*, zullen mij nooit over de lippen of uit de pen komen. Bij *hondethok*, daar zou ik het over mijn hart kunnen verkrijgen, als ik eraan denk. Ik maak er geen puriteins principe van. Maar *zielenpoot* is toch absurd!

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

Grammatica. Dat is niet alleen interessant, maar bovendien een wezenlijk onderdeel van de taal. De woorden in hun verband plaatsen en de helderheid van het gevoerde betoog tot een maximum opvoeren.

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

Nee, niet echt. Of ja, een nogal smartelijke. Mijn lerares Nederlands in Arnhem sprak ooit van gebieden 'waar *nooit geen* Europeaan was geweest'. Ik vond dat als leerling beschamend, een lerares die geen foutloos Nederlands sprak. Pas later heb ik vernomen dat *nooit geen* streektaal is.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust af moeten leren?

Nee, bij ons thuis werd aanvaardbaar Nederlands gesproken. Niet perfect, mijn moeder was soms wat slordig, maar stellig niet onbeschaafd. Misschien heb ik als jongen wel wat smerige woorden af moeten leren, maar dat weet ik niet meer.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Mieters was zeer gangbaar in mijn middelbareschooltijd.

Wat zegt u als u iets 'geweldig' vindt?

Goed, prima, uitmuntend.

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Stuitend, weezinwekkend, gruwelijk.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Platte woorden. *Piesen* en *poepen*, dergelijke woorden. Ik meen dat jonge mensen die

zulke woorden bezigen en veel *shit* zeggen daar op rijpere leeftijd van afzien.

Welke woorden hoor je nooit meer?

Helaas beschikt de omgangstaal niet meer over voortreffelijke woorden als *nochtans*, *verwittigen*, *welnu*, *aanblik*, *oirbaar*, *kapittelen*, *bekoorlijk*, *onwel*, *bewerkstelligen*. Woorden die je overigens in Vlaanderen met het grootste gemak kunt bezigen. Deze reductie van de Nederlandse woordenschat ergert me nogal, en is al begonnen met het opgeklopte en zelfgenoegzame geleuter van Kloos, Van Deyssel en Gorter in de vorige eeuw. Ik vind het jammer dat de gesproken taal aan kracht inboet. Wie zegt nu nog *lief-tallig*?

Of commensaal?

Ja, dat was een figuur die op kamers woonde en met het gezin meeat. Dat instituut is verdwenen en nu ook het woord.

Valt u iets op in de taal van kinderen en jongeren in vergelijking met die van u?

Ik spreek heel zelden kinderen, maar hun taalgebruik lijkt me arm. Alles is *gaaf* en *onwijs*. Ze zeggen te pas en te onpas *heel erg* terwijl er ook goede woorden zijn als *ongewoon*, *aanzienlijk*, *bijzonder*, *opvallend*, of *zeer*. Niemand zegt meer *zeer*! Maar misschien is de taal niet armer dan vroeger. Er duiken ook allerlei nieuwe (mode)woorden op. Merkwaardig is dat het volk enerzijds afkerig is van lastige woorden en moeilijke zinnen. Anderzijds zie je de neiging om gewichtig te doen door woorden toe te voegen die voor de zinnigheid van de tekst niet nodig zijn. 'Naar hen toe' vind ik een frappant voorbeeld.

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Opperlandse taal- en letterkunde van Hugo Brandt Corstius.

Welke andere talen beheerst u in mindere of meerdere mate?

Engels, Frans, Duits, Spaans en Maleis, wat een makkelijke taal is om te leren, omdat het nauwelijks grammatica kent.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Henny Stoel van het NOS-journaal spreekt verzorgd en correct. Zij heeft echt liefde voor de taal.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Alle hedendaagse dichters voorzover ze publiceren in *Maatstaf* en dergelijke drukwerken. Dichters als Bernlef. Ik houd meer van dichters als Driek van Wissen en Jean Pierre Rawie die onaanvechtbaar Nederlands schrijven. Ook popzangers vegen met het Nederlands meestal de vloer aan.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Een langzame degeneratie. U hoeft maar een willekeurige krant in te zien en u komt veel enormiteiten tegen die vroeger onbestaanbaar waren toen er nog een corrector op de redactie zat. De tijd is te haastig en te

onverschillig om het Nederlands in ere te houden. Dat is een wrok die ik heb tegen dit volk. Ze beschouwen hun moedertaal niet als een kostbaar bezit, maar als huishoudelijk gebruiksmiddel, als dweil waarmee je de vloer doet. In Vlaanderen is taalgebruik een essentieel element in het nationaal bewustzijn, aangezien ze daarvoor hebben moeten vechten. Maar misschien gold dit vooral voor de vorige generatie Vlamingen, voor de geestelijke elite. Hoewel het mij ook overkomen is dat een Vlaamse winkelier het woord *nochtans* bezigde, wat me zeer sympathiek aandoet.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Ik zou het liefst terugkeren naar de spelling-Marchant, of nog liever, maar dat is een utopie, zou ik de spelling-De Vries en Te Winkel in ere herstellen, inclusief de geslachten. Het zou bovendien wenselijk zijn twee klassen van talen te hebben, net als op Java, het laag en hoog Javaans. Mensen die zich wetenschappelijk of letterkundig in taal verdiepen, die hoge eisen aan zichzelf en hun taalgebruik stellen, met veel sophistication en nuance, spreken de ene taal. En de andere is een straattaal voor omgang met trambestuurders, prostituees en eenvoudige vissers. Waarschijnlijk kan dit enigszins karikaturale voorstel niet uitgevoerd worden, maar de huidige toestand waarin de mensen zo weinig om hun taal geven is ook problematisch.

Taalkroniek 1910-1919

1910 De taalkundige Wobbe de Vries signaleert als eerste zinnen van het type: 'Koffie houd ik niet zo van.' Het verschijnsel zelf is veel ouder. In een brief van Multatuli aan zijn verloofde Tine, gedateerd 10 december 1845, vond Joop van der Horst de zin: 'Die jufvr. Teunisiz moet ook niet veel aan wezen.'

januari 1911 Lezers van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* discussiëren over de juiste benaming voor 'revolving deuren'. Een brieven-schrijver stelt *wenteldeuren* voor, een ander *toldeuren*, omdat ze om hun as tollen, de derde ziet het meest in *waaier- of draaideuren*. Een maand later zoeken lezers Nederlandse woorden voor de aan het Engels ontleende *typiste* en *tiepen* of *teipen*. De Utrechtse hoogleraar P.H. Damsté stelt voor van *stempelschrijfster* en *stempelschrijven* te spreken. Een ander pleit voor *machineschrijfster*, met de *machine schrijven* en *drukschrijf-machine*. Maar onder drukkers en uitgeverij-medewerkers bestaat al een ander woord, meldt een uitgever uit Zaltbommel: *tikken*. 'Er wordt tegen de jongste bediende gezegd: "Tik dien brief eens even over." Dat "tikken" kan heel goed burgerrecht krijgen; 't is niet zoo duidelijk als "stempelschrijven", maar toch mooier dan "teipen", en korter.'

1 mei 1911 In Den Haag komen in een zaaltje van het Geheelonthouders Koffiehuis aan de Nieuwe Molstraat afgevaardigden bijeen van de Amsterdamse en Haagse Arbeiders Esperanto Verenigingen om de oprichting van een landelijke organisatie van 'arbeiders-esperantisten' te bespreken. Hieruit ontstaat de Nederlandse Federatie van Arbeiders Esperantisten. Vijftientig jaar later telt de organisatie ruim 130 afdelingen en vierduizend leden.

27 mei 1911 Hoewel hij de vondst te danken heeft aan zijn assistent Gilles Holst, presenteert de natuurkundige Heike Kamerlingh Onnes supergeleiding als zijn ontdekking aan de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Supergeleiding (oorspr. *supergeleiding*) houdt in dat bepaalde metalen bij extreem lage temperaturen hun elektrische weerstand verliezen. Kamerlingh Onnes ontvangt hiervoor in 1913 de Nobelprijs. Vreemde talen ontleen hun woord voor dit verschijnsel aan het Nederlands: Engels *superconductor*, Frans *supraconducteur*, Duits *Supraleitfähigkeit*.

1911 Oudste bericht over het gebruik van *hun* als onderwerp: de taalkundige J.A. Vor der Hake meldt dat hij in Haarlem meermalen de zin *Hun doen dat niet* heeft gehoord.

december 1911 – januari 1912 De filosoof en taalkundige G.J.P.J. Bolland (1854-1922) houdt in Vlaanderen lezingen over *Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes*. Frans is volgens de controversiële hoogleraar geschikt 'voor den omgang met minnaressen', maar – in tegenstelling tot het Nederlands – niet voor het beoefenen van wijsbegeerte en wetenschap. Nederlands is regelmatiger en doorzichtiger dan Frans: vergelijk bijvoorbeeld de woordparen *God – goddeloos* en *Dieu – impie*.

14 juni 1913 Te Antwerpen wordt de Vereniging voor Beschaafde Nederlandsche Uitspraak opgericht. Doel: 'het verspreiden van het goede woord', dat wil zeggen gesproken Nederlands. De vBNU verdwijnt bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

21 december 1913 De uitvinder van de kruiswoordpuzzel, de journalist Arthur Wynne, publiceert zijn eersteling in de *New York World*.

17 november 1914 Aan de Belgische rivier de IJzer graven de strijdende partijen zich in: de loopgravenoorlog is begonnen. Na de oorlog verbreidt zich het verhaal dat minstens tachtig procent van de gevallen frontsoldaten Vlamingen waren en dat ze sneuvelden omdat ze de Franse bevelen van hun meerderen niet verstonden. Pas rond 1980 zullen historici ontdekken dat dit mythen zijn. Inderdaad waren Vlaamse frontsoldaten zowel absoluut als relatief in de meerderheid, maar in verhouding tot de bevolking als geheel waren ze slechts voor 9 procent oververtegenwoordigd. Dat Franse bevelen hen de dood injoegen is volledig onjuist: hierover zijn uit de oorlog geen getuigenissen overgeleverd.

16 juni 1916 De regering stelt een tweede spellingcommissie in, de commissie-Kluyver, die in 1919 adviseert enige vereenvoudigingen door te voeren, waaronder: schrijf naamvalsuitgangen alleen bij mannelijke personen en dieren. Dus: 'Zet de stoel in de hoek', maar: 'De boeken van dien jongen.' In 1921 wordt dit advies aangepast door de commissie-Kluyver/Muller, daarna verdwijnt het in de prullenbak.

14 april 1917 De Warschause oogarts dr. L.L. Zamenhof (geb. 15 december 1859), schepper van het Esperanto ('Lingvo internacia'), overlijdt. In 1887 had hij in het Russisch zijn plan voor een kunsttaal gepubliceerd onder het pseudoniem Doktoro Esperanto, 'de hopende'. De bijbel in het Esperanto begint zo: 'En la komenco Dio kreis la ĉielon kaj la teron. Kaj la tero estis senforma kaj dezerta...'

17 september 1917 Uit ergernis over de godslasterlijke taal van het marinepersoneel in zijn woonplaats richt de heer J. Baas uit Den Helder de Bond tegen het Vloeken op. Omstreeks 1950 introduceert de Bond, onder andere op aanplakbiljetten in stations, de spreuk: 'Spreek vrijmoedig over God, maar misbruik nooit Zijn naam.' De papegaaienposter met de tekst 'Vloeken is aangeleerd! Word geen naprater!' verschijnt in 1985.

1917 De Nijmeegse taalgeleerde Jac. van Ginneken (21 apr. 1877 – 20 okt. 1945) publiceert *Roman van een kleuter*, een boek over de taalontwikkeling van Keesje (in werkelijkheid Jan de Josselin de Jong, wiens eerste drie levensjaren zorgvuldig vastgelegd zijn in het dagboek van zijn moeder). Het is bedoeld als eerste deel van een serie van zes schoolboeken voor 12- tot 15-jarigen, maar het is geen succes geworden. 'Te moeilijk voor de leerlingen, maar uiterst geschikt voor de leraren Nederlands', volgens de recensenten.

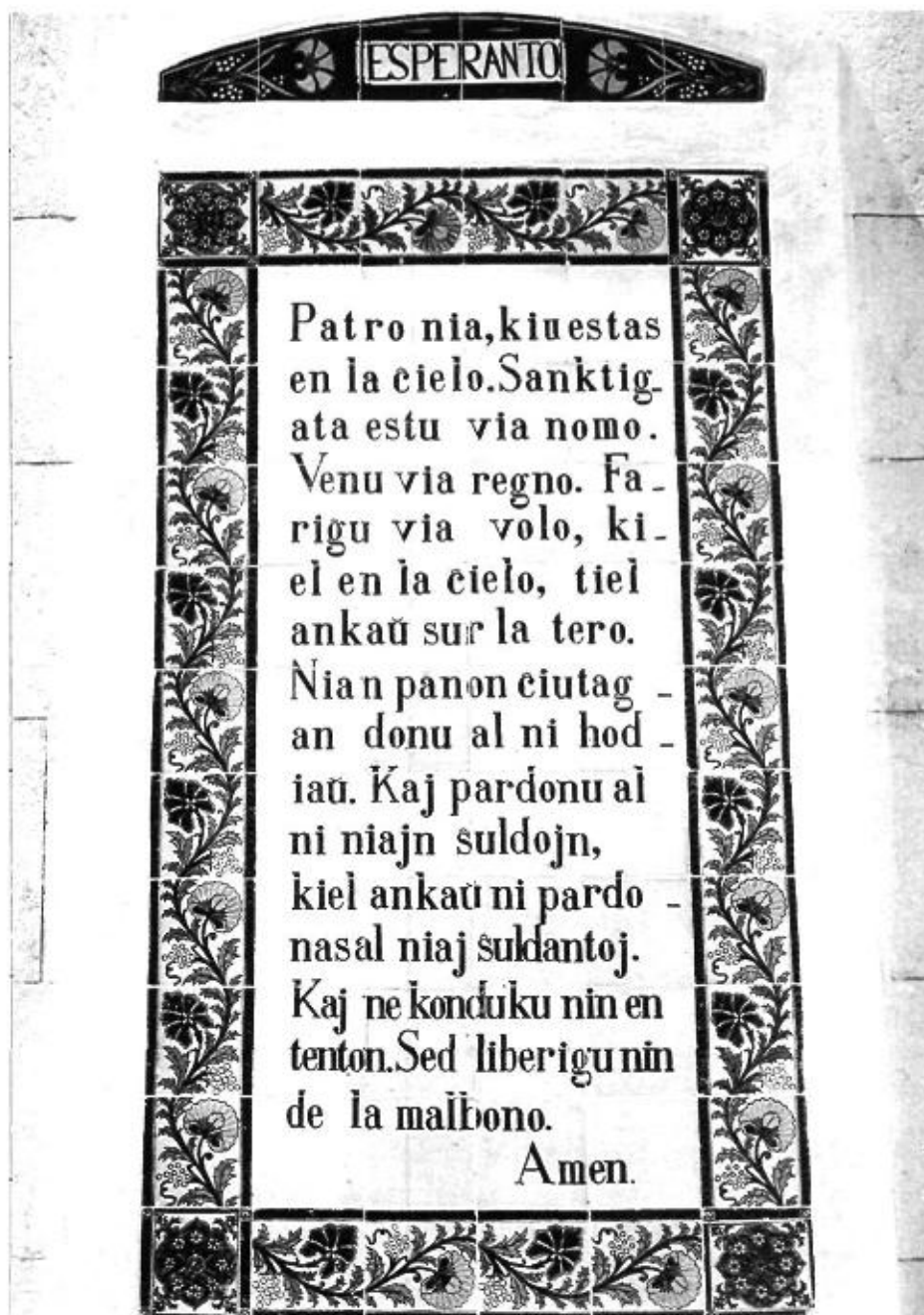
6 januari 1918 Te Haarlem overlijdt op tachtigjarige leeftijd Wilhelmina Elisabeth Trenité, die in de taalkunde voortleeft als Tante Betje. De term is van haar neef dr. Gerard Nolst Trenité (1870-1946), beter bekend onder zijn pseudoniem Charivarius (spreek uit 'Sjarivarius'). In zijn taalrubriek in *De Nieuwe Amsterdammer* gebruikte Charivarius op 10 november 1917 voor het eerst de naam 'Tante Betjestijl' voor volgordefouten van dit type: 'Het weder houdt zich goed en genieten wij veel van onzen beelderigen tuin.' Juist is: '... en wij genieten veel...' Charivarius doopte deze grammaticale onvolkomenheid 'Tante Betje', omdat hij haar vaak had aangetroffen in brieven van zijn tante en andere bedaagde dames.

25 juni 1918 Te Den Haag wordt Philip Bloemendal geboren, in de jaren vijftig en zestig de bekendste commentaarstem van Nederland. Na Bloemendals afscheid van het Polygoon bioscoopjournaal is zijn bronzen stem in de jaren tachtig en negentig nog te horen in de Amsterdamse metro, op het geluidsbandje dat de stations aankondigt. De necrologieën na zijn overlijden op 22 februari 1999 memoreren zijn positieve toon en zijn karakteristieke gevoel voor humor: 'Hoofdcommissaris Kaasjager ging deze week de lucht in. Per helikopter welteverstaan. Hij had geen last van tegenliggers.'

17 september 1918 Door de aanwezigheid van mevrouw S. Groeneweg (SDAP), het eerste vrouwelijke Kamerlid, begint de troonrede voor het eerst niet met 'Mijne heren...'. Dat de

laatste troonrede van de eeuw, op 21 september 1999 uitgesproken door koningin Beatrix, weer wel met 'Mijne heren' begint, is een grapje – het eerste grapje dat ooit in deze gewichtige jaarlijkse rede gemaakt is. Er is om gelachen.

6 november 1919 Vanuit zijn huiskamerstudio in Den Haag verzorgt ing. H.H. Schotanus à Steringa Idzerda van acht tot elf uur 's avonds de eerste aangekondigde (de dag ervoor in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*) radio-uitzending in Nederland, een soiree musicale. Het eerste nummer is de mars 'Turf in je ransel'. Idzerda's zender – de eerste omroep ter wereld! – heet PCCG: Pracht Concerten Gratis Gegeven. Idzerda is directeur van een fabriek voor zendapparatuur.



Het 'Onze vader' in het Esperanto, op tegeltjes in Jeruzalem. Er zijn inmiddels diverse klassieke teksten in het Esperanto vertaald, zoals werken van Shakespeare, Baudelaire en Vondel. Uit de Gysbrecht van Aernstel: 'Jen fine la justec' de Dio en ĉielo / Kompaton havis nun pri mi kaj la kastelo.'

1920-1929

Esperanto, Novial en Spokaans

Honderd jaar kunsttalen

ROLANDT TWEEHUYSEN

1928 – In zijn boek *An International Language* zet de wereldberoemde Deense taalkundige Otto Jespersen (1860-1943) de voor- en nadelen uit van een aantal bekende hulptalen, zoals Esperanto en Ido. Daarmee is Jespersen – die onder meer naam maakte met zijn standaardwerk over Engelse grammatica en die als eerste een internationaal fonetisch alfabet voorstelde

– de eerste professionele linguïst die de kwestie van de wereldhulptalen serieus neemt. Zo serieus zelfs dat hij er, tot teleurstelling van de Esperantisten en Ido-aanhangers, in *An International Language* ook zelf een presenteert. Deze nieuwe taal, het Novial, is volgens hem makkelijker, logischer, natuurlijker en welluidender dan al zijn voorgangers.

Jespersens carrière in de wereld van de kunsttalen begon met zijn interesse voor het Volapük, de eerste kunsttaal die een aanzienlijk aantal aanhangers verwierf. *O fat obas, kel binol in süls, paisaludomöz nem ola* – zo begint het ‘Onze Vader’ in de taal die de Beierse priester J.M. Schleyer in 1879 had geschapen. Jespersen leverde als student, in 1884, kritiek op het Volapük, omdat hij op dat moment weinig toekomstperspectief zag voor een wereldhulptaal. Een jaar of tien later echter veranderde hij van gedachten.

Nu het Esperanto vaste voet aan de grond begon te krijgen, werd hij enthousiast en hij begon aan wat hij zelf ‘de grootste gekte’ in zijn leven noemde. Zijn enthousiasme is niet verwonderlijk voor wie zijn achtergrond kent: Jespersen was zeer geïnteresseerd in het communicatieve aspect van talen, hij had veel ervaring met het onderwijs in vreemde talen én hij was een overtuigd pacifist.

Hij was bovendien niet de enige die op deze manier de Toren van Babel wilde slechten: in de laatste decennia van de negentiende en de eerste van de twintigste eeuw zagen tientallen kunsttalen het licht, ontworpen en uitgedragen door kleurrijke wereldverbeteraars, die een enorme werklust paarden aan een even grote zendingsdrang – Schleyer dacht zelfs dat het Volapük hem door God was ingegeven. Ook vielen deze taalscheppers op door de verbeterde strijd die ze met elkaar voerden in hun ijver om alle internationale conflicten en misverstanden de wereld uit te helpen.

Wat waren de hoogtepunten uit deze turbulente geschiedenis? Hoe ziet de ideale hulptaal eruit? En waarom is niet een van deze talen ooit een echt succes geworden? Betekent dit gebrek aan succes dat het bedenken van talen vergeefse moeite is? Ik denk het niet.

Kunsttalen worden niet alleen gemaakt als een wereldwijd communicatiemiddel,

maar ook om verzonnen werelden mee te stofferen, zoals de fantasietalen uit Tolkiens *In de ban van de ring*, het Klingon in de filmserie *Star Trek*, of het Spokaans in het Koninkrijk Spokanië. Voor wat het Spokaans betreft kan ik uit eigen ervaring spreken. Om een fantasietaal te maken heb je net zo goed creativiteit en intuïtie nodig als voor het schrijven van een roman of het schilderen van een landschap.

De strijd om de ideale hulptaal

Omstreeks de eeuwwisseling vochten de aanhangers van een aantal hulptalen om erkenning voor hun taal. Het Volapük, in de jaren tachtig van de negentiende eeuw nog de meest succesvolle creatie, was inmiddels roemloos ten onder gegaan aan de verbeterdrift van de Volapükisten, die botste met de rigiditeit van hun leider Schleyer.

Vele kandidaten dongen naar de vrijgekomen plaats, maar wat was nu de manier om



De Deense taalkundige Otto Jespersen bestudeerde het Volapük, het Esperanto, het Ido en andere kunsttalen. In 1928 presenteerde hij zijn eigen taal: het Novial.

de meest geschikte taal te kiezen? De man die een sleutelrol zou spelen bij deze verkiezing, de Franse filosoof Louis Couturat (1868-1914), maakte zich zorgen dat de uiteindelijke keus bepaald zou worden door zuiver toeval, door de agressiefste promotie-campagne of door geld. Het was beter als een geleerde commissie de geschiktste taal uitkoos, vond Couturat. En nadat hij tevergeefs bij alle mogelijke instituten en genootschappen had geleurd met dit idee, organiseerde hij uiteindelijk zelf een conferentie.

In oktober 1907 kwamen de geleerden in Parijs bijeen om te vergaderen over de voors en tegens van de diverse hulptalen. Onder de geleerde gasten in Parijs treffen we ook Jespersen aan, die zich had laten overtuigen door het initiatief van Couturat en zich daarvoor uit zijn studeerkamer in de arena van de talenstrijd waagde.

Ook de ontwerpers zelf waren uitgenodigd. De Warschause oogarts Zamenhof, als vader van het Esperanto een van de belangrijkste kanshebbers, was echter verhinderd en stuurde in zijn plaats de Fransman markies Louis de Beaufront (1855-1938). Deze vooraanstaande Esperantist was verantwoordelijk voor de populariteit van het Esperanto in Frankrijk en stond bekend als uiterst conservatief: de oorspronkelijke Esperanto-grammatica was hem zo heilig dat hij zelfs de verbeteringen die Zamenhof zelf voorstelde niet kon accepteren.

Tijdens de bijeenkomst vielen steeds meer talen af, tot alleen de twee meest 'geschikte' overbleven, het Esperanto en het Idiom Neutral, dat ontwikkeld was door een groep vroegere Volapükisten, aangevoerd door de spoorweg-ingenieur V.K. Rosenberger uit St. Petersburg. Jespersen en de meeste anderen gaven uiteindelijk de voorkeur aan het Idiom Neutral, hoewel ook dat nog verbeterd moest worden.



'Markies' Louis de Beaufront, afgebeeld in een album van vooraanstaande esperantisten (1906). Later wierp hij zich op als voorvechter van het Ido, wat binnen de Esperanto-beweging werd beschouwd als verraad.

En toen gebeurde het. Op een ochtend, aan het begin van de zoveelste zitting, vonden de commissieleden een complete gedrukte grammatica van een geheel onbekende taal op hun stoel.

De auteur verschool zich achter de naam Ido (een Esperanto-woord dat 'nakomeling' betekent; een hint dat deze taal het Esperanto zou moeten opvolgen). Couturat, de organisator, zei dat hij wist wie deze Ido was, maar dat het geen lid van de commissie was. De commissieleden zagen direct dat het Ido een duidelijke verbetering van het Esperanto was. Maar omdat het Esperanto al een grotere status had verworven en het Ido nog onvoldoende was uitgewerkt, besloot de commissie toch om het Esperanto als *de* taal te kiezen, maar dan wel met een aantal ingrijpende verbeteringen zoals het Ido die voorstelde.

Verraad

Toen Zamenhof het besluit van de commissie vernam, was hij verbitterd dat zijn taal niet zonder meer werd geaccepteerd. Vanwaar die teleurstelling? Jespersen begreep het pas – zo schrijft hij in zijn memoires – toen hem het verraad van Couturat duidelijk werd: Couturat had Zamenhof al vóór de commissie bij elkaar kwam verzekerd dat de commissie onvoorwaardelijk het Esperanto zou accepteren, want anders 'zouden we de leden van de commissie niet goed hebben gekozen'.

Nog ernstiger gebruikt voelde Jespersen zich, toen hij per abuis een brief van Couturat ontving die eigenlijk voor De Beaufront bestemd was. Uit de brief bleek dat De Beaufront de auteur was van de geheimzinnige Ido-grammatica. De vertrouweling van Zamenhof had dus met Couturat samengezworen tegen het Esperanto! In mei 1908 gaf De Beaufront in een publicatie toe dat hij 'Ido' was, en dus de uitvinder van deze taal. Sommigen suggereren overigens dat Couturat de bedenker van het Ido is en dat De Beaufront hoogstens heeft bijgedragen aan de uitwerking ervan. Markies was De Beaufront trouwens evenmin, en ook zijn naam was vals: hij heette De Chénier.

Jespersen lag er nachten wakker van en was van plan om zich niet meer met hulptalen te bemoeien. Toch bleef hij, ondanks zijn persoonlijke bezwaren tegen het gemene spel van de twee Fransen, het Ido steunen, omdat hij die taal superieur vond aan het Esperanto. Daarom was Jespersen alsnog bereid om in 1908 het voorwoord te schrijven voor het Ido-Franse woordenboek van het duo.

In 1908 kreeg Jespersen de kans om Zamenhof zelf te vertellen dat het Esperanto herzien moest worden. Toen Zamenhof in dat jaar een Esperantisten-congres in Kopenhagen bezocht, betrad Jespersen via een achterdeur diens hotel, omdat hun ontmoeting niet bekend mocht worden bij de discipelen van de Poolse oogarts. Zamenhof noemde De Beaufront een 'schaamteloze bedrieger' en vroeg Jespersen of hij zitting wilde nemen in het Esperanto-comité. Jespersen, bang om zijn neutrale wetenschappelijke visie op de hulptalen te moeten inruilen tegen propaganda voor het Esperanto, weigerde resoluut.

Niet alleen Jespersen maar ook vele voormalige Esperantisten zouden zich in de

jaren erna ontpoppen als fervente Ido-aanhangers, en de Deen werd zelfs benoemd tot president van de Ido Academie.

De Vanderbilt-erfgename

De Eerste Wereldoorlog betekende het einde van de hulptaalbewegingen. In 1914 was er een Esperanto-congres in Parijs, maar Zamenhof moest onderweg terugkeren naar Polen, omdat de oorlog was uitgebroken (hij stierf in 1917). Het Ido-congres in Luxemburg, gepland in september 1914, kon evenmin doorgaan. Gedurende de oorlog hielden weinigen zich met hulptalen bezig, al werd het Esperanto wel in een aantal krijgsgevangenenkampen onderwezen en gesproken.

Na de oorlog, bij de oprichting van de Volkerenbond, werd de vraag over de haalbaarheid van een wereldhulptaal weer actueel. Omdat de wetenschappelijke wereld in de jaren twintig (en ook nu nog) niet veel in geconstrueerde talen zag, richtte de Amerikaanse Alice Morris de IALA (International Auxiliary Language Association) op. Morris, een telg uit het Vanderbilt-geslacht, had een overvloed aan vrije tijd en geld, en was vanaf het begin een enthousiaste Esperanto-aanhanger. Toen ze omstreeks 1925 in Europa vertoefde (haar man was Amerikaans ambassadeur in België), deed ze al haar best om een einde te maken aan de strijd tussen Idisten en Esperantisten, waarbij zich in 1922 ook nog de Occidentalisten hadden gevoegd.

Nog groter werd de versplintering toen ook Jespersen voor zichzelf begon. In de loop der jaren waren Jespersen en Couturat al steeds verder van elkaar verwijderd geraakt. Volgens Jespersen bleef hij zelf consequent streven naar een eenvoudig en gemakkelijk te hanteren Ido, terwijl Couturat de taal steeds verder wilde verfijnen, met steeds meer lastige woorden die allerlei subtiele nuances konden uitdrukken. Verder ergerde Jespersen zich aan de chaotische administratie en communicatie binnen de Ido Academie.

Voor Jespersen was dit allemaal een reden om zijn eigen weg te gaan: hij verliet de Ido Academie en construeerde *zelf* een taal, het Novial. Hiervoor had hij alle tijd, sinds hij in mei 1925 op zijn vijfenzestigste afscheid genomen had van de universiteit in Kopenhagen.

An international language

In het boek *An International Language* (1928) nam Jespersen een aantal hulptalen onder de loep die in zijn tijd (1900-1930) min of meer succesvol waren. Hier laten we de twee belangrijkste talen de revue passeren: het Volapük en het Esperanto. We zullen nagaan wat er zoal aan schort, en hoe Jespersen meende het beter te kunnen.

Het Volapük van de Duitse priester Schleyer

Volapük – in 1879 geschapen door de Duitser Johann Martin Schleyer – betekent ‘wereldtaal’. De naam is afgeleid van de Engelse woorden *world* en *to speak*, waaraan al te zien

is welke fonetische methode Schleyer hanteerde: de taal bestaat uit sterk vereenvoudigde Engelse woorden, waarbij opeenhoppingen van medeklinkers en de letter *r* vermeden worden. De letter *a* tussen *vol* en *pük* drukt een genitief (2de naamval) uit. Deumlaut op de *ü* (en ook op *ä* en *ö*) wijst op de invloed van Schleyers moedertaal, het Duits.

Omstreeks 1890 had deze taal honderdduizenden aanhangers, er waren grote congressen, en er werden veel boeken en tijdschriften uitgegeven. Een paar jaar later was de hype alweer voorbij. De snelle opkomst bewijst de behoefte aan een hulptaal, constateert Jespersen, de snelle ondergang dat het Volapük niet de geschiktste hulptaal was.

Goed waren zijn fonetische alfabet, de geheel regelmatige grammatica en de volledige woordenschat, maar slecht waren de overvloed aan voor- en achtervoegsels, de ingewikkelde naamvallen en werkwoordsvervoegingen en de onherkenbare woorden (hoewel de basis ervan het Engels is). In het Volapük moet elke woordstam met een medeklinker beginnen én eindigen, waardoor een woord als 'academy' gereduceerd wordt tot *kedem*. Van 'Italy' blijft alleen *Täl* over en van 'England' alleen *Nelij* (spreek uit: nelisj). Schleyer heeft de *r* afgeschaft om de Chinezen tegemoet te komen, dus 'fire' wordt *fil* en 'red' wordt *led*. Omdat het meervoud uitgedrukt wordt met een *-s* mag het enkelvoud nooit op *s* eindigen, dus 'rose' wordt *lol*.

Vele Volapükisten meenden dat het beter was om algemeen bekende woorden in hun waarde te laten, maar Schleyer, die een absoluut veterecht bezat, legde alle voorstellen tot verbetering beledigd naast zich neer. Door zijn halsstarrigheid was de ontwikkeling van het Volapük onbespreekbaar en viel de beweging uiteen.

Esperanto: Zamenhofs succesvolle kunsttaal

Elejzer Ludvik (in het Esperanto Lazaro Ludovico) Zamenhof meende dat de Russen, Polen, Duitsers en joden in zijn geboorteplaats Bialystok elkaar zo onverdraagzaam bejegenden omdat zij verschillende talen spraken. Voor Zamenhof was het duidelijk: één gemeenschappelijke taal zou vrede brengen.

Zamenhofs Esperanto (1887) is nog steeds de meest gebruikte hulptaal, met één miljoen actieve esperantisten en nog een paar miljoen niet-aangesloten sprekers. Toch was Esperanto niet direct zo'n rage als Volapük, en al gauw werden details van Zamenhofs werk bekritiseerd. Maar anders dan Schleyer stond Zamenhof wel open voor kritiek: in 1894 kwam hij zelfs met een uitgebreid wijzigingsvoorstel, dat de taal volledig veranderd zou hebben als de Esperantisten het aangenomen hadden.

Esperanto-woorden zijn over het algemeen veel gemakkelijker herkenbaar dan die in het Volapük, doordat ze veelal gewoon Latijn zijn. Maar door de vele voor- en achtervoegsels kunnen de woordstammen zo ondergesneeuwd raken dat het uiteindelijke resultaat weer onbegrijpelijk wordt. Om bijvoorbeeld te achterhalen wat *malsanulejo* betekent, moeten we het eerst opsplitsen in de samenstellende delen: *mal-san-ul-ej-o*. De stam is *san* 'gezond', *mal-* geeft het tegendeel aan. Je zou zeggen dat dit dan 'ongezond' is, maar we moeten hier voor 'ziek' kiezen. *-ul* duidt de persoon aan die de eigenschap, uitgedrukt door de stam, bezit, hier dus een 'zieke'. *-ej* drukt de plaats uit die 'bestemd' is voor datgene wat de stam uitdrukt. Dus de plaats die bestemd is voor de zieke, is het



De Warschause oogarts Lazarus Ludwig Zamenhof verwachtte dat een gemeenschappelijke taal vrede zou brengen. Hij ontwikkelde de kunsttaal die de grootste aanhang kreeg: het Esperanto.

'ziekenhuis'. Ten slotte krijgt het geheel nog een -o om aan te geven dat het om een zelfstandig naamwoord gaat. *Malsanulejo* betekent dus letterlijk 'niet-gezond-persoon-gebouw'. Het vergt heel wat hersenacrobatiek van de lezer om hieruit 'ziekenhuis' te halen. Het is geen wonder dat naast *malsanulejo* ook *hospitalo* in gebruik raakte, dat door elke spreker van een Germaanse of Romaanse taal herkend wordt.

Na het eerste Esperanto-congres in 1905, in Boulogne-sur-Mer, werd de taal al snel een succes. Overal op de wereld verschenen grammatica's, leerboeken, tijdschriften en vertalingen van de meest uiteenlopende werken. Tot in de jaren zestig stond in de Nederlandse telefooncellen de gebruiksaanwijzing ('indikoj por uzo') in het Esperanto. Er zijn popgroepen die Esperanto zingen en een enkel kind heeft Esperanto zelfs als moedertaal geleerd.

Novial: Jespersens ideale taal

Als Jespersen zo goed weet wat er mis is met de bestaande hulptalen, mogen we verwachten dat hij nu met een perfect alternatief komt. Dat dat niet zo was, lag niet aan zijn uitgangspunten. Om te beginnen moest een hulptaal per definitie eenvoudiger zijn dan welke natuurlijke taal dan ook, vond Jespersen: 'Als natuurlijke talen te vergelijken zijn met oude schilderachtige stadjes, met kronkelstraten en onsystematische namen, dan moet een hulptaal zijn als een Amerikaanse stad, rechte straten elkaar loodrecht kruisend en genummerd.'

Toch wil Jespersen niet alle onregelmatige woordvormingen afschaffen, omdat dat de 'natuurlijkheid' niet bevordert. Daarom is een compromis noodzakelijk. Het Novial (Nov-I.A.L., waarbij I.A.L. staat voor International Auxiliary Language) is een voorstel, geen oekaze, want verbeteringen moeten altijd mogelijk zijn. Jespersen geeft ook toe dat persoonlijke smaak en voorkeuren in zo'n taal onvermijdelijk zijn.

Novial sluit zo veel mogelijk aan bij wat vertrouwd is. Het Novial gebruikt het Latijnse alfabet, want de taal is allereerst bestemd voor West-Europa en Amerika. Jespersen gebruikt alleen de klanken a, e, i, o en u, en spreekt die uit zoals Duitsers, Italianen en Spanjaarden dat doen. Deze klanken bestaan in haast alle Europese talen. Het verschil tussen lange versus korte klinkers (*man-maan*), dat het Nederlands zo moeilijk maakt voor veel buitenlanders, ontbreekt dus in het Novial.

De woordenschat moet gebaseerd zijn op het internationaal gebruikte Latijnse erfgoed, want dat is – in ieder geval voor de ontwikkelde Europeaan – goed herkenbaar. Ook de grammatica moet vormen kennen die beantwoorden aan wat we gewend zijn, dus liever een verleden tijd op *-t* (bekend in alle Germaanse talen), dan op *-is* (zoals in het Esperanto, maar onbekend in welke taal dan ook).

Volgens het zelfde principe kiest Jespersen een *-s* voor het meervoud (en niet een *-j*, zoals het Esperanto). Deze *-s* kan ook bij de persoonlijke voornaamwoorden van dienst komen: *vu* 'jij' en *vus* 'jullie'; *le* 'hij' en *les* 'zij (mannelijk)'. 'Wij' is echter niet *mes* (het meervoud van *me* 'ik'), maar *nus*, want 'wij' betekent nooit 'ikken' (maar 'ik en een ander'), aldus Jespersen.

Uiteraard moeten werkwoorden zo regelmatig mogelijk zijn. Het Esperanto is in dit opzicht heel logisch, maar onnatuurlijk, want alle werkwoordsvormen worden gemaakt met als uitgang één klinker plus een *s*. Jespersen ontwikkelt daarom een alternatief met hulpwerkwoorden in plaats van simpele suffixen.

Naar mijn idee is Jespersens resultaat echter even gekunsteld, alleen al om de arbitraire keus van die hulpwerkwoorden. De toekomstige tijd wordt gevormd met *wud*, een verbastering van het Engels 'would', en de lijdende vorm met *bli*, het Scandinavische hulpwerkwoord dat 'worden' betekent (en geleend is uit het Plat-Duitse *bliven*, ofwel het Nederlandse *blijven*). De keus van zulke hulpwerkwoorden is niet minder willekeurig dan wat Zamenhof met zijn achtervoegsels deed.

De conclusie kan zijn dat het Novial in veel opzichten beslist niet beter, logischer en eenvoudiger is dan al zijn voorgangers. En dat mag toch opmerkelijk heten als we

bedenken dat het Novial door een gerenommeerd taalkundige is gemaakt, en de meeste andere hulptalen door leken.

De belangrijkste hulptalen

| jaar | taal | schepper |
|------|------------------------|------------------------|
| 1879 | Volapük | J.M. Schleyer |
| 1887 | Esperanto | L.L. Zamenhof |
| 1887 | Spokil | dr. Nicolas |
| 1889 | Mundolingue | Julius Lott |
| 1896 | Veltparl | W. von Arnhim |
| 1896 | Langue Bleue | J. Bollack |
| 1900 | Lingua Komun | W. Kürschner |
| 1902 | Idiom Neutral | W. Rosenberger |
| 1903 | Latino sine Flexione | G. Peano |
| 1906 | Universal | H. Molenaar |
| 1907 | Ido | L. de Beaufront |
| 1908 | Ro | Edward P. Foster |
| 1910 | Adjuvilo | E. Colas |
| 1915 | Alteutonik | E. Molee |
| 1919 | Esperantida | R. de Saussure |
| 1922 | Occidental/Interlingue | E. von Wahl |
| 1928 | Novial | O. Jespersen |
| 1929 | Nov-Esperanto | R. de Saussure |
| 1930 | Basic English | C.K. Ogden |
| 1937 | Neo | A. Alfandari |
| 1943 | Interglossa | Lancelot T. Hogben |
| 1951 | Interlingua | IALA |
| 1956 | Intal | E. Weferling |
| 1960 | Loglan | J. Cooke Brown |
| 1972 | Eurolengo | L. Jones |
| 1979 | Poliespo | N.I. Sequoyah |
| 1983 | Glosa | W. Ashby & J. Clark |
| 1987 | Lojban | Logical Language Group |

Een overvloed aan mislukkingen

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot op heden zijn er naar schatting vijf- tot zeshonderd hulptalen verschenen, de meeste voortbordurend op het stramien van een vereenvoudigd Latijn. Behalve – eventueel en op beperkte schaal – het Esperanto waren ze geen van alle succesvol. Waarom?

Als linguïsten zich met hulptalen bezighouden, lijken ze alleen oog te hebben voor de taalkundige kant ervan. Als 'leken' zich op deze materie storten, worden het een soort dominees die het volk een geloof willen aanpraten.

De taalkundige Jespersen heeft de conservatieve en irrationele houding van de Esperantisten altijd gehekeld. Hij heeft zich verzet tegen de complotten, de corruptie en het sektarisme die de hulptaalbewegingen omringen, maar aan de andere kant heeft hij nooit begrepen dat een beweging als die van de Esperantisten alleen kan blijven bestaan als elk compromis wordt afgewezen en men volhardt in zijn eigen idealen. Voor de Deense taalgeleerde was alleen de kwaliteit van de hulptaal doorslaggevend; deze moest in grammaticaal opzicht, en qua spelling en woordenschat perfect aan zijn doel beantwoorden.

De geschiedenis wijst uit dat dit uitgangspunt nog geen wereldwijde acceptatie van de hulptaal garandeert. Jespersens Novial is in taalkundig opzicht beter gelukt dan het Esperanto, maar de maker ervan heeft zich nooit actief beziggehouden met promotie en de oprichting van een Beweging. Novial is dan ook zo goed als vergeten. Het Esperanto is misschien een minder fraaie hulptaal, maar wordt gepromoot door een sterke idealistische beweging, en is dan ook nog steeds de enige hulptaal van betekenis.

De eigenwijsheid en wereldvreemdheid van de meeste taalscheppers is evident. Zij lijken zelden bereid de creatie van een ander te accepteren en zich in te zetten voor de verspreiding en algemene acceptatie van een reeds bestaande taal. Nee, het liefst maken ze een nieuwe taal, die per definitie beter is dan alles wat ervóór is gebrouwen. Alsof 'alweer een nieuwe taal' de deur openzet naar een werkelijk algemeen aanvaarde wereldhulptaal. Het tegendeel is waar, zo weten we al meer dan een eeuw.

Scheppers van hulptalen stellen zelden de vraag in hoeverre de maatschappij bereid is om zo'n taal te accepteren. Politieke, maatschappelijke, praktische of psychologische

Een ideale hulptaal

Een 'ideale' hulptaal zou aan de volgende vijf criteria moeten voldoen.

- 1 *Gemakkelijk te leren*: eenvoudige en regelmatige grammatica; logische woordvorming; fonetische spelling; simpele klanken.
- 2 *Te relateren aan de moedertaal*: gemakkelijk naar en uit de moedertaal te vertalen; probleemloze inpassing van internationaal gebruikelijke uitdrukkingen. Een hulptaal moet niet te puristisch zijn.

- 3 *Veel gebruiksmogelijkheden*: specifiek taalgebruik op het gebied van wetenschap, handel, sport, politiek en dergelijke moet mogelijk zijn.
- 4 *Gestandaardiseerd*: geen dialectische variatie waardoor minder begrijpelijkheid ontstaan kan.
- 5 *Neutraal in politiek en taalkundig opzicht*.

(vrij naar D. Crystal, 'An ideal artificial language', in *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 1987).

factoren die het succes van een hulptaal zouden kunnen bepalen, tellen vrijwel nooit mee. J.R. Firth (1937) lijkt de spijker op de kop te slaan als hij schrijft: 'Wereldtalen worden niet gemaakt door amateur-grammatici [en ook niet door professionele taalkundigen, R.T.], maar door wereldmachten.' Kijk maar naar het Engels. Dat is geen wereldtaal geworden omdat het zo logisch en gemakkelijk is, maar omdat de Angelsaksische landen een prominente rol in de wereld(politiek) spelen.

Esperanto voor Europa?

De opmerking van Firth is intussen al bijna 65 jaar oud, maar heeft aan waarheid nog niets ingeboet. Dat is spijtig voor de Europese Unie, waarin de behoefte aan een universele taal zo evident is. De meest voor de hand liggende oplossing is om het Engels als universele EU-taal te adopteren, omdat die taal immers al door een grote meerderheid van de Europeanen (min of meer) gesproken wordt. Maar een dergelijke praktische oplossing zal nooit geaccepteerd worden, omdat het Engels nu eenmaal niet politiek en taalkundig 'neutraal' is. Esperanto is dat wel.

Stelt u zich de ideale situatie voor dat alle politici en ambtenaren binnen de EU inderdaad in het Esperanto communiceren. Dan begrijpt de gewone burger in Europa *nog* minder van wat er in Brussel en Straatsburg bekokstoofd wordt. Tenzij ook deze gewone burger Esperanto leert.



Tentoonstelling tijdens een congres van arbeiders esperantisten, in de jaren dertig.

Stel dat het Esperanto een verplicht vak op alle scholen in de EU wordt. Waar halen we de leraren, de tijd, de bereidwilligheid en het geld vandaan? Gaat Esperanto-onderwijs dan niet ten koste van bijvoorbeeld onderwijs in het Engels of Spaans, dat toch ook heel nuttig is?

Stel dat het Esperanto de universele taal binnen de Europese Unie wordt, en dus het huidige Engels verdringt. Dan zondert de EU zich weer van de wereld (Amerika) af, en zou er een einde aan de wereldwijde Internet-communicatie kunnen komen. Zo lang de Amerikanen nog niet eens aan het metrieke stelsel willen, zullen ze zeker niet bereid zijn om ook nog Esperanto te gaan leren.

En dan nog iets: het analfabetisme neemt in Europa snel toe. In Groot-Brittannië is het onderwijs al zo beroerd en de verpaupering zo groot dat zeker 23 procent van de jongeren amper lezen, schrijven en rekenen kan. Ook in Nederland keert het analfabetisme weer terug, net zoals hoofdfluis en TB. Als overheden niet eens in staat zijn om elementair lager onderwijs voor de hele bevolking te regelen, hoeven we zeker niet te verwachten dat een hulptaal gemeengoed gaat worden.

En als wél alles meezit, zal het nog zeker twee generaties duren voordat het doel verwezenlijkt is. Bestaat de EU dan nog wel in de huidige vorm? Grote kans dat de van bovenaf opgelegde samenwerking tussen al die verschillende cultuurtjes en nationale en regionale gebiedjes gaat leiden tot afzonderingstendenzen. Dat zien we nu al. In Barcelona verdringt het Catalaans het Castiliaans (dat we meestal 'Spaans' noemen). In Luxemburg komt het 'Lëtzebuergesch' op ten koste van het Frans en Duits. In Nederland denken Limburgers EU-geld te kunnen lospeuteren als ze hun dialect tot 'taal' verheffen, want voor minderheidstalen is er een potje euro's beschikbaar. Zo verbrokkelen, mede dankzij het EU-beleid, alle grote taalgebieden tot streektaalregio's waarbij de paar belangrijke talen in Europa aan belang lijken in te boeten. Deze ontwikkeling gaat lijnrecht in tegen de wens om in Europa tot één taal te komen.

Kortom: de financiële, praktische en emotionele bezwaren om een simpele hulptaal tot universeel communicatiemiddel in de Europese Unie te verheffen zijn legio, evenals de pogingen om een hulptaal te scheppen die superieur is aan alle voorgaande creaties. Toch zijn er ook bedachte talen die wel geheel aan hun doel beantwoorden – alleen gaat het dan om een heel ander doel, en daarom zullen we zulke talen geen *hulptalen* noemen maar *fantasietalen*.

Fantasietalen

Omdat geen enkele hulptaal ooit aan zijn doel heeft beantwoord, lijken alle inspanningen om zulke talen te creëren vergeefs. Veel bewonderaars van Jespersen beschouwen diens bemoeienissen met deze materie dan ook als een betreuenswaardig intermezzo in zijn wetenschappelijke carrière. Ook Jespersen zelf zou zich later afvragen of hij er niet te veel tijd en moeite aan had verspild.

Maar niet alle talen worden verzonnen om als *hulptaal* een hoger doel te dienen,

sommige worden bedacht om als *fantasietaal* een rol te spelen in films en literatuur, vooral in science fiction en fantasy. En ten slotte kan iemand een taal verzinnen, puur omwille van de taal zelf. Tot de opvallendste fantasietalen horen het Quenya van Tolkien en het Klingon van Star Trek, maar ook het Spokaans is een opmerkelijke taal.

Tolkiens elfentaal Quenya

De beroemde Engelse schrijver Tolkien (1892-1973) laat de kleurrijke bevolking van *In de ban van de ring* (1954) communiceren in verscheidene talen, waarvan ook de aardse lezer fragmenten mag lezen. Bovendien zijn die talen beschreven in grammatica- en woordenboeken. Hoe 'echt' zijn Tolkiens fantasietalen? Hoe volledig zijn grammatica en woordenschat? Is er een taalgeschiedenis? Hoe ziet hun alfabet eruit? Hoe klinken ze? Waar heeft de schrijver de talen op gebaseerd?

Tolkien is met de talen in zijn beroemde epos zo ver gegaan dat we op al deze vragen een antwoord kunnen vinden. Tot op heden zijn er velen die de talen spreken, erin dichten, de beschrijving ervan vervolmaken, of er anderszins mee bezig zijn. Tolkien was niet alleen schrijver, maar ook taalkundige, en aan deze combinatie hebben we te danken dat de talen in *In de ban van de ring* zo compleet en realistisch overkomen (hoewel hijzelf er nooit uitputtende grammatica's over heeft geschreven).

Helaas zijn de meeste auteurs van boeken waarin sprake is van een fantasietaal zelf geen taalkundige. Zij wagen zich niet aan diepzinnige bespiegelingen aangaande de taal, en als ze dat wel doen, is het resultaat meestal niet meer dan een gefröbel met wat op het Latijn geschoeide rijtjes en een zeer beperkt vocabulaire. Het liefst ook met een exotisch alfabet, want bij niet-taalkundigen heerst het idee dat een taal exotisch is als het alfabet dat is.

Quenya

In Tolkiens werk worden twee Elfentalen gesproken, het Quenya en het Sindarin dat in een aantal opzichten door het Quenya is beïnvloed. De woordenschat van het Quenya is ontleend aan talloze bestaande talen:

- *amar* 'wereld' uit het Amharisch *amba* 'berg'
- *anna* 'geschenk' uit het Fins *annan* 'ik geef'
- *äre* 'zonlicht' uit het Latijn *aurora* 'dageraad'
- *arda* 'aarde' uit het Nederlands
- *hyar* 'links' uit het Deens/Zweeds *højre/höger* 'links'
- *nan* 'vallei' uit het Welsh *nant* 'vallei'

Nog opvallender is de grammatica van het Quenya, die gedeeltelijk gebaseerd is op het Fins. Het Quenya is daarom rijk aan achtervoegsels en naamvallen. Evenals in het Fins wordt er geen onderscheid gemaakt tussen nominatief en accusatief, maar er zijn wel aparte naamvallen om onze voorzetsels 'in', 'uit' en 'naar' uit te drukken. Zo gebruikt het Fins de uitgang *-ssa* (*talo-ssa* 'in het huis') en het Quenya *-sse* (*taure-sse* 'in het bos').

De bijbel in het Klingon

Fantasietafen worden door romanschrijvers zelden even gedetailleerd beschreven als de rest van de imaginaire maatschappij waarin ze gesproken worden. Bovendien blijken zulke talen bijna nooit levensvatbaar buiten het boek waarvoor ze geschapen zijn. De talen van Tolkien vormen een uitzondering: velen spelen ermee zonder dat de avonturen uit *In de ban van de ring* opgerakeld hoeven te worden.

Iets dergelijks zien we bij het Klingon, de taal van een buitenaards ras in de filmserie *Star Trek*. In de eerste *Star Trek*-film vinden we niet meer dan een vage aanduiding van de taal: een stuk of zes dierlijke klanken moesten erop wijzen dat de buitenaardse wezens een eigen taal hadden. In de tweede film was hier niets meer van terug te vin-



Voor Klingon, door de taalkundige Marc Okrand ontwikkeld voor de Star Trek-films, bestaan diverse leerboeken en websites.

den, maar vanaf deel drie was het Klingon een heuse taal geworden, in opdracht van de filmmaatschappij Paramount uitgevonden door de taalkundige Marc Okrand. Hij ontwierp een basiswoordenschat en een grammatica. Er zijn Klingon-dialecten, en op Internet kun je horen hoe het klinkt. Het Klingon heeft zelfs leenwoorden uit het Engels, zoals *qa'vIn* voor *koffie*, vanwege de contacten met ons Aardbewoners.

Het Klingon wordt nu ook door vele aardse wezens gesproken en grammatica en woordenschat breiden zich gestaag uit. Er zijn zelfs pogingen gedaan om de bijbel erin te vertalen, maar die zijn gestrand omdat de vertalers ruziën over de vraag of typisch bijbelse termen met aardse leenwoorden of met nieuw gevormde Klingon-termen vertaald moeten worden. Shakespeares *Hamlet* is inmiddels wel vertaald en ook zijn er al enige huwelijken voltrokken in het Klingon.

De vrouwentaal Láadan

Het *Láadan* van de SF-schrijfster en taalkundige Suzette Haden Elgin valt om twee redenen op: ten eerste is de schepper ervan een vrouw, en ten tweede leidt de taal buiten haar boeken een zelfstandig leven, als experiment.

Het *Láadan* is gemaakt als een 'vrouwentaal', onder meer om de Sapir & Whorf-hypothese uit te testen. Die komt erop neer dat de wijze waarop iemand de wereld om zich heen beschouwt bepaald wordt door de taal die hij gebruikt. Een standaardvoorbeeld is het volgende: als een taal geen woord voor 'groen' kent, zal de spreker van die taal zich niet bewust zijn van die kleur.

Elgin vroeg zich nu af: als vrouwen een ander soort perceptie hebben dan mannen, is zoiets dan in een speciale vrouwentaal te verwerken, een taal waarin vrouwen zich exact kunnen uitdrukken, en waar mannen minder goed mee uit de voeten kunnen? Zij werkte dit vraagstuk uit in de vorm van een science-fictionroman (*Native Tongue*, 1984) en schreef een grammatica met een woordenlijst van zo'n duizend woorden – voldoende voor een alledaags gesprek. Dit werd het *Láadan*.

Het *Láadan* mist 'harde' klanken als f, g, k, p, s en t, omdat die te macho zouden zijn. Verder worden mannelijke vormen van de vrouwelijke afgeleid, en niet andersom zoals in alle natuurlijke talen. Dus niet 'vriendin', afgeleid van 'vriend', maar *lan* (vriendin), waarvan met een uitgang *lanid* (vriend) wordt afgeleid.

Als vrouwentaal kent het *Láadan* natuurlijk veel woorden die nauwelijks te vertalen zijn naar 'mannentalen' als Engels of Nederlands. Zo kent het *Láadan* een woord waarmee we kunnen uitdrukken wat de vrouw bij de geslachtsdaad doet (*shim*). In het Engels kunnen we volgens Haden Elgin alleen uitdrukken wat de *man* doet. *Doroledim* kan alleen met een hele zin worden vertaald: 'te veel eten door een vrouw die zich op alle fronten ongelukkig voelt, en zich tegelijkertijd schuldig voelt omdat ze zoveel eet terwijl de halve wereld honger lijdt'.

Spokaans

Fantasietalen dienen als communicatiemiddel in een wereld die niet de onze is en die bestaat bij de gratie van een boek of film. *Gefingeerde talen* zijn in tegenstelling tot hulp-

talen en fantasietalen niet gemaakt om een hoger of ander doel te dienen, maar alleen omwille van de taal zelf.

Zo'n gefingeerde taal is het Spokaans. Van deze taal bestaat een grammatica van 1500 bladzijden en een woordenboek met meer dan 25.000 trefwoorden. De Spokaanse dialecten zijn beschreven, we weten hoe het Oud-Spokaans eruit zag, hoe plat-Spokaans klinkt, welke 'vieze woorden' er zijn, en waarom vele grammaticale vormen onregelmatig zijn. Spokaans is kortom een 'echte' taal, niet gemaakt om fantasiewezens een communicatiemiddel te geven, en ook niet gemaakt om de vrede op aarde te bewerkstelligen, maar uitsluitend om het maken zelf.

Mijn uitgangspunt was: maak een taal die als een natuurlijke taal kan fungeren, maar zonder dat deze te veel op een bestaande taal lijkt. Natuurlijke talen worden altijd beïnvloed door geschiedenis, cultuur, religie, geografie, klimaat, en nog tientallen andere zaken. Het Spokaans zou in een maatschappij gesproken moeten kunnen worden waarin al deze elementen terug te vinden zijn. Die maatschappij is Spokanië, een 'echt' land en geen utopia of buitenaards rijk, maar gewoon een eilandengroep ergens in de Atlantische Oceaan, ten zuidwesten van Ierland.

Het Spokaans is geen Germaanse of Romaanse taal, maar een soort *isolaat*, een taal zonder bekende verwanten, zoals het Baskisch. We rekenen het Spokaans tot de Atlantische taalgroep (waartoe ook het Pegrevisch en Garosisch behoren). De basiswoordschat van het Spokaans is dan ook onherkenbaar voor wie de taal niet beheerst: *ef hajajan* is 'de jongen', *trempe* is 'lezen', *eft mimpit* is 'een boek'. Dus *ef hajajan trempe eft mimpit* is 'de jongen leest een boek'. De woorden zijn dan wel onherkenbaar, maar de grammatica lijkt eenvoudig: gewoon onderwerp, werkwoord en lijdend voorwerp achter elkaar en je hebt een correcte zin.

Geen naamvallen, geen werkwoordsvervoegingen, het lijkt simpel. Maar dat is slechts schijn want het Spokaans kent vele regels die voor Europeanen bizar te noemen zijn. De vorming van de werkwoordstijden bijvoorbeeld. Bij de toekomstige tijd komt het werkwoord geheel vooraan de zin, en in de voltooid tegenwoordige tijd staat het lijdend voorwerp vóór het werkwoord:

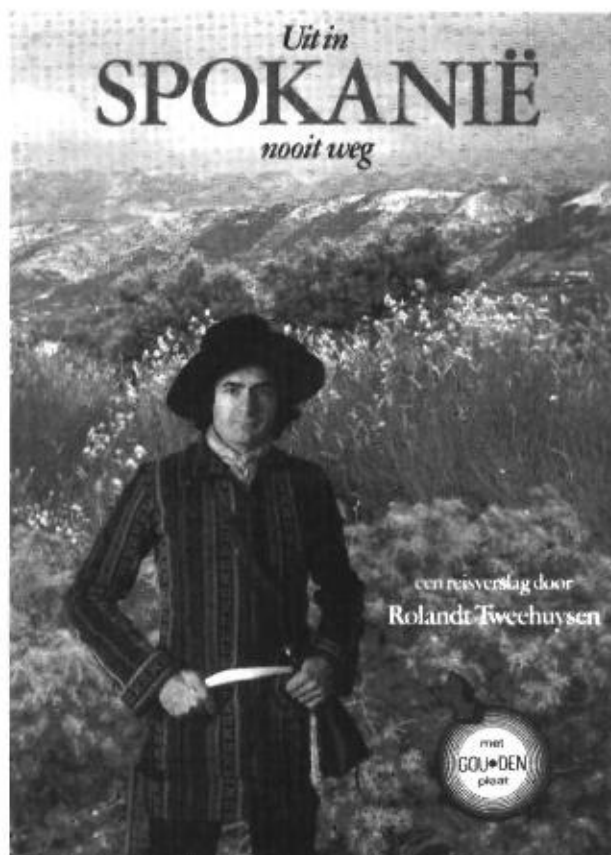
Trempe ef hajajan eft mimpit 'De jongen zal een boek lezen'

Ef hajajan eft mimpit trempe 'De jongen heeft een boek gelezen'

En zo kent het Spokaans talloze regels die dermate afwijken van wat we gewend zijn dat we met een heel aparte taal te doen hebben.

Herkomst Spokaans

Toen ik op de middelbare school kennis maakte met Frans, Duits en Engels, raakte ik zo geboeid door het verschijnsel 'taal' dat de eerste rijtjes voor het Spokaans haast vanzelf, spelenderwijs, op papier verschenen. En omdat een van de leraren het 'Onze Vader' in alle talen van de wereld verzamelde, kreeg ik van hem de opdracht om dit gebed ook naar het Spokaans te vertalen. Zie hier het resultaat van mijn eerste officiële vertaal-



De eerste reisgids voor Spokanië (1982).

opdracht: 'Kult Follus, tē melten fes ef avyros, den hēlelije blul gert quanka.' Ik verslond de populaire taalkundeboeken die er in de jaren zestig te krijgen waren, en het Spokaans groeide in de loop van dertig jaar uit tot een volwaardige taal waarin gesproken, geschreven, gedicht en gezongen kan worden, zij het door een miniem aantal mensen.

Toen ik de Spokaanse grammatica bedacht was ik nog een leek op het gebied van de theoretische taalkunde. Het Spokaans is dan ook een product van intuïtie en creativiteit, niet van de bewuste toepassing van taalkundige theorieën. Pas toen de taal zo goed als af was, kon ik, nu in de hoedanigheid van taalkundige, terugkijken op wat ik in de decennia ervoor had gewrocht: een taal die heel wat uitgebreider is gedocumenteerd dan menige 'echte' taal. Een taal ook, vol met regels en eigenschappen die zich blijken te conformeren aan universele principes waarvan ik in eerste instantie niet op de hoogte was.

Het Spokaans is zo een studieobject kunnen worden, dat ons veel kan vertellen over het functioneren van andere talen. Jespersen schreef: '... ik realiseer me dat ik me van-

wege dit werk bewust geworden ben van veel eigenschappen in “natuurlijke” talen waar anders mijn oog niet op was gevallen’. Eenzelfde ervaring heb ik met het Spokaans.

Geen werelddhulptaal maar hobby

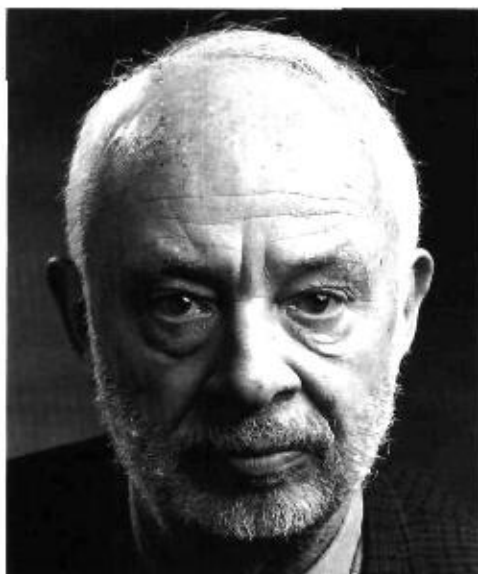
Vanwege de ‘echtheid’ die ik met betrekking tot het Spokaans nastreef, is de taal voor ons moeilijk te leren: de grammatica kent veel bijzondere regels en onregelmatigheden, de woordenschat is zo goed als onherkenbaar, en in de uitspraak vinden we veel moeilijk te produceren klanken. Als mensen mij vragen waarom ik de taal zo ingewikkeld heb gemaakt, dan vergelijken ze die vrijwel altijd met het Esperanto, en gaan ze ervan uit dat iedereen die een taal verzint, dat doet met het bekende ‘hogere doel’ voor ogen: een werelddhulptaal scheppen.

Maar voor mij is het Spokaans geen alternatief voor het Esperanto, en zeker geen universele taal die in de Europese Unie bruikbaar zou kunnen zijn, zoals wel eens is gesuggereerd.

Zolang iemand een taal bedenkt die dient als communicatiemiddel in een eveneens bedachte maatschappij, is het een creatieve en dikwijls succesvolle bezigheid. Als iemand een taal bedenkt die de pretentie draagt een communicatiemiddel in onze bestaande maatschappij te zijn, is het vergeefse moeite. Maar een taal scheppen als hobby – is dat niet al mooi genoeg?

H.J.A. Hofland (20 juli 1927)

H.J.A. Hofland is journalist, criticus en romanschrijver. Als columnist schrijft hij in *NRC Handelsblad* onder meer overpeinzingen onder het pseudoniem S. Montag. Kenmerkend voor zijn nuchtere en kritische beschouwingen zijn de verzorgde en heldere stijl. Regelmatig schrijft hij over taal en veranderingen in taalgebruik.



H.J.A. Hofland: Ik ben een telg uit een frik-kengeslacht: mijn grootvader was leraar Nederlands en heeft in Amsterdam het instituut Hofland opgericht, een *HBS*. Ik ben geboren in Kralingen. Aan de overkant van de sloot hoorde je boers of plat Rotterdams. Ik kan wel Rotterdams praten als ik wil, maar ik heb zorgvuldig *ABN* leren spreken. *Geeneens* – dat mocht ik bijvoorbeeld niet zeggen.

Hoe sprak u uw ouders aan?

Tot ongeveer mijn twintigste sprak ik ze met *u* aan, daarna met *jij* – maar nooit bij hun voornaam.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

Ik heb een jaar de spelling van De Vries en Te Winkel geleerd en daarna die van Marchant. De nieuwste spellingregels pas ik

selectief toe. Op de *NRC*-redactie wordt nog wel eens een *k* van me in een *c* veranderd. Dat is zo'n schemergebied geworden, daar begin ik niet aan.

Wat hebt u op school geleerd over taal?

Te veel om op te noemen. Mijn leraar op de *HBS*, meneer Hans, die ons voorlas uit *Kees de Jongen*, was heel goed in het geven van opstellen. Hij had veel plezier in het vak en legde me goed uit hoe ik mijn opstellen nog beter kon schrijven. Dat vond ik leuk.

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de taalles?

De domme fouten van andere kinderen. Ik zat op de lagere school naast een jongetje dat slordig was. Toen we moesten leren schrijven met een kroontjespen was het gespetter op zijn schrift onbeschrijfelijk. Ik dacht toen: die redt het nooit. Maar hij

heeft het later financieel niet slecht gedaan. Ik herinner me al mijn juffen en meesters van de lagere school nog: aan juffrouw Rutgers en juffrouw Ranjé en meneer Paar en meneer Immink heb ik dierbare herinneringen. De onderwijzer uit mijn laatste jaar was een buitengewoon vervelende man: daar heb ik niks meer van opgestoken.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust af moeten leren?

Nee, dat geloof ik niet. Het was eerder andersom. Mijn vader zei wel eens om mij te plagen *rooie possegel* en dan verbeterde ik hem: 'Pappa, dat moet *rode post-zegel* zijn.'

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Steengoed, wat je tegenwoordig nooit meer hoort. En *mieters*. Ik hoorde dat Schelto Patijn onlangs nog zeggen.

Wat zegt u als u iets 'geweldig' vindt?

Ik zeg dat bijna nooit, want ik houd niet van superlatieven. Maar ik kan bijvoorbeeld wel zeggen dat iets *heel goed* is. Het woord *geweldig* hoorde ik het eerst uit de mond van Jan Vrijman, die gebruikte dat om de haverklap, en dat paste ook bij hem.

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Afschuwelijk.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

'Vieze woorden'.

Valt u iets op in de taal van uw kinderen in vergelijking met die van u?

De een werkt in de media, de ander is advocaat. Ze spreken zorgvuldig; ik kan me ermee verenigen.

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Ik heb geen voorkeur voor bepaalde woorden, of het moet zijn voor woorden met veel a's. Maar *schaap* bijvoorbeeld, het zou wel een mooi woord kunnen zijn, maar het is zo'n zielig beest, een beetje een sneue afdeling van de schepping. Een naam als *Maria Spaak* kan ik wel waarderen.

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Opperlandse taal- en letterkunde van Hugo Brandt Corstius, omdat het zo mooi gevarieerd is, met ijzeren consequentie bijgehaald. Je herkent er veel in als je, zoals ik, van taalspelletjes houdt. Ken je deze al: spreek snel uit 'jeukt jouw jeukende neus ook zo als mijn jeukende neus jeukt?'

Welke andere talen beheerst u in mindere of meerdere mate?

Engels en Duits.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Hennie Stoel, Loretta Schrijver en in Vlaanderen Martine Tanghe. Zij bezondigen zich niet aan dat afschuwelijke gebrabbel wat door Jan Stroop *Poldernederlands* wordt genoemd. Zij hebben ook niet dat opgeleukte toontje over zich waarmee veel presentatoren proberen op te vallen. Zij zijn meer naturel; aardige mensen.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Daar durf ik niets over te zeggen. Wel denk ik dat mensen die voor de tv spreken een sleutelrol hebben voor de ontwikkeling van de spreektaal. De radio – zelfs Hilversum 4

– is al verloren met al dat gebabbel. Als presentatoren van popprogramma's op tv er met de pet naar gooien dan is dat erg jammer, want zij hebben een grote verantwoordelijkheid.

Wat betreft de schrijftaal, mijn eigen krant gooit er ook wel eens met de pet naar. Heldring is gestopt met zijn taalrubriek, hij had er geen zin meer in, schreef hij. Dat kan ik me wel voorstellen. Soms ontbreekt catastrofaal de interne logica van de zin, dan ontstaat er kortsluiting in het hoofd van de lezer.

Als je een boek uit de negentiende eeuw leest, zie je een ander Nederlands. Taal verandert natuurlijk en ik vind niet dat mijn taal tot in lengte van jaren gesproken hoeft te worden. Maar logica en aandacht voor de gevoelswaarde van woorden mogen niet verloren gaan.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Ik voel geen enkele behoefte om er iets aan te veranderen. Wel is het goed om er naar te blijven streven de dingen logisch te zeggen.

Taalkroniek 1920-1929

1 augustus 1920 Mathijs Jacobus Koenen (geb. 11 oktober 1847) overlijdt. In 1897 verscheen de eerste druk van zijn woordenboek, zodat de firma in 1997 het honderdjarig jubileum kan vieren.

1921 Oudste vindplaats van het woord *pin-dakaas*, in Van Goor's Vreemde Woordenboek. In deze tijd bereiden avontuurlijke huisvrouwen het exotische broodbeleg nog zelf; pas later komen de fabriekspotten van Jamin en Calvé.

21 mei 1922 De wiskundigen Mannoury en Brouwer, de schrijver en psychiater Frederik van Eeden en de taalkundige Jac. van Ginneken richten de Signifische Kring op. De Significa is gebaseerd op ideeën van de Engelse Lady Welby, die de communicatie wilde verbeteren door aandacht te besteden aan de betekenissen van woorden en aan de relatie tussen taal en werkelijkheid. Daardoor zal eveneens de maatschappij gezonder worden, gelooft ook de wereldverbeteraar Frederik van Eeden, die de denkbeelden van Welby in Nederland introduceerde.

1 juli 1922 In Radio-nieuws, het blad van de Nederlandse Vereniging voor Radio-telegrafie, stelt J. Corver voor om het Amerikaanse *broadcasting*, tot dan toe vertaald met *rondzenddienst*, voortaan *omroep* te noemen. Hij laat zich inspireren door het bijna verdwenen beroep van *omroeper*, de man die in dorpen het nieuws bracht. Het woord *radio* is al langer bekend: dat kwam in omloop na de Internationale Radiotentoonstelling van 1906 in Berlijn.

3 januari 1924 Radiopionier Idzerda heeft ook de primeur van het eerste hoorspel, een samenspraak tussen Thomasvaer en Pieternel, geschreven door een andere radiopionier, Willem Vogt.

27 juli 1924 Tijdens het Eucharistisch Congres in het stadion van Amsterdam wordt voor het eerst in Nederland een luidsprekerinstallatie gebruikt. Kardinaal Van Rossum spreekt via de microfoon de pauselijke zegen uit; het koor van 800 mannen en 500 knapen zal ook zonder technische assistentie een aardig bereik hebben gehad.

augustus 1924 Johan Hendrik van Dale (1828-1872) krijgt een standbeeld in het Zeeuws-Vlaamse Sluis, de plaats waar hij als schoolmeester, archivaris en woordenboekmaker werkzaam was. De taalkundige C.G.N. de Vooy's houdt een toespraak, in het bijzijn van een kleinzoon en twee nichten van Van Dale en hoogwaardigheidsbekleders uit het hele land. Van Dale bewerkte de tweede druk van het woordenboek van Calisch en Calisch (1864), maar stierf op zijn vierenvestigste aan de pokken voor hij het karwei af had; zijn leerling en kwekeling Jan Manhave voltooide het en het verscheen in 1872.

1924 Willem Vogt richt de Hilversumse Draadloze Omroep op en werft luisteraars met de erenaam *luistervink*. In 1927 komt uit de HDO de AVRO voort en gaat *luistervink* exclusief 'AVRO-luisteraar' betekenen.

1924 In Laren voltooit de feministische romanschrijfster en essayiste Carry van Bruggen haar boek *Hedendaags fetischisme*, dat

een jaar later verschijnt. Ze keert zich tegen het purisme dat in deze jaren hoogtij viert en dat zij beschouwt als een misplaatste uiting van chauvinisme. Ook bestrijdt ze dat klanken van zichzelf beschaafd of onbeschaafd kunnen zijn: 'Hoe gedistingeerd klinkt: Lucy, Nancy en Cissy, – hoe plat daarentegen Guussie, Janssie en Krissie.'

1925 In Zuid-Afrika wordt het Afrikaans naast het Engels en het Nederlands erkend als officiële landstaal. In de Grondwet van 1910 waren Engels en Nederlands als officiële talen aangewezen. Hoewel het een dode letter is, blijft Nederlands tot de grondwetswijziging van 1984 die status behouden.

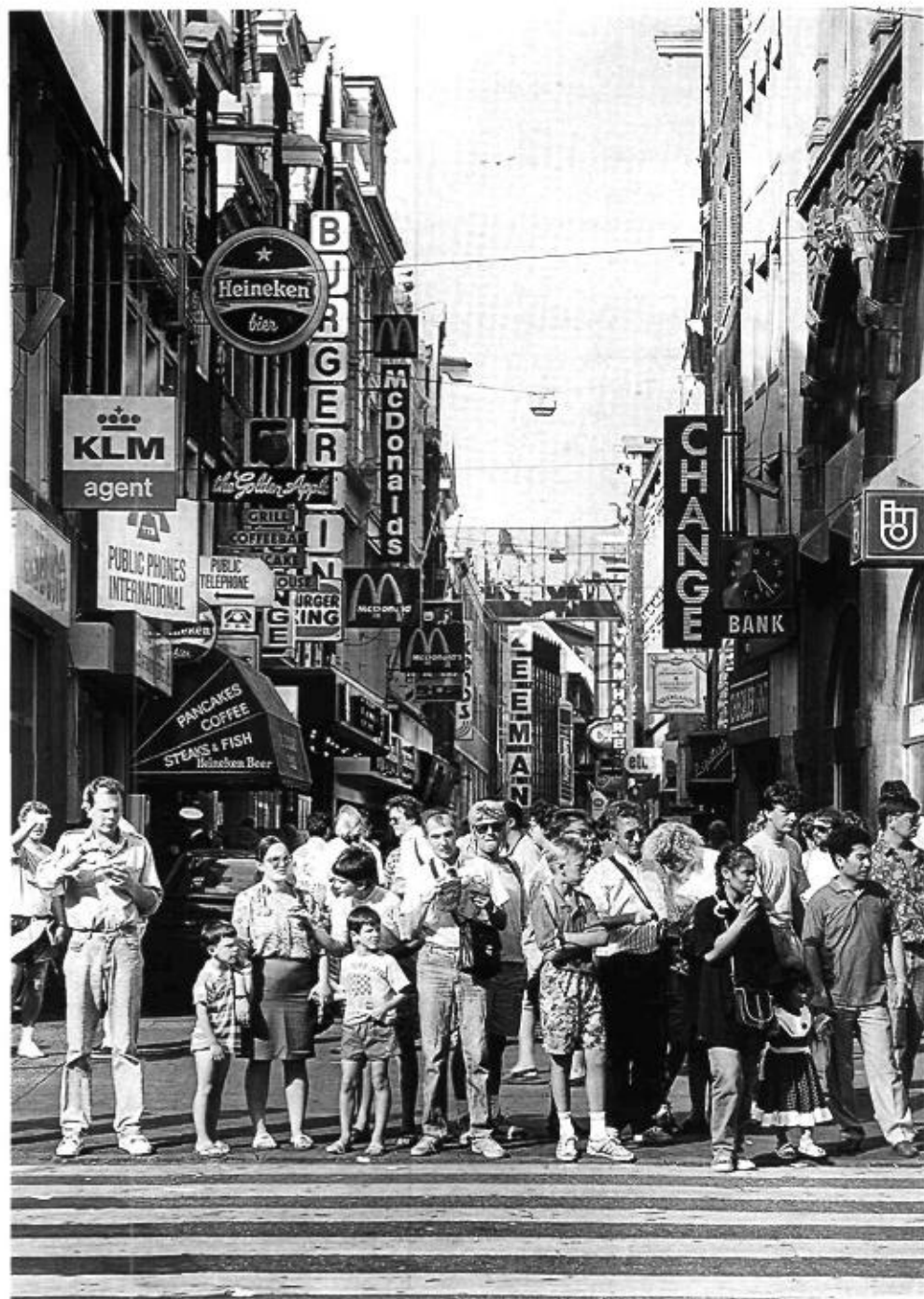
11 maart 1928 Zaterdagmiddag om kwart over twee begint de eerste rechtstreekse radioreportage van een voetbalwedstrijd: Han Hollander verslaat voor de avro vanaf het dak van het Olympisch Stadion in Amsterdam de match Nederland-België.

10-15 april 1928 Tijdens een internationaal taalkundig congres aan het Haagse Binnenhof presenteren taalgeleerden als Roman Jakobson en Nikolaj Troebetskoj hun visie op taal. Een nieuwe vorm van taalkunde ontstaat, die zich niet richt op de geschiedenis van talen, maar op de structuur van het taalsysteem – het structuralisme.

28 oktober 1928 Op het Tweede Indonesische Jeugdcongres wordt het Maleis uitgeroepen tot eenheidstaal: 'Kami poetera dan poeteri Indonesia mendjoendjoeng bahasa persatoean, bahasa Indonesia.' ('Wij, zonen en dochters van Indonesië, aanvaarden als eenheidstaal de Bahasa Indonesia.') Daarmee trekken de nationalisten een definitieve streep door de toekomst van het Nederlands als post-koloniale taal.

1928 De Rijsselse hoogleraar Derocquigny en zijn vriend Koessler publiceren hun boekje *Les faux amis*, 'de bedrieglijke vrienden', over Engelse en Franse woorden die bedrieglijk veel op elkaar lijken. Hiermee geven ze een duurzame naam aan een bekend struikelblok voor scholieren en vertalers. Enkele Nederlands-Engelse valse vrienden: *cipher* betekent 'code', niet 'cijfer'; *eventually* betekent 'uiteindelijk', niet 'eventueel'; *psychic* is 'paranormaal', niet 'psychisch'. Als Nederlandse term voor *faux amis* is *dwaalduiders* voorgesteld.

mei 1929 Amanoellah, de afgezette koning van Afghanistan, vertrekt voorgoed naar Europa, waar hij – aldus het *Eponiemenwoordenboek* (1990) van Ewoud Sanders – een veelbesproken societyfiguur wordt. Uit deze tijd stamt de kreet *Ammehoela!* of *aan me hoela*, met de begeleidende tik op de eigen bil – een verwijzing naar de schop van het Afghaanse volk onder het vorstelijke achterste.



Zullen we gaan funshoppen met de kids? Het is summer sale in de Kalverstraat!

1930-1939

Vreemde woorden en de vreemde reacties hierop

Is taal maakbaar?

NICOLINE VAN DER SIJS

AMSTERDAM, 16 mei 1931 – In het Centraal Hotel aan de Stadhouderskade vindt de oprichtingsvergadering plaats van het Genootschap Onze Taal. De dertig personen die zich na een oproep in verschillende dagbladen hebben gemeld, blijken twee stromingen te vertegenwoordigen: een die een antigermanistische taalvereniging voor ogen heeft, en een andere die een algemene taalzuivering nastreeft. Deze twee stromingen worden samengebracht in de volgende formulering, tevens Artikel 2 van de statuten: ‘De vereeniging heeft ten doel het bevorderen van de zuiverheid der Nederlandse taal, in het bijzonder, in dit tijdsgewricht, ten aanzien van germanismen.’

Voorzichtigheidshalve merken enkele aanwezigen nog op niets tegen Duitsland en ‘zelfs’ niets tegen het Duits te hebben, maar wel tegen het verduitsen van de Nederlandse taal. Wel beschouwen allen de huidige invloed van het Duits als veel gevaarlijker dan de achttiende-eeuwse invloed van het Frans, ‘omdat het Duitsch zoo na aan onze taal is verwant zoodat de indringers van dien kant binnen korten tijd als zoodanig onherkenbaar zijn, voor “eigen volk” worden gehouden en zodoende het karakter van onze taal en daarmee van ons volk ongemerkt doen ontaarden.’

De oprichting van het Genootschap Onze Taal werd vanaf maart 1932 geschraagd door de uitgave van een tijdschrift, toepasselijk *Onze Taal* geheten. Hierin konden lezers woorden aanbrengen die zij ervan verdachten germanismen te zijn – woorden als *mid-dels* en *überhaupt*. De Raad van Deskundigen, hoogleraren in de neerlandistiek, velde er dan een oordeel over.

Sowieso stonden taalzaken en taalzuivering in 1932 bijzonder in de belangstelling. Niet alleen zag *Onze Taal* het licht, maar tevens verschenen de eerste nummers van het wetenschappelijke maandblad *Onze Taaltuin*, opende het orgaan van de Nederlandsche Journalistenkring een rubriek ‘Taalzuivering’ en een reeks ‘Leekepraatjes over taal en stijl’, en publiceerde Haje zijn *Taalschut – Schrijf weer Nederlandsch*, een nadrukkelijk anti-germanistisch werkje dat gretig aftrek vond, hoewel het door taalkundigen vanwege zijn amateuristisch karakter werd neergesabeld.

Deze puristische ijver beleefde een hoogtepunt in de jaren dertig, en is daarna nooit volledig weggeëbd. En nu, in het fin de siècle, roeren zich weer taalzuiveraars die in felheid weinig onderdoen voor hun voorgangers uit de jaren dertig, al richt hun toorn zich tegenwoordig op het Engels. Zullen hun protestacties effect hebben? Had het vroegere

verzet tegen het Duits wel succes, of overschatten puristen de maakbaarheid van het taalgebruik? En was de invloed van de vreemde talen Duits, Frans en Engels op het Nederlands in deze eeuw eigenlijk wel zo groot als de puristen menen?

Purisme

Iedere taal leent woorden uit een andere taal; vaak gaat dat samen met de invoer van nieuwe zaken. Deze ontlening kan een tegenbeweging oproepen van taalzuiveraars. Zij willen eigen woorden gebruiken of maken in plaats van vreemde. Sommige leenwoorden zouden gevormd zijn naar een vreemdtalig voorbeeld of daar letterlijk uit vertaald, en daarom strijdig zijn met het Nederlands. Die worden, afhankelijk van de taal van oorsprong, germanisme, gallicisme of anglicisme genoemd, vaak nog met het pleonastische epitheton 'verwerpelijk' of 'afkeurenswaardig'. Over wat die strijdigheid in de praktijk inhoudt, zijn geleerden het echter nooit eens geworden. Daarom gebruik ik in dit hoofdstuk door elkaar de termen germanisme (gallicisme, anglicisme) en Duitse (Franse, Engelse) leenwoorden of invloed.

Maar hoe je ze ook noemt, er is nog nooit zoveel over geschreven als in de twintigste eeuw, en dat ging in golven. Eva Wilders haalde in een literatuuronderzoek ruim 60 boeken en artikelen uit de negentiende eeuw boven water tegenover 110 uit de twintigste – en dan bleven de publicaties over de typisch Belgische situatie nog buiten beschouwing. In de eerste helft van de negentiende eeuw kreeg taalzuivering nog relatief wei-

Purisme bij Philips

De firma Philips, die zichzelf tegenwoordig aanprijst met de slogan 'Let's make things better' heeft taalkritischer tijden gekend. In 1944 publiceerde Philips namelijk *Het juiste woord*, een boekje met taaladviezen voor de medewerkers en met Nederlandse woorden ter vervanging van vreemde termen. In de derde druk uit 1953 staat de volgende tekst, die volgens Philips vol onnederlandse woorden en wendingen zit:

Het doel van zijn zakenreis bracht met zich mee dat hij langere tijd in het buitenland moest doorbrengen. Daardoor kon hij de verhoudingen aldaar goed leren kennen en contact opnemen met meerdere zakenvrienden om de betreffende kwesties met hen door te nemen. De vraag kwam ter sprake of een bepaalde machine niet

goedkoper kon worden gebouwd, opdat de ermee vervaardigde produkten niet zo duur behoefden te kosten.

Volgens Philips moet dit luiden:

Het doel van zijn zakenreis bracht mee dat hij een geruime tijd in het buitenland moest doorbrengen. Daardoor kon hij de toestanden aldaar goed leren kennen en zich in verbinding stellen met verschillende/enige zakenvrienden om de desbetreffende kwesties met hen te bespreken. De vraag kwam ter sprake of een bepaalde machine niet goedkoper kon worden gemaakt, opdat de ermee vervaardigde produkten niet zo veel behoefden te kosten.

nig aandacht. Daarna nam de interesse in taal gestaag toe, en die interesse heeft gedurende de gehele twintigste eeuw een stijgende lijn vertoond. Leken en in mindere mate taalkundigen uitten hun mening over juist taalgebruik. In de eerste helft van de eeuw bezonnen verschillende vakgebieden zich op hun woordgebruik: een commissie voor luchtvaartterminologie, de KNVB, de tennisbond, de Nederlandse Juristen Vereniging, de omroep; ook grote bedrijven, zoals Unilever en Philips, maakten een punt van hun woordgebruik.

Voorwoord en slagroom: de Duitse invloed

De puristische beweging die zich tegen Duitse invloed keerde en culmineerde in de oprichting van het Genootschap Onze Taal, was opgekomen in de negentiende eeuw. In die eeuw wierpen bekende schrijvers als Bilderdijk, Nicolaas Beets en Jacob van Lennep zich in de strijd tegen de germanismen. In 1847 gaf de Leidse hoogleraar M. Siegenbeek een lijst van uit het Duits afkomstige afkeurenswaardige woorden uit, waaronder *aanhankelijkheid*, *afzet*, *bespreken*, *betwijfelen*, *bewonderen*, *bijbrengen*, *inburgeren*, *indelen*, *omgeving*, *onbevangen*, *ongekunsteld*, *opleven*, *verhouding*, *verkeer* en *vrijgevig*.

Het is niet zo vreemd dat de afkeer van het Duits in de negentiende eeuw ontstond. Vanaf ongeveer 1780 nam de Duitse invloed namelijk alsmaar toe, vooral in de wetenschappen, doordat Duitsland op verschillende terreinen (muziek, wijsbegeerte, taalkunde, natuurwetenschap, psychiatrie) een toonaangevende positie verwierf. Het hoogtepunt van de Duitse invloed lag tussen 1860 en 1890. Daarna kwam de Eerste Wereldoorlog, waarin Nederland weliswaar afzijdig bleef, maar die de Duitsers en hun taal toch bepaald niet geliefder maakte. Tijdens het interbellum nam de Duitse invloed niet af, en de oprichting van het Genootschap Onze Taal was dus duidelijk een teken van de Zeitgeist.

Over welke woorden maakten puristen zich in de jaren dertig druk? Behalve de woorden die al in de lijst-Siegenbeek genoemd waren – en die dus kennelijk nog niet uit



De belangstelling voor het zuivere Nederlands steeg tijdens de Tweede Wereldoorlog sterk. Het radioprogramma De Nederlandsche Taalclub ondervond veel belangstelling. Net als het boek Onze eigen taal, Handboek van de Taalclub, gepubliceerd door een NSB-uitgeverij. Het boek bevat lange lijsten afgekeurde barbarismen. Hoe warm de nationalistische gevoelens waren in de kring van de makers van dit programma, blijkt wel uit 'Het lied van de taalclub':

*Moedertaal, vertrouwde klanken
Die wij stamelden als kind
Moedertaal die onze gansche
Volksgemeenschap samenbindt
Dankbaar zijn we voor den zegen
Dat wij U als erfdeel kregen
Nederlanders, kent Uw taal,
Nederlanders, allemaal!
Nederlanders, allemaal
Eert Uw schone Moedertaal!*

de taal waren verbannen – ging het om woorden als *aanhangwagen*, *briefpapier*, *erewoord*, *gedegen*, *houdbaar*, *ingreep*, *kopschuw*, *liefdesbrief*, *meemaken*, *ontoerekeningsvatbaar*, *opbaren*, *rondschrijven*, *springstof*, *stekker*, *toeslag*, *vertrouwensman*, *voltreffer*, *waardepapieren* en *zekering*. Woorden die inmiddels volledig geaccepteerd zijn, en waarvan ik betwijfel of iemand in Nederland ze voor 'Duits' aanziet.

Verder maakten de puristen ernstig bezwaar tegen bepaalde woordvormingsprincipes die tot dan toe in het Nederlands niet of zelden voorkwamen. Bijvoorbeeld tegen samenstellingen van een zelfstandig naamwoord en een voltooid deelwoord, zoals *bloedbevekt*, *doelgericht*, *luchtgekoeld*, *marktgericht* en *noodgedwongen*. Volgens puristen dient het Nederlands hier een omschrijving te gebruiken: *met lucht gekoeld* of *met luchtkoeling* in plaats van *luchtgekoeld*. Haje sprak dreigend van 'voorzetselmoord'. Ook samenstellingen van een onverbogen bijvoeglijk naamwoord met een zelfstandig naamwoord vonden genade, zoals *alleenrecht*, *eigenwaarde*, *groenvoer*, *ideaalbeeld*, *hoogspanning*, *nieuwbouw*, *rauwkost* en *smalspoor*.

De oorlogsjaren

In de Tweede Wereldoorlog waren Nederland en België beide bezet gebied. Anders dan velen menen, is de invloed van de Duitse taal in de oorlogsperiode gering geweest en niet blijvend. De taalkundige Van den Toorn, die een aantal publicaties over het onderwerp heeft geschreven, meent zelfs dat de Tweede Wereldoorlog geen directe sporen heeft nagelaten. De reden hiervoor was de natuurlijke aversie tegen de bezetter, wiens taal men niet over wilde nemen. Zo weigerde men bijvoorbeeld het Duitse woord *kwark* te gebruiken in plaats van *wrongel* – pas lang na de oorlog is *kwark* geaccepteerd, en nu zou een winkelier vreemd opkijken als iemand om *wrongel* vroeg.

Maar ook praktische zaken speelden mee: het Duits werd geen verplichte voertaal, officiële bekendmakingen waren in het Nederlands of tweetalig in Nederlands en Duits gesteld, en het bestaande streven naar purisme werd ondersteund door de nationaal-socialisten, die het Nederlands van vreemde smetten vrij wilden houden, ook van Duitse! Zo hebben de nationaal-socialisten onder andere voorgesteld om de Duitse woorden *kelner* en *ober* te vervangen door *schenker*, en *slagroom* door *pronkroom*.

Een half jaar na de Duitse inval, in november 1940, verscheen het boek *Is dat goed Nederlands?* van Charivarius, gebaseerd op een taalrubriek die al vanaf 1909 in *De (Groene) Amsterdammer* verscheen. Het boek is vele malen herdrukt, en Charivarius is de verpersoonlijking geworden van de taalautoriteit, een rol die later NRC-columnist J.L. Helderling toebedeeld kreeg. In het boek stond onder andere een hoofdstuk over (afgeraden) Duitse woorden – naast een (kleiner) hoofdstuk over Engelse woorden en een piepklein hoofdstukje over het Frans. Ook *Onze Taal* bleef in de oorlog publiceren over germanismen, hoewel minder fel en minder frequent dan voorheen: in deze periode kwamen ook andere onderwerpen ter sprake. De aandacht voor de eigen taal nam dankzij de oorlog enorm toe, en het aantal leden van het Genootschap steeg dan ook spectaculair. Na de oorlog zakte dit aanvankelijk in, maar in de loop van de jaren vijftig trok het weer aan.

Ledenaantallen van het Genootschap Onze Taal

Onze Taal, opgericht in 1931, beleefde zijn sterkste ledengroei in de Tweede Wereldoorlog en in de jaren tachtig en negentig.

| | | | | | | | |
|------|------|------|------|------|--------|------|--------|
| 1932 | 180 | 1945 | 6500 | 1965 | 10.000 | 1990 | 29.014 |
| 1940 | 433 | 1952 | 4500 | 1970 | 13.000 | 1995 | 43.068 |
| 1941 | 1900 | 1959 | 7544 | 1984 | 15.000 | 1998 | 47.543 |

Na de oorlog

De afkeer van Duitse invloed bleef na de Tweede Wereldoorlog bestaan en bestaat bij sommigen nog steeds – dat blijkt bij iedere voetbalwedstrijd tegen Duitsland opnieuw. Maar de invloed op de taal was na de oorlog nog maar heel gering. Volgens de neologismenwoordenboeken zijn na 1955 ongeveer twintig Duitse woorden geleend – evenveel als het aantal Franse woorden dat in deze periode is geleend –, zoals *ausputzer*, *blits(en)*, *gastarbeider*, *katenspek*, *klip en klaar*, *sjoemelen*, *spelmacher* ('aanvallende midden-speler') en *wetenschapper*. Op grond van de *Woordwijzer* voor 'goed taalgebruik in bedrijf en techniek', een uitgave van het Normalisatie-instituut (1998), lijkt het er overigens op dat het aantal Duitse ontleningen in technische taal nog wel aanzienlijk is.

Na de oorlog overvleugelde de Engelse invloed de Duitse, en de puristische activi-



Een van de vooraanstaande puristen van zijn tijd was dr. Ch.F. Haje. In 1932 publiceerde hij *Taalschut*. Schrijf weer Nederlandsch: 'Op de brutaalste wijze is men tegenwoordig er op uit, de vrije Nederlandsche woordvoeging door aanlijning en koppeling te belemmeren. (...) Zij nu, die de natuur van het Nederlandsch onverschillig voorbijzien, koppelen maar raak naar duitsch model (...) Rauwkost is een nieuwe weezinwekkende koppeling uit de medische martelkamer van het Nederlands.' Haje zag hier liever rauwe kost.

teiten verplaatsen zich dan ook van het Duits naar het Engels. In de laatste decennia zien we dat onder jongeren en yuppen oudere Duitse leenwoorden, die in de vorige generaties nog vermeden werden, weer salonfähig worden; zij bedienen zich van woorden als *de blits maken, kek, aha-erlebnis, an sich, Ausdauer, Draufgänger, Fingerspitzengefühl, Gründlichkeit, Schwung, Spielerei, Umwelt, Unverfrorenheit, Urheber, Weltschmerz, Werdegang* en niet te vergeten *zum Kotzen*.

De omvang van de Duitse invloed

In de tweede druk van het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale zijn alle woorden voorzien van de oudste door ons gevonden datering. Daaruit blijkt dat de Duitse invloed het grootst was in de twintigste eeuw: in de negentiende eeuw werden 393 Duitse woorden geleend, en in de twintigste 498. Dat zijn niet zulke grote aantallen, maar daarbij moet wel bedacht worden dat het hier gaat om woorden die momenteel in het woordenboek zijn opgenomen – veel eendagsvliegen en technische woorden bereiken die status nooit, en sommige negentiende-eeuwse woorden zullen alweer geschrapt zijn. Ook zullen sommige woorden beslist eerder gedateerd kunnen worden.

Bovendien zegt dit aantal Duitse leenwoorden niets over het gebruik. Om dat te bezien heb ik ooit vier recente pagina's van *NRC Handelsblad* nageteld op leenwoorden. Daarbij bleek dat van alle gebruikte woorden (ieder woord werd eenmaal meegeteld, ook als het vaker voorkwam) 2,1 procent een Duits leenwoord is. En zelfs dat zijn niet allemaal germanismen – ook de taalzuiveraars zelf konden het nooit eens worden over de vraag welk woord een germanisme was en welk niet.

Verraderlijke germanismen

Zelfs de Raad van Deskundigen van *Onze Taal* kwam er niet uit. In het derde nummer van *Onze Taal* (1932) worden de verschillende maatstaven uiteengezet die de raad bij de beoordeling aanlegde. Sommige leden wilden elk woord van Duitse herkomst verbannen, anderen waren rekkelijk. Sommigen wilden ook germanismen die al eeuwen lang in Nederland gebruikt werden over de grens zetten, anderen wilden bij de zuivering woorden die al een jaar of tien gebezigd werden ongemoed laten.

Vooraf het feit dat Duitse en Nederlandse woorden zozeer op elkaar lijken dat men niet eens doorheeft met een Duits woord te maken te hebben, achtten de puristen hoogst gevaarlijk: de beïnvloeding krijgt hierdoor 'iets verraderlijks onmerkbaars'. Dat zou eigenlijk een reden moeten zijn het woord onmiddellijk en welgemoed te accepteren – maar het wordt juist gebruikt als argument om woorden te weren. De taalkundige Gerlach Royen merkte hierover in 1953 op:

Voor velen is een woord reeds taboe, wanneer de Duitsers ons vóór waren met dat woord. *Voorwoord* heet een verfoeilijk germanisme, omdat het de nederlandse weerklank is van het duitse *Vorwort*. Had dit duitse woord niet bestaan, dan zou er geen mens aan gedacht hebben *voorwoord* op de lijst van onnederlandsen te plaatsen. Want op zich genomen is het gans van vreemde smetten vrij.

Ook woordenboeken veranderden hun standpunt over germanismen in de loop van de tijd, zoals blijkt uit het promotieonderzoek van de Vlaamse taalkundige Siegfried Theissen (1975). Van Dale noemde in 1961 *dominicaner*, *franciscaner* en *hoogspanning* germanismen, maar *augustijner* en *laagspanning* niet. Van recht hebben 'gelijk hebben' zegt Van Dale vanaf 1950: 'thans als germanisme geïnterpreteerd, hoewel het dit oorspronkelijk niet was.' Van Dale en Koenen keuren in de jaren twintig tal van woorden goed, die ze in de jaren veertig of vijftig als germanisme gaan beschouwen, bijvoorbeeld *betonen* 'benadrukken'. De oorlog zal hier wel een rol spelen, of zoals Theissen het fijntjes formuleert: 'Men moet zich afvragen of deze grotere gestrengheid vanaf 1940 geen politieke grondslag heeft.' In 1924 keurde Van Dale *bemerking*, *billijk* en *eerstens* goed, later niet meer. Theissen constateert dat in de jaren zeventig een kentering in de beoordeling van germanismen plaatsvond: het oordeel wordt minder streng, en woordenboeken zijn geneigd bij veelgebruikte germanismen de aanduiding 'germanisme' te schrappen.

Vlamingen hadden soms een ander oordeel over germanismen dan Nederlanders. De beweging tegen Duitse invloed was in het noorden het sterkst. De Vlamingen waren zo hard bezig gallicismen te weren, dat zij de germanismen (en later de anglicismen) over het hoofd dreigden te zien. Sterker nog, de strijd tegen de gallicismen bevorderde het binnenkomen van germanismen, zoals de taalkundige De Vooyo constateerde: 'De Vlaming die niet altijd voldoende bekend was met het algemeen-Nederlandse of het speciaal Noord-Nederlandse equivalent, zag dan een aangepast Duits woord voor goed Nederlands aan.' Daarom gebruiken Vlamingen germanismen als *alcoholieker*, *dramatieker*, *elektriker*, *mekanieker*, *politieker* waar Nederlanders woorden bezigen met de uitgang *-icus* of *-icien*. Maar die uitgang komt uit het Latijn, respectievelijk Frans, en wekt om die reden in Vlaanderen weerzin op.

Automobiel en elitair: Franse invloed

De Franse invloed op het Nederlands dateert al van de twaalfde eeuw. Acht eeuwen later is die instroom van Franse woorden in Nederland wel over zijn hoogtepunt heen, menen taalkundigen. In 1954 zei de taalkundige Meijers: 'Het aantal franse woorden, dat hier nog is binnengekomen nadat Salverda de Grave z'n onderzoek [in 1906] had afgesloten, zal wel uiterst klein zijn.' In neologismenwoordenboeken van na 1955 vinden we slechts een twintigtal Franse woorden, waaronder *ambiance*, *atomiseur*, *blouson*, *boetiek*, *communautair*, *deux-chevaux*, *elitair*, *fondue*, *galerie*, *gaullisme*, *organiek*, *permanente educatie*, *prudent* en *visagist(e)*.

Het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale daarentegen levert een totaal ander beeld op. Weliswaar is de Franse invloed in de twintigste eeuw gehalveerd in vergelijking tot die in de negentiende eeuw, maar desalniettemin zijn er 1548 Franse woorden voor het eerst aangetroffen in de twintigste eeuw! Hoe is dit grote verschil nu te verklaren?

Waarschijnlijk zijn er twee redenen: ten eerste hebben we in de loop der eeuwen al zoveel Franse woorden opgenomen, dat nieuwe leenwoorden niet meer opvallen en al helemaal geen ergernis wekken – iedereen is gewend aan woorden op *-eur*, *-age*, *-eren*, *-atie*, *-teit*, *-eus*, *-air*. Verder zijn veel van de Franse leenwoorden uit deze eeuw wetenschappelijke, internationale termen die wel in het *Etymologisch Woordenboek* opgenomen zijn, maar slechts in beperkte kring gebruikt worden (*abyssaal*, *broyeren*, *deceleratie*, *opaline*).

Dat Franse woorden veelvuldig in het Nederlands gebruikt worden, wordt bevestigd door de analyse van vier pagina's van *NRC Handelsblad*, waarin niet minder dan 25,2 procent van alle gebruikte woorden een Romaans leenwoord is – tegen 2,1 procent Duits. We zien Franse leenwoorden makkelijk over het hoofd, maar het zijn er verrassend veel.

Geen galop, maar springloop?

Er is in Noord-Nederland wel bezwaar geweest tegen de Franse toestroom, maar dat was tussen eind zeventiende en begin negentiende eeuw; daarna verstomde het protest geleidelijk. De puristen besteedden in de twintigste eeuw slechts weinig aandacht aan gallicismen, alleen in het begin van de eeuw stonden ze nog in de belangstelling. Zo publiceerde het Christelijk Letterkundig Verbond in 1907 *De kleine zuiveraar – Een gids ter verbanning van vreemde woorden uit de Hollandsche taal*, dat voornamelijk tegen het Romaans (Frans en Latijn) gericht was. De taalkundige Salverda de Grave, die een jaar eerder een omvangrijke studie over Franse leenwoorden in het Nederlands had geschreven, veegde met dit werkje de vloer aan. Hoewel het gidsje beweert de taalzuivering niet op de spits te willen drijven, kijkt de moderne lezer wel even op van het voorstel *automobiel* door *tuf-tuf* te vervangen, *biljard* door *baltafel*, *galop* door *springloop*, *mama* door *moeder*, *rendez-vous* door *kom-daar* en *telefoneren* door *draadspreken*.

Zo weinig aandacht er in deze eeuw in Nederland aan de Franse invloed geschonken is, zo fanatiek reageerde men in Vlaanderen op gallicismen. Dat valt dan ook te begrijpen: de Franse invloed was en is hier heel groot, doordat Vlaanderen lang onder Franse heerschappij stond, de taalgrens dwars door België loopt, en het Frans ook in de Vlaamse maatschappij tot op heden een rol van belang speelt.

Als reactie vormde men ter vervanging van Franse leenwoorden purismen die in het noorden niet gebruikt worden, zoals *brieven* voor *portefeuille*, *omslag* voor *envelop*, *omzending* voor *circulaire*, *regenscherm* voor *paraplu*, *steekkaart* voor *fiche* en *stortbad* voor *douche*. Maar daarmee waren de gallicismen nog niet uitgeroeid. Muller merkte in 1920 venijnig op: 'terwijl zij angstvallig elk Fransch woord verwijderen, krioelt hunne geschreven en gesproken taal in woordbeteekenis, zegswijzen, zinswendingen, de laatstgenoemde zelfs ook in "accent" [...] van "gallicismen".'

Geen wonder dus dat in 1895 in Brussel het Algemeen Nederlandsch Verbond (ANV) werd opgericht, dat een ruimer doel had dan het later opgerichte Genootschap Onze Taal, namelijk de bevordering van de Nederlandse taal en cultuur en van alle vormen van samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen, en zich wat de taal betreft speci-

fiek richtte tegen de gallicismen. Het ANV geeft vanaf 1896 een tijdschrift uit, *Neerlandia*, dat tot op heden bestaat. Tevens publiceerde het vanaf het begin van deze eeuw diverse drukken van *Taalzuivering – Lijst van woorden en uitdrukkingen ter vervanging van -ismen*. Deze lijst richtte zich vooral tegen Franse leenwoorden.

In België verschijnen tot op heden veel boekjes met aanwijzingen voor correct taalgebruik, waarin de gallicismen nog steeds de meeste aandacht krijgen.

Baby en deuce: Engelse invloed

En het Engels? Hoe groot is de invloed daarvan? De meeste mensen realiseren zich dat de Tweede Wereldoorlog een grote stimulans heeft gegeven aan het lenen van Engelse woorden. Uit dankbaarheid voor de bevrijding stonden Nederlanders na de oorlog zeer sympathiek tegenover Engelse leenwoorden. *The American way of life* werd een voorbeeld voor de rest van de wereld; de overwinnaar Amerika droeg zijn cultuur (muziek, film, literatuur, drugs), zijn politieke en economische ideeën en zijn techniek uit naar de rest van de wereld.

Wat mensen zich vaak niet realiseren is dat de Engelse invloed al in de negentiende eeuw is begonnen. Ook de wetenschappers hebben dat niet altijd ingezien. Zo wijdde een boek over de geschiedenis van het Nederlands in 1901 slechts één pagina aan Engelse leenwoorden, die bovendien begon met de zin: 'Ook de woorden, die het Nederlandsch uit het Engelsch heeft overgenomen, zijn rechtstreeks uit die taal ingevoerd, maar hun aantal is geringer, dan men zou verwachten.' Daarop wijzen echter de gegevens uit het *Etymologisch Woordenboek* niet. Hoewel die zoals gezegd met de nodige voorzichtigheid bekeken moeten worden, kunnen we wel een vergelijking maken tussen het aantal Duitse en Engelse leenwoorden. En wat blijkt dan: in de negentiende eeuw zijn 492 Engelse leenwoorden voor het eerst gedateerd, tegen slechts 393 Duitse. In de twintigste eeuw is het verschil enorm geworden: 1697 Engelse tegen 498 Duitse! Waarmee het aantal Engelse leenwoorden ook het aantal Franse nipt voorbijgestreefd is. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat het Engelse 'gevaar', ook in het begin van deze eeuw, minstens zo reëel was als het Duitse. *Onze Taal* ziet het echter in maart 1954 niet somber in:

Wel wordt in deze dagen een vloed van Engelse en quasi-Engelse woorden over ons uitgestort, maar toch geloven wij, dat dit verschijnsel onze taal niet zo in haar wezen aantast als de Duitse invloed. Het Engelse woord wordt als vreemdeling herkend, het zal weer verdwijnen en plaats maken voor een ander. Het Duitse woord evenwel krijgt een Nederlands gewaad, het is een als landgenoot vermomde buitenlander, een indringer met een vervalst paspoort en zo zal het onze taal voorgoed infiltreren.

Tegenwoordig is vaak juist het argument tegen Engelse invloed dat Engelse woorden zo onnederlands zijn. Het kan verkeren...

Ondanks deze woorden verlegde *Onze Taal* na de oorlog de puristische activiteit langzamerhand van het Duits naar het Engels. Tot de oorlog besteedde het blad weinig aandacht aan anglicismen. Een enkel lid probeert *baby* te vervangen door *kleintje* of *zuingeling*, en in juli 1933 verhaalt *Onze Taal* de anekdote:

Verwarrend werkt dikwijls het gebruik van die vreemde woorden: wordt er niet verhaald van een eenvoudige ziel die, misleid door een aankondiging aan den wand, in een melkinrichting een portie toiletroom bestelde?

De Engelse termen die het eerst – al eind negentiende eeuw – een reactie oproepen, waren de sporttermen. *De kleine zuiveraar* uit 1907 – die *bowl* door *mengdrank* en *cape* door *kraagmantel* wil vervangen – geeft achterin een lijst vernederlandsingen van voetbaltermen, en in *Onze Taal* van mei 1933 wordt opgemerkt:

Wat de sporttermen aangaat, Prof. Valckenier Suringar schreef, dat hij bij het tennis van het begin af Nederlandsche woorden had gebruikt, zonder opzien te baren, maar ook: zonder navolging te vinden. Voor: 'serve' (gewoonlijk 'surven' uitgesproken) gebruikte hij: inspelen (ik speel in: speel! of: speel in!); voor 'deuce': duivels of gelijk om (vele spelers, schrijft hij, weten niet wat 'deuce' beduidt, spreken het verkeerd uit en vinden 'duivels' niet netjes). Voor love zeide hij eenvoudig: nul.

Op het gebied van sport, gaat hij door, is nog veel te verbeteren; er heerscht bij de Nederlanders een sterk minderwaardigheids-complex t.o.v. hun taal en gewoonten!

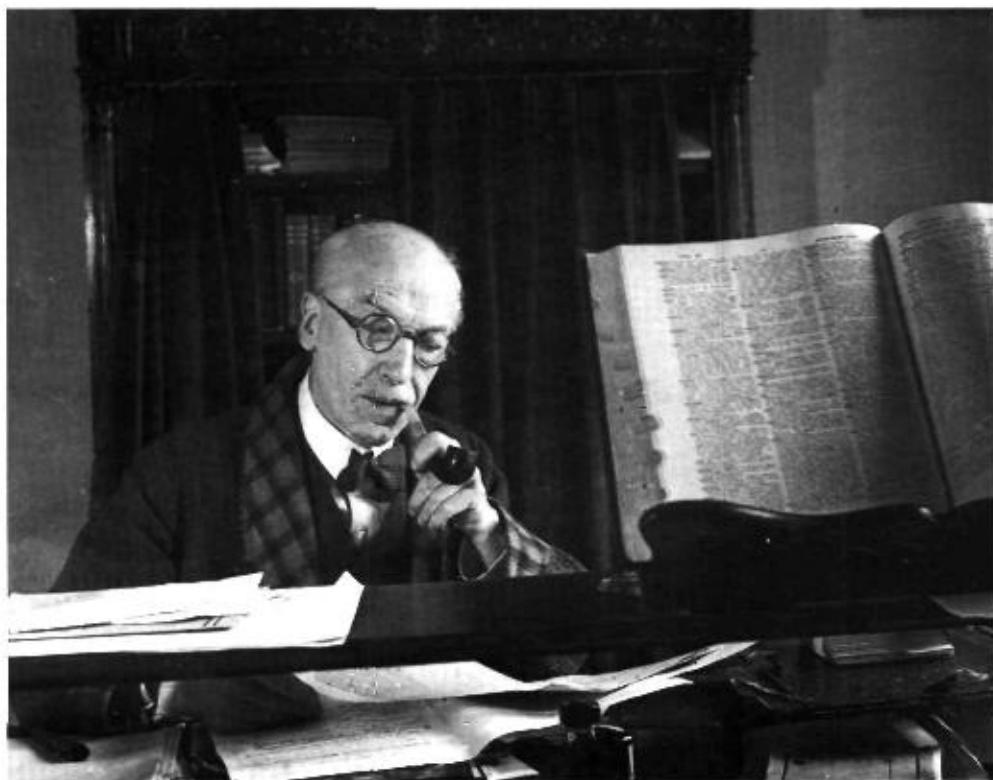
Tennistermen zijn, net als de meeste sporttermen, nog steeds Engels. Een uitzondering vormt de voetbalterminologie. Deze is voor een groot deel Nederlands en dat is de verdienste van de KNVB. De KNVB heeft namelijk van begin af aan consequent Engelse termen vermeden en bewust Nederlandse equivalenten gecreëerd. Vandaar dat we spreken van *achterspeler* en niet van *back*, van *aftrap* en niet *kick-off* en van *doellijn* en niet *goal line*.

Na de in alle opzichten vrijgevochten jaren zestig en zeventig nam in de jaren tachtig en negentig het verzet tegen Engelse woorden toe. Recent zijn enkele kleinschalige initiatieven in het leven geroepen, zoals de werkgroepen Anglo-Waan en Onnodig Engels. Tobberige doemdenkers luiden de alarmklok over het aantal Engelse leenwoorden en menen dat het Nederlands overspoeld wordt door Engels en zo zijn eigen identiteit zal verliezen. De meeste mensen slapen er geen seconde minder om. En gelijk hebben ze. In *Peptalk. De Engelse woordenschat van het Nederlands* uit 1992 schatten Koenen en Smits het totale aantal gangbare Engelse leenwoorden op vijfduizend, wat maximaal tien procent van de woordenkennis van een gemiddelde taalgebruiker zou zijn. Dit komt overeen met de gegevens van het *Etymologisch Woordenboek*: de Engelse leenwoorden vormen daarin namelijk 10,3 procent van het totale aantal leenwoorden en 7,6 procent van alle opgenomen trefwoorden. In vier recente pagina's van *NRC Handelsblad* is 2,3

procent van alle gebruikte woorden een Engels leenwoord – tegen 2,1 procent Duits en niet minder dan 25,2 Romaans.

Winst-en-verliesrekening

Wat kunnen we nu concluderen als we een eeuw purisme overzien? Allereerst moeten we vaststellen dat purisme niet, zoals je zou verwachten, een direct gevolg is van het aantal leenwoorden. Het is dus niet zo dat wanneer dit aantal een bepaalde kritische grens heeft overschreden, het automatische gevolg is dat er taalzuivering optreedt. Was dat wel zo, dan zou er in deze eeuw veel meer weerstand hebben bestaan tegen Franse woorden, en zouden de Engelse woorden al lang voor de oorlog grootscheeps verzet hebben opgeroepen. Maar nee, nu toont het purisme zijn ware gezicht: niet de vreemde invloed op de taal, maar die op politiek en economie roept de reactie op. Zolang Groot-Brittannië en de vs niet als politiek gevaarlijk werden gezien, en Duits-



*Vanaf 1909 verscheen in De (Groene) Amsterdammer de beroemde taalrubriek van Charivarius. Zijn boek *Is dat goed Nederlands?* (1940) beleefde herdruk op herdruk.*

land wel, mochten Engelse woorden de taal binnenkomen en werden Duitse bij de grens tegengehouden. De nauwgezetheid waarmee men woorden op hun germanistische gehalte doorlichtte, werd vooral ingegeven door vrees voor de politieke macht van de Duitsers.

De meeste puristische aandacht in deze eeuw ging uit naar de germanismen. Hebben alle antigermanistische bedrijvigheden daadwerkelijk resultaat gehad? Zijn de germanismen nu uit de taal verbannen? Dat valt nogal tegen, blijkt uit de lijsten germanismen die in *Onze Taal* zijn gepubliceerd. Veel van de afgekeurde woorden bestaan nog steeds, sommige zijn nog steeds controversieel (*afbouwen, begeisteren, heikel, middels*), en zowel van de afgekeurde (*afgodisch, schrof 'bot', begaving 'talent', zielvol 'beziel'd*) als van de aangeraden woorden (*bijwagen* voor 'aanhangwagen') is een deel spoorloos verdwenen. Het ziet ernaar uit dat hier de gewone taalontwikkeling heeft plaatsgevonden: woorden komen en gaan.

De taalkundige Theissen komt in zijn onderzoek tot dezelfde conclusie. Van de duizend door hem onderzochte germanismen is zeker de helft – waaronder veel eendagsvliegen – niet ingeburgerd, over een kwart bestaat verschil van mening en een kwart is ingeburgerd. Welke woorden inburgeren wordt nauwelijks beïnvloed door het oordeel van taalzuiveraars of woordenboeken, constateert Theissen. Tegen *bestek, kengetal, kogel-lager, naslagwerk* en *slagroom* is eindeloos geageerd, maar iedereen gebruikt ze. Ondanks de inspanningen van de KNVB is zelfs de voetbalterminologie niet geheel vernederlandst.

In deze eeuw is het puristen dus niet gelukt op grote schaal de taal te sturen. Ook van de taal is de maakbaarheid gering.

Redenen om vreemde woorden te gebruiken

Er zijn allerlei rationele en praktische redenen om leenwoorden te gebruiken. Ten eerste zijn leenwoorden vaak noodzakelijk omdat ze een lacune in de taal opvullen: de invoer van een nieuwe zaak (nieuw begrip, nieuwe technische of wetenschappelijke ontwikkeling) gaat vaak gepaard met de overname van het woord waarmee deze wordt aangeduid. Maar ook wanneer er al een woord bestaat, kan een leenwoord een nuttige aanvulling zijn, omdat het een iets andere betekenis of gevoelswaarde heeft (vergelijk *insisteren* met *aandringen* en *visite* met *bezoek*). Ook kunnen leenwoorden de behoefte aan variatie in spreken en schrijven bevredigen – hoe meer synoniemen, hoe meer keuzemogelijkheden –, of een bepaalde sfeer oproepen. Ze kunnen een zaak preciezer uitdrukken, een

argument dat vooral telt in vaktaal, waar verschillende termen internationaal 'geijkt' zijn, bijvoorbeeld *tube* voor een bepaald soort buis. Ze kunnen ook iets korter en krachtiger zeggen: *consequent* wordt in het Nederlands uit *het voorafgaande logisch voortvloeiend, lobbyen* wordt *druk uitoefenen op de politieke besluitvorming*.

Uit fatsoensoverwegingen kunnen mensen de voorkeur geven aan een leenwoord dat minder grof lijkt dan een inheems woord – vergelijk *attaque* in plaats van *beroerte*, *transpireren* in plaats van *zweeten*. Ten slotte kan iemand leenwoorden gebruiken om zijn prestige te vergroten, maar dit ligt dicht tegen snobisme aan – en dat lijkt niet zo'n goede reden om leenwoorden te gebruiken.

In de jaren zeventig en tachtig werd het inzicht (dat in de jaren vijftig bijvoorbeeld door Jan Veering in *Onze Taal* al werd verkondigd) algemeen dat taalzuivering zijn beperkingen heeft, dat taal leeft en verandert, en dat leenwoorden ofwel opgenomen en ingeburgerd worden ofwel afgestoten en vervangen door vertalingen of nieuwe woorden. Men zag in dat dit een natuurlijk proces is dat niet of nauwelijks gestuurd kan worden. Zo is in het tijdschrift *Onze Taal* goed te zien hoe de aandacht van redactie en auteurs langzamerhand verschoof van taalzuivering naar taalzorg: schrijf en spreek begrijpelijke taal, is nu het belangrijkste advies. Tegen genuanceerd gebruik van leenwoorden is geen bezwaar meer. Veel lezers van het blad denken daar echter nog steeds anders over.

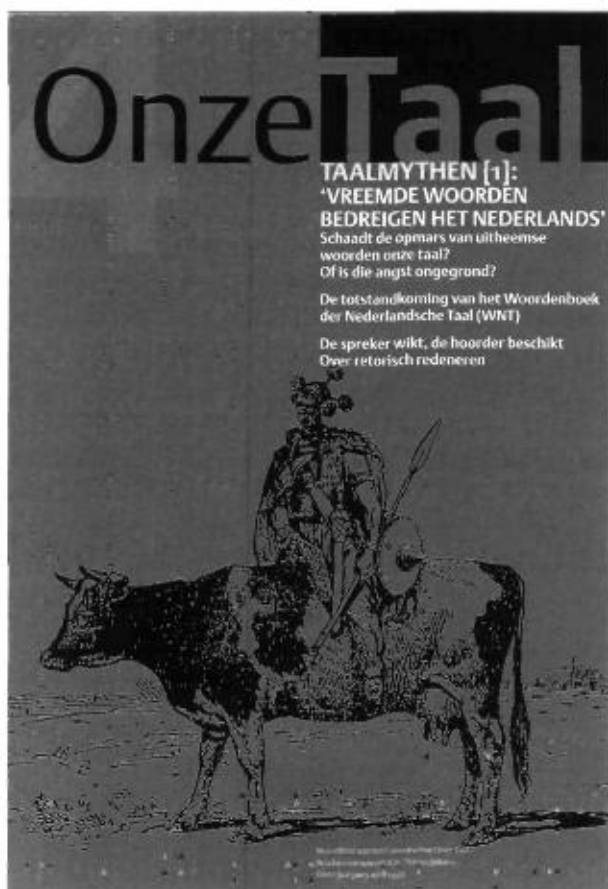
Of puristisch ijveren effect heeft, is dus ongewis. Voorwaarde is in ieder geval dat er een groot draagvlak is, bijvoorbeeld doordat een organisatie of de overheid zich erachter zet. Purismen kunnen alleen ingevoerd worden als mensen en massa kiezen voor een bepaald woord. Maar het snobisme dat mensen ertoe aanzet 'moeilijke', dus vreemde, woorden te gebruiken moet niet onderschat worden.

Toekomst met taaltrots

Ondanks alle pogingen is het dus niet gelukt het Nederlands in deze eeuw te sturen. Maar moet het eigenlijk wel gestuurd worden? De laatste tijd hoor je noodkreten over de teloorgang van het Nederlands, dat onder de voet gelopen zou worden door het Engels. Pessimisten roepen dat het Nederlands de tweeëntwintigste eeuw niet haalt. Zij wijzen erop dat wetenschappelijke publicaties in het Engels verschijnen (ook vroeger gebeurde dat echter niet in het Nederlands maar in het Latijn) en dat Internet overwegend Engelstalig is. Maar Nederlands wordt wel degelijk gebruikt op het Net, en dat is al heel bijzonder: onderzoek heeft uitgewezen dat van de naar schatting vijfduizend gesproken talen er slechts zestig in nieuwsgroepen op het net gebruikt worden – waaronder het Nederlands!

Naar mijn mening wijst niets erop dat het Nederlands ook maar enig gevaar loopt. De taal redt zich uitstekend. Het Nederlands is, met 21 miljoen Nederlandse en Vlaamse sprekers, de derde Germaanse taal na het Engels en Duits, en komt op de wereldranglijst van aantallen sprekers ergens tussen de 35ste en de 40ste plaats. Het Nederlands is de officiële taal van Nederland, Vlaanderen, Suriname en de Nederlandse Antillen en Aruba. Op ongeveer 250 universiteiten in 43 landen buiten het Nederlandse taalgebied wordt Nederlands onderwezen. Nederlands is een van de werktalen van de Europese Unie. Zolang Nederlands de taal is die kinderen als eerste leren, zolang de media en het onderwijs zich grotendeels bedienen van het Nederlands, zo lang is het Nederlands niet bedreigd.

Al eeuwenlang hebben bepaalde talen internationaal invloed uitgeoefend en woorden aan vele andere talen afgegeven. Eerst was dat het Latijn, toen het Frans, daarna het Duits en nu dan het Engels. So what? Uit al die talen heeft het Nederlands geput, net zoals andere talen. Alle talen zijn erdoor verrijkt, niet erdoor verzwakt. Een verandering in de woordenschat is natuurlijk, de structuur van de taal wordt er niet door aangetast.



*In het maandblad Onze Taal worden nog steeds heftige discussies uitgetoetst
 over leenwoorden en purismen.*

De Europese eenwording en de veramerikanisering van de maatschappij, die sommigen als bedreigend ervaren, hebben juist een positief effect. Ze maken dat Nederlanders zich meer bewust worden van hun eigen taal en cultuur, en een sterkere behoefte krijgen zich van de rest van de wereld te onderscheiden: liederen worden in het Nederlands of in een dialect gezongen (behalve dan tijdens het internationale Songfestival), de regionale talen Nedersaksisch en Limburgs hebben Europese erkenning gevraagd en gekregen, de aanvraag voor het Zeeuws loopt nog, de overheid stelt streektaalfunctionarissen aan en er zijn allerlei initiatieven tegen het Engels. Die initiatieven zullen waarschijnlijk niet leiden tot minder leenwoorden, maar ze zijn een teken van de belangstelling voor het Nederlands en van de kracht van die taal. Purisme houdt een taal niet in leven, taaltrots doet dat wel. En aan taaltrots is momenteel geen gebrek. Het Nederlands stoomt op naar de tweëntwintigste eeuw.

Corry Brokken (3 december 1932)

Op 3 maart 1957 won Corry Brokken met het liedje 'Net als toen' in Frankfurt het tweede Eurovisie Songfestival. Ze is de eerste Nederlandse winnares. Ze maakte televisieshows in Duitsland en had in Nederland vele hits. De grootste waren bewerkingen van chansons van Edith Piaf ('Milord') en Charles Aznavour ('La Mama'). Later nam ze haar studie rechten weer op, maar na een carrière als rechter in Den Bosch maakte ze haar come-back als zangeres. In 1995 ontving ze een Edison voor de CD *Net als toen*.



Corry Brokken: Ik ben geboren in Breda. Thuis en met vriendjes en vriendinnetjes sprak ik Nederlands, met een zachte g.

Hoe spreekt of sprak u uw ouders aan?

Met *u*.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

De oude spelling, maar niet meer bijvoorbeeld *menschén* en *zoo*, maar *mensen* en *zo*.

Past u de nieuwste spellingregels (van 1995) toe?

Ja.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

De grammatica.

Hebt u een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

Ja, dat de non die de les gaf mij een talentvol opstelschrijfster vond.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust af moeten leren?

Ja, die zachte g.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Mieters, fuifje.

Wat zegt u bijvoorbeeld als u iets 'geweldig' vindt?

Te gek!

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Dat is toch niet te filmen, zeg!

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Trut, eikel. In ons gezin werd er zelfs door mijn moeder gefluisterd bij woorden als *ongesteld, zwanger* en *móéten trouwen*.

Welke woorden hoor je nooit meer?

Jongedame, jongeman.

Vindt u dat jammer?

Nee.

Als u (klein)kinderen hebt, valt u iets op in hun taal in vergelijking met die van u?

Zij spreken soms bekakt Goois en dan ineens hebben ze *pain* in plaats van *pijn*!

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Het *Groot Synoniemen Woordenboek* van Van Dale.

Welke andere talen beheerst u enigszins?

Frans, Duits en Engels; Duits vloeiend.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Vroeger Netty Roosevelt en nu Pia Dijkstra.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Aan de snelle jongens en meisjes op radio en tv die vaak op niets af ineens beroemd zijn en amper hun eigen naam kunnen schrijven.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Een prachtige, als we er wat aan doen!

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Ik wil het Nederlands niet veranderen, zelfs niet de af en toe binnengeslopen woorden als *e-mailen* en *rappen*, maar ik zou wensen dat men op middelbare scholen wat meer aandacht zou schenken aan het Nederlands. Ik ontvang nog steeds brieven met gruwelijke taalfouten, ook van advocatenkantoren! Verder heb ik in mijn rechterstijd processen-verbaal gelezen, waarbij ik mijn ogen moest uitwrijven. Wat denkt u van: 'Ik zag hem daar op de gront leggen en hij bloeide uit zijn oor'!?

Taalkroniek 1930-1939

januari 1930 In de Brusselse bioscoop Coliseum gaat in een Nederlandse en een Franse versie de eerste Europese geluidsfilm in première, de klucht *De familie Klepkens*. Beeld en geluid zijn niet tegelijkertijd opgenomen, zoals voor de eerste talkie, *The Jazz singer* (1927): regisseur Gaston Schoukens heeft de dialogen en liedjes op 78-toerenplaten vastgelegd en de acteurs laten playbacken.

21 oktober 1930 De Vlaamse voorman August Vermeylen opent als rector de verneerlandste universiteit van Gent: de eerste Nederlandstalige universiteit van België. Voorheen was alle hoger onderwijs in Vlaanderen Franstalig, al hadden de Duitse bezetters al in 1916 een Nederlandstalige universiteit geopend in Gent. Deze maatregel was echter in 1919 weer ongedaan gemaakt.

12 september 1930 Minister van Onderwijs J. Terpstra introduceert voor het onderwijs de spelling-Terpstra, met de 'seksuele n': de naamvals-n hoeft niet meer gespeld te worden, behalve bij personen en dieren van het mannelijk geslacht. Voortaan schrijft men dus niet langer 'in onzen verstandigen minister-raad' maar 'in onze verstandige ministerraad' (ministerraad is een mannelijk woord, maar geen persoon). Maar wel: 'De kleine jongen was bang voor den groten, verschrikkelijken stier.'

13 november 1930 Te Amsterdam wordt Nico Scheepmaker geboren, de veelzijdige vertaler, journalist, dichter en columnist (gest. 5 april 1990). Hij claimde het vaderschap van de woorden *Droste-effect* en *gezinstaal*. Uit Scheepmakers top-tien van de mooiste Neder-

landse woorden: *ijsvrij, binnenstebuiten, wijsbegeerte, scharminkel, levenslustig, gezellig*.

15 december 1930 Onder de kop 'Het paard van Troje' waarschuwt redacteur C.K. Elout op de voorpagina van het *Algemeen Handelsblad* tegen de verderfelijke invloed van germanismen, die het Nederlands binnendringen door de populariteit van Duitse muziek, Duitse handelsproducten en Duitse dienstmeisjes. Het Nederlands dreigt een Duits dialect te worden en Nederland een provincie van Duitsland. Onder de vele lezers die hun instemming betuigen is er een die voorstelt een genootschap op te richten tegen germanismen, de Nederlandse consul in Sjanghai Groenman. Op 16 mei 1931 wordt in het Centraal Hotel aan de Amsterdamse Stadhouderskade het Genootschap Onze Taal opgericht.

1930 Volgens het rapport *Volkstelling 1930* telt Nederlands-Indië 60.727.000 inwoners. Van die bijna 61 miljoen mensen zijn ruim 59 miljoen inheemsen. Precies 3.746.225 van hen kunnen lezen en schrijven – 6,44 procent van de Inheemse bevolking. Een nog kleiner aantal – 0,3 procent – kan in het Nederlands een eenvoudig briefje schrijven. Van de Europeanen kan 75 procent lezen en schrijven.

24 augustus 1931 Simon Vestdijk schrijft een sonnet dat begint met: 'Ik houd het meest van de halfland'lijkheid: / Van vage weidewinden die met lijnen / Vol waschgoed spelen; van fabrieksterreinen / Waar tusschen arm'lijk gras de lorrie rijdt [...]' Hij munt hiermee het woord *halflandelijkheid*, dat sinds 1992 is opgenomen in Van Dale. Ook het woord *fatsoensrakker* wordt wel aan Vestdijk toegeschreven.

7 mei 1932 Onder het motto 'Wie leest baat zijn geest' wordt de eerste Boekenweek geopend. Klanten krijgen bij besteding van een rijksdaalder het boekje *Geschenk* cadeau.

14 juli 1932 België: bij wet wordt het lager en middelbaar onderwijs in Vlaanderen volledig Nederlandstalig.

november 1932 In Antwerpen wordt de Vereniging voor Beschaafde Omgangstaal opgericht, die in de Tweede Wereldoorlog weer verdwijnt en opnieuw opgericht wordt op 13 maart 1948. In 1979 wordt de vbo omgedoopt tot de Vereniging Algemeen Nederlands (VAN), die het tijdschrift *Nederlands van nu* uitgeeft.

januari 1933 In een Engels vakblad publiceert de germanist Kenneth Sisam een van de oudste Nederlandse zinnnetjes die bewaard zijn gebleven. Hij ontdekte het in een Oudengels prekenhandschrift in de Bodleian Library in Oxford: 'Hebban olla vogala nestas hagunnan, hinase hic enda thu – wat unbidan we nu?' Of: alle vogels zijn met hun nestjes begonnen, behalve ik en jij – waar wachten we op?

4 januari 1934 In het City-theater in Den Haag beleeft de eerste Nederlandse spreken-de hoofdfilm zijn première, in het bijzijn van Prins Hendrik en minister-president Colijn. *Willem van Oranje* is onder regie van Jan Teunissen opgenomen op het terrein van Philips, in 'Philliwood'. Als figurant hadden zich 1500 werklozen aangemeld, van wie er 300 mochten meespelen. De film wordt een flop.

1 september 1934 Minister van Onderwijs Marchant voert voor het onderwijs een gewijzigde spelling in. Het besluit wordt voor het volk toegelicht in de brochure *Niet zóó maar*

zó, door de taalkundige Klaas Heeroma. De dubbele ee en oo worden in open lettergrepen enkel: *Chineez*en worden *Chinezen*, vroolijk wordt vrolijk. De onhoorbare -sch verdwijnt, behalve in het achtervoegsel -isch: geen *versche visch*, maar *verse vis*. Ook de regels voor de naamvalsuitgangen worden gewijzigd. De vervanging van de schoolboekjes kost ongeveer twintig miljoen gulden.

15 juni 1935 Bij wet wordt de rechtspleging in Vlaanderen volledig vernederlandst.

1936 Het bekendste abc-boek verschijnt, met de tekeningen van van Rie Cramer: 'A is een aapje dat eet uit zijn poot. B is de bakker die bakt voor ons brood.' De oudste versie van dit abc-rijm verscheen al in 1836.

19 mei 1937 Tot nu toe was het in Friesland verboden om op school kinderen Fries te leren. Dat verandert met de Wet-Slotemaker de Bruïne: waar een streektaal 'in levend gebruik' is, mag die ook onderwezen worden.

15 juni 1938 De historicus Huizinga, vooral bekend om zijn *Herfsttij der middeleeuwen*, schrijft het voorwoord voor zijn *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element in de cultuur*, en introduceert daarin het woord *ludiek*. Het woord werd in de jaren vijftig opgepikt door de Amsterdamse schilder en publicist Constant Nieuwenhuys, die weer invloed uitoefende op Provo in de jaren zestig. Net als de 'ludieke acties' raakte ook *ludiek* weer uit de mode.

30 juli 1938 In België wordt de wet op het taalgebruik in het leger ingevoerd. Officieren mogen nu ook in het Nederlands bevelen geven.



Minister Hendrik Pieter Marchant introduceerde in 1934 een nieuw spellingsysteem bij het onderwijs. Deze spelling-Marchant volgde in grote lijnen de voorstellen van spellinghervormer Kolléwijn: beenen werd benen, rooken werd roken en ruischen werd ruisen.

1940-1949

Van *bessensap* naar *bessesap*... en weer terug

De problematische relatie tussen schrift en spraak

HARRY COHEN

LONDEN, 20 maart 1944 – Na de oorlog zal de spelling van het Nederlands worden geüniformeerd en bij wet vastgelegd, zo verklaren de Nederlandse en de Belgische regering in ballingschap. Beide regeringen zijn overeengekomen 'na de bevrijding harer landen de instelling te bevorderen van een veelzijdig samengestelde

Nederlands-Belgische Commissie, aan welke de opdracht zal worden gegeven, voorstellen te doen om te komen, op den grondslag van de spelling-De Vries en Te Winkel, tot een bij de wet geregelde zelfde schrijfwijze van de Nederlandse taal, geldende in Nederland en België.'

1940-1945: Nederland is bezet. De regering is uitgeweken naar Londen en werkt daar aan plannen voor na de bevrijding. De ministers denken niet alleen aan de materiële wederopbouw, ook andere onderdelen van de samenleving gaan op de helling. Zo besluiten zij in 1944 om de tachtig jaar oude spelling van De Vries en Te Winkel te herzien.

Het ging kennelijk om een urgente zaak. De commissie-Bolkestein trad kort na de bevrijding aan en was begin 1946 al met haar taak gereed. Haar voorstellen leidden nog in datzelfde jaar in België tot een regentsbesluit en het jaar daarop in Nederland zelfs tot een wet, die op 1 mei 1947 in werking trad. Het was voor het eerst in de geschiedenis van onze taal dat voor het regelen van de spelling zulk zwaar geschut in stelling werd gebracht.

Hebben deze inspanningen ons nu de ideale spelling gebracht? Wanneer rust aan het spellingsfront een criterium is voor volmaaktheid: nee, verre van, want dan zouden ons de spellingoorlogen uit de jaren zestig, zeventig en negentig bespaard zijn gebleven. De geschiedenis van de Nederlandse spelling in de twintigste eeuw is het verslag van de vergeefse zoektocht naar een sluitend systeem. Is het de overheid gelukt om de kloof tussen uitspraak en spelling te dempen? En hoe zijn hardnekkige verschillen in spelling tussen Nederland en Vlaanderen aan het eind van de twintigste eeuw gladgestreken? Voor we die vragen kunnen beantwoorden is het nodig om een blik te werpen op de vroegste geschiedenis van onze spelling.

Van de Middeleeuwen tot De Vries & Te Winkel

De geschriften waarin we de ontwikkeling van de Nederlandse spelling kunnen nagaan, gaan terug tot de tiende eeuw. Wanneer wij die documenten met twintigste-eeuwse ogen bekijken, valt het ons op dat de spelling toen heel dicht bij de uitspraak bleef. Zo dicht dat twee opeenvolgende woorden die in één adem werden uitgesproken, vaak ook als één woord geschreven werden (*wat salic doen; tfensterkijn*). Ook de veranderingen die een klank onder de invloed van voorgaande en volgende klanken ondergaat, werden in de spelling weergegeven (*metten swerde voor met den swerde*). Verder werden sommige klanken niet in elke streek op dezelfde wijze voorgesteld: zo werd de klank /oe/ niet alleen als *oe*, maar ook als *ou* of als *u* geschreven.

Vanaf de zestiende eeuw beginnen ook andere overwegingen dan correcte klankweergave een rol te spelen bij het spellen. Er komen vaker spaties tussen de woorden (*watter was* wordt *wat er was*) en er ontstaat een neiging om elk woord op een vaste manier te schrijven, ook in verbogen of vervoegde vormen, afleidingen en samenstellingen (dus *goed* met een *d* wegens de aansluiting bij *goede*).

Twee factoren die veel tot de uniformiteit van het spellingbeeld hebben bijgedragen, zijn de boekdrukkunst (vanaf ± 1450; later zouden de drukkers ons alfabet uitbreiden met de letters *j*, *w* en *ij*) en de officiële bijbelvertaling (de *Statenbijbel* uit 1637). Daarnaast namen in de zeventiende en de achttiende eeuw de regionale verschillen in woordkeus en uitspraak af en deze groeiende eenheid in de gesproken taal leidde eveneens tot stabielere schriftvormen. Tot de tijd van Napoleon blijven al deze ontwikkelingen een zaak van de schrijvers zelf. De overheid houdt zich erbuiten.

1804: de eerste officiële spelling

Aan het begin van de negentiende eeuw was Nederland een Franse vazalstaat, de Bataafse Republiek. De regering volgde er de in Frankrijk heersende trend om allerlei aspecten van het openbare leven te stroomlijnen. Alle burgers moesten een familienaam kiezen, het belastingstelsel en de posterijen werden gecentraliseerd, er kwamen landelijke regelingen voor het lager onderwijs en voor de uitoefening van de geneeskunst.

En voor de spelling. Matthijs Siegenbeek, hoogleraar in de Vaderlandse taal en Welsprekendheid in Leiden, werd met de uitwerking belast. In 1804 verscheen zijn *Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, een jaar later gevolgd door een woordenlijst (*kagchel, klagt, knods, koeijen, koffij, kweeken*). Een wet kwam er niet aan te pas, maar de overheid paste het systeem in eigen huis toe en verplichtte ook scholen daartoe.

Bij het publiek stuitte het op nogal wat tegenstand, bijvoorbeeld in de literaire kringen rondom de roemruchte dwarsligger Bilderdijk, die hoogstpersoonlijke opvattingen koesterde over taal (hij hield bijvoorbeeld tegen alle evidentie in vol dat *vlijt* en *beleid* evenmin op elkaar rijmen als *pompstok* en *inktkoker*). Siegenbeeks gebrek aan taalgevoel diskwalificeerde hem ook als spellingregelaar, vond Bilderdijk: 'Eer zal een trekschuitschipper stichter van een stoomvaartmaatschappij worden, dan Siegenbeek welsprekend.'

De Vries & Te Winkel

België, dat in die dagen bij Frankrijk was ingelijfd, was niet bij deze ontwikkeling betrokken. Na de vereniging met Nederland in 1815 kreeg de spelling-Siegenbeek weliswaar in het zuiden van het koninkrijk dezelfde status als in het noorden, maar na de scheiding van 1830 ging die eenheid weer verloren. Taalminnende kringen hielden echter contact met elkaar en besloten omstreeks 1850 tot een inventarisatie van de Nederlandse woordenschat, een idee dat uitmondde in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Leider van het project werd de Leidse hoogleraar Matthias de Vries. Naar zijn inzicht kon men pas aan de slag gaan nadat een uniform spellingsysteem was ontworpen. Ook moesten er regelingen komen voor randproblemen waarmee Siegenbeek zich niet had beziggehouden, zoals het gebruik van hoofdletters, de verdeling van woorden in lettergrepen en de schrijfwijze van samenstellingen (koppeltekens, tussenletters).

Daarom ontwierp hij, samen met de selfmade taalkundige L.A. te Winkel, een nieuw systeem. Te Winkel publiceerde dit in 1863 als *Ontwerp der Spelling* (later: *De Grondbeginselen der Nederlandsche Spelling*). Drie jaar daarna verscheen – ditmaal op naam van beide auteurs – een daarop aansluitende *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal*, de grootmoeder van ons tegenwoordige Groene Boekje.

De regeling was dus bedoeld voor één bepaalde toepassing, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, niet voor algemeen gebruik. Maar op de een of andere manier sloeg de nieuwigheid aan. In België kwam er al in 1864 een koninklijk besluit waarbij toepassing van het nieuwe stelsel verplicht werd gesteld voor onderwijs en overheid. In Nederland gingen de scholen omstreeks 1870 – nadat de verplichting tot het volgen van de spelling-Siegenbeek bij het onderwijs was afgeschaft – geruisloos over op De Vries en Te Winkel. Ook elders in de samenleving won het nieuwe systeem geleidelijk veld, maar de overheid beperkte zich tot dienstaanwijzingen voor de departementen. Hoogstens zou men van een stilzwijgende erkenning kunnen spreken toen in 1883 het nieuwe Wetboek van Strafrecht in de spelling-De Vries en Te Winkel verscheen.

De spelling-De Vries en Te Winkel was niet eenvoudig. In navolging van Siegenbeek werd in open lettergrepen geen dubbele a of u meer gebruikt, maar bij de e en de o bleven historisch gegroeide verschillen behouden (*sleeper* ('voorttrekken') naast *slepen* ('gesleept worden'), *kooper* ('iemand die koopt') naast *koper* ('metaal')). De Vries, die als negentiende-eeuwse filoloog sterk historisch georiënteerd was, vond dat de spelling van een woord zo veel mogelijk de herkomst moest weerspiegelen. Trouw aan het verleden speelde ook een rol bij onderscheidingen als *wassen* ('groeien' of 'met was bestrijken') naast *wasschen* ('schoonmaken') en *wekelijks* (bijwoord) naast *wekelijksch* (bijvoeglijk naamwoord), evenals bij de handhaving van niet meer uitgesproken letters (*erwt*, *thans*) en de weergave van bepaalde klanken in leenwoorden (*aequator*, *philosophie*, *rhythmisch*).

Dit alles moest onderwezen worden in een wereld zonder leerplicht, waarin een groot deel van de jeugd – vooral op het land – al jong aan het werk moest. De leerkrachten beschikten bovendien over weinig boeken. Het is dan ook niet zo vreemd dat het eerste verzet tegen De Vries en Te Winkel van de kant van het onderwijs kwam.

De eerste hervormers: Kollewijn en Marchant

Het tientalig stelsel suggereert wel dat we de historie in moten van precies één eeuw kunnen hakken, maar maatschappelijke ontwikkelingen hebben geen weet van onze kunstmatige tijdporties. Wat de spelling betreft, begint de twintigste eeuw eigenlijk in 1890. Omstreeks dat jaar traden Nederlandse taal- en letterkundigen met nieuwe inzichten naar buiten. In 1885 was het eerste nummer van *De Nieuwe Gids* verschenen, in 1891 ging het tijdschrift *Taal en Letteren* van start. De oprichters vertegenwoordigden een stroming die taal niet als een papieren aangelegenheid zag, maar het gesproken woord centraal stelde. De 'levende taal' was immers opgebouwd uit klanken, niet uit letters. Deze visie had zijn weerslag op het denken over spelling. Niet iedereen wilde zo ver gaan als Van Deyssel, die *siloët* en *vwaaltje* ('voiletje') schreef, maar een zekere aanpassing van het woordbeeld aan de eigentijdse uitspraak werd niet bij voorbaat afgewezen.

'Onze lastige spelling'

Een van de redacteuren van *Taal en Letteren* was Roeland A. Kollewijn (1857-1942). Als leraar Nederlands zag hij spelling niet alleen als een taalkundig, maar ook als een didactisch probleem. In 1891 zette hij (in een ander tijdschrift) zijn denkbeelden uiteen in het fameuze artikel 'Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging'. Zijn voorstellen – die hij later enigszins zou bijschaven – hadden vooral betrekking op de weergave van de klanken /e/ en /o/ in open lettergrepen en van de klank /ie/ (*veeren* werd *veren*; evenzo *loopen* → *lopen*; *kievit* → *kieviet* en *bijzonder* → *biezonder*), de vervanging van het achtervoegsel *-lijk* door *-lik* (*gewoonlik*) en de weglating van de niet-uitgesproken ch (*wensen*, *afgodies*). Verder wilde hij de spelling van bastaardwoorden op bepaalde punten moderniseren (*aktrice*, *ether*, *faljiet*, *retorika*, *trem*). Enkele jaren later richtte hij de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal op.

Kollewijns ideeën bleven meer dan een halve eeuw lang het voorwerp van heftige polemieken. De meeste bijval kwam uit onderwijskringen; in 1914 telde de Vereniging veertig hoogleraren en vijfhonderd leraren onder haar leden en tal van taalkundige publicaties verschenen in de 'vereenvoudigde spelling'. Ook enkele bekende schrijvers, zoals A.M. de Jong, Du Perron en Theo Thijssen, behoorden tot de voorstanders. Kollewijns volgelingen hebben zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw vaak doen kennen als de militante voorvechters van een maatschappelijk ideaal. In de jaren twintig en dertig leidde hun optreden tot een regelrechte 'spellingstrijd', waarin voor- en tegenstanders elkaar 'taalbederf' verweten en pamfletten publiceerden met titels als *Het spellingvraagstuk; de vereenvoudigde een gevaar voor volk en stam*.

Gene valsche hond

De overheid reageert voor het eerst met een wijziging in 1930. De minister van Onderwijs, J. Terpstra, maakte toen bekend dat het gebruik van naamvalsuitgangen (*Zet dien grooten stoel in gindschen hoek!*) voortaan alleen nog maar verplicht zou zijn bij persoons- en diernamen (*Dien bleeken man beet gene valsche hond*). De aanwijzing gold uitsluitend

voor het onderwijs en had ook daar een facultatief karakter. In feite raakte deze maatregel niet zozeer de spelling als wel de grammatica van het Nederlands, maar hij vervulde wel een van de wensen op Kolllewijns verlanglijstje.

De echte doorbraak kwam pas vier jaar later. Hendrik Pieter Marchant was een ondernemend man, die heel wat politieke wapenfeiten op zijn naam had staan. Toen hij in 1933 minister van Onderwijs werd, had hij al een politieke partij opgericht, het vrouwenkiesrecht helpen invoeren en de val van een kabinet bewerkstelligd. Het spelling-



De neerlandicus K. Heeroma publiceerde een populaire toelichting bij de spelling-Marchant (1934). In de inleiding schreef minister Marchant zelf opbeurend: 'Onbekend maakt onbemind; kennisneming van het nieuwe zal leren, dat het niet zo verschrikkelijk is als menigmen, gehecht aan het geldende gebruik, het zich voorstelde.'

systeem dat hij in 1934 bij het onderwijs introduceerde, volgde in grote lijnen de voorstellen van Kollewijn. *Beenen* werd *benen*, *rooken* werd *roken* en *ruischen* werd *ruisen*, terwijl *twee*, *tweeling* en *goochelen* onveranderd bleven. Bij *kievi(e)t* werd de keus opengelaten. Op twee belangrijke punten kreeg Kollewijn echter niet zijn zin: de ij in *bijzonder* en *gewoonlijk* bleef behouden, en de ch in het achtervoegsel *-isch* werd niet afgeschaft (*logisch*, ook *Balisch*). Ook aan de spelling van bastaardwoorden veranderde niets. Een uiteenzetting van de 'nieuwe spelling' is te vinden in het destijds populaire boekje *Niet zóó maar zó* van K. Heeroma.

De nieuwe regeling was alleen voor het onderwijs verplicht. Volwassen Nederland betoonde zich gereserveerd. Weliswaar gingen de omroepbladen en de kranten van de Arbeiderspers om, maar bij de rest van de pers en in de andere sectoren van de samenleving – ook bij de overheid zelf! – bleef alles bij het oude. Zo ontstond een orthografische generatiekloof: één systeem voor kinderen en één voor hun ouders. Daarnaast was er ook actieve weerstand tegen de 'Marsjanspelling'; er vielen zelfs kreten als 'strijdig met de Christelijke wereldbeschouwing'. Maar voordat de woordentwist zijn hoogtepunt had bereikt, werden de Lage Landen in een heuse oorlog betrokken. Het volgende bedrijf speelt, zoals we al gezien hebben, in Londen.

Het eerste Groene boekje

De Spellingwet van 1947 bevat bepalingen à la Marchant voor het niet-verdubbelen van de e en de o in open lettergrepen en het schrappen van de niet-uitgesproken ch in de lettergroep sch. De minister van Onderwijs werd belast met het regelen van de schrijfwijze van Nederlandse aardrijkskundige namen, bastaardwoorden, historische namen en tussenklanken in samenstellingen. Het schrijven van allerlei buigingsvormen (*ene*, *hunne*, *zijn*, enz., inclusief de 'sexuele n' van Terpstra) werd facultatief gesteld – zo facultatief dat de Eerste en de Tweede Kamer op dit punt een tijdlang ieder hun eigen weg gingen.

De opstelling van regels voor de schrijfwijze van bastaardwoorden en tussenletters werd in 1947 opgedragen aan een Belgisch-Nederlandse Woordenlijstcommissie. De werkzaamheden van deze Commissie-Van Haeringen hadden, zoals later bekend zou worden, nogal te lijden onder de tegenstellingen tussen een conservatieve en een progressieve vleugel. De strijd spitte zich toe op de bastaardwoorden, de leenwoorden die, in de definitie van De Vries en Te Winkel, 'in de uitspraak wijzigingen hebben ondergaan, die niet voldoende waren om hun het uitheemsche voorkomen geheel te benemen'. Het ging voornamelijk om het al dan niet vervangen van de letters *c* (*criticus*, maar *kritiek*), *q* (*croquet*, maar *koket*), *x* (*box*, maar *boksen*) en *y* (*mythe*, maar *ritme*), van de letter *s* (*baseren*, maar *prakkizeren*) en van lettercombinaties als *ae*, *rh*, *th* en de Franse *ou*. De debatten eindigden in een compromis, het voorkeursysteem. De *Woordenlijst van de Nederlandse taal* (het 'oude Groene Boekje') verscheen in 1954.

In het voorkeursysteem kregen vele bastaardwoorden (en ook een enkel inheems woord, zoals *alsjebliëft*) twee of meer officiële spellingen, waarvan er één als 'voorkeur-

spelling' werd aangeduid. De andere varianten golden als 'toegelaten' (insiders spraken knipogend van 'nakeurspelling'). Soms had de klassieke vorm de voorkeur (*criticaster*, *quantum*) en soms de gemoderniseerde (*kritisieren*, *kwantiteit*), zoals dat bij compromissen nu eenmaal gaat. Het was de bedoeling dat bij latere herzieningen rekening zou worden gehouden met de intussen gebleken keuzen van het publiek, maar zo ver is het nooit gekomen. Beide regeringen verordeneerden in 1955 dat het gebruik van de voorkeurvarianten voortaan verplicht was bij overheid en onderwijs. In Nederland had deze maatregel succes. De pers deed ook mee en al spoedig gold de voorkeurspelling in de ogen van het publiek als de enig juiste. Wel kwamen de provo's in de jaren zestig met extreem fonetische schrijfwijzen als *aksie*, *kommunikaatsie*, *sien* en *sojsjale joenit*, maar dat was meer omdat voortaan alles anders moest.

In België verliep de ontwikkeling totaal anders. De voorkeurspelling – met haar vele Frans aandoende woordbeelden – bleek in Vlaanderen weinig welkom. Overheidsorganen hielden zich er vaak niet aan, menige onderwijzer evenmin, en van de kranten deed er eigenlijk maar één mee. Toch weken de Vlamingen niet af van het Groene Boekje. Bij elk bastaardwoord werd uit de vermelde varianten steeds de meest gemoderniseerde gekozen, onverschillig of dit de voorkeurspelling was of niet. Zo schreef men bijvoorbeeld *kwadraat* (voorkeur) naast *kwasi* (toegelaten), *sekse* (voorkeur) naast *sekstant* (toegelaten), *akkoord* (voorkeur) naast *akkordeon* (toegelaten) en *sukses* (toegelaten) naast *successie* (geen varianten). Dit stelsel werd in de wandeling 'progressieve spelling' genoemd.

Een persoonlijke herinnering

Voor de documentatie van een artikel in het maandblad *Onze Taal* nam ik in 1988 contact op met de drie samenstellers van het oude Groene Boekje (1954) die toen nog in leven waren.

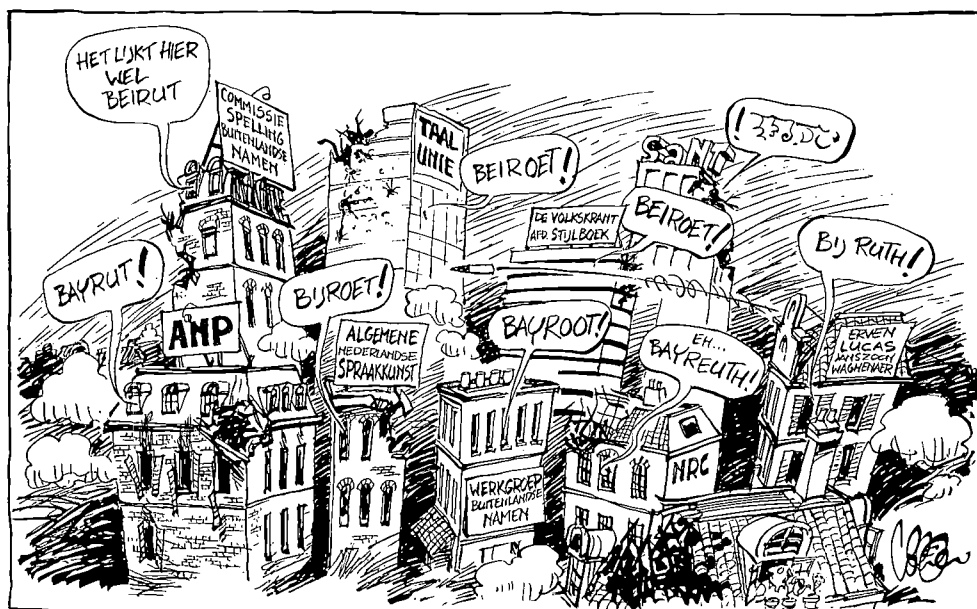
Oud-hoogleraar W. Couvreur bekende tijdens een interview dat hij eigenlijk nooit veel belangstelling voor spellingproblemen had gehad. Hij was in 1947 alleen maar tot de Woordenlijstcommissie toegetreden omdat hij zich zo sterk voor het geslacht van zelfstandige naamwoorden interesseerde. Op dit punt meende hij echt iets te kunnen bijdragen. Wanneer de andere leden kibbelden over het genus van een bepaald woord, hoefde hij alleen maar even zijn ogen dicht te doen en een brokje conversatie in Antwerps dialect te bedenken waarin dat woord voorkwam. Zijn intuïtie zei hem dan onmiddellijk of het om een 'hij' of een 'zij' ging.

Verder bevestigde hij het gerucht dat sommige tegenstrijdigheden in het oude Groene Boekje, zoals het naast elkaar bestaan van de voorkeurvarianten *kopie* en *fotocopie*, ontstaan waren doordat over de schrijfwijze van bepaalde trefwoorden gestemd was op een ogenblik dat een paar leden van de 'tegenpartij' even naar de wc waren. Achter het verschil tussen de spelwijzen *Moedermaagd* (blz. 325) en *Moeder-Maagd* (blz. Lxv) zou een theologisch twistpuntje schuilgaan.

Hij raadde me aan, voor meer dergelijke anekdotes contact te zoeken met juffrouw Laban, de adjunct-secretaresse. Zij zou het zich zeker nog allemaal herinneren, want zij was 'zoveel jonger dan wij'. Maar ze zou nu wel getrouwd zijn en hij wist alleen haar meisjesnaam.

De Odeklonje-oorlog

Intussen groeide het aantal klachten over het Groene Boekje in beide delen van het taalgebied. Biologen schamperden over het trefwoord *malariabacil*, want dat beestje bestaat niet. Geen onderwijzer kon uitleggen waarom *luxe-industrie* een streepje kreeg en *zijdeïndustrie* niet. Velen vonden de regeling voor de zogenaamde tussenletters (*peresap* naast *perenmoes*) te vaag. En met de bastaardwoordenpolitiek (*krediet/crediteur*, *tekst/textiel*, *analist/analyse*) is eigenlijk nooit iemand blij geweest. Men ergerde zich vooral aan de inconsistenties die zelfs in deze compromissenkermis uit de toon vielen: *fotocopie* naast *kopie*; *microcosmos* en *macrocosmos* naast *kosmos*; *vredestractaat* naast *traktaat*; *antikrist* naast *Christus* (bij al deze voorbeelden gaat het om de voorkeursvariant).



In juni 1993 veroorzaakte de Lijst van landnamen van de Nederlandse Taalunie een spellingrelletje.

Aanvankelijk stond er ook *overproductie* naast *productie*, maar dat is in de tweede druk rechtgetrokken. Daarna is er nooit meer iets gecorrigeerd, want de Woordenlijstcommissie was intussen op non-actief gesteld en er was dus geen autoriteit om wijzigingen goed te keuren. Om dezelfde reden konden geen nieuwe trefwoorden worden opgenomen. Zo verloor het oude Groene Boekje in de loop van zijn veertigjarig bestaan met de dag aan bruikbaarheid.

Sinds die dagen wordt het begrip 'spellingsproblematiek' door sommigen vereenzelvigd met de schrijfwijze van bastaardwoorden. Voor deskundigen zijn er natuurlijk ook heel andere probleemvelden. De hoogleraar taalkunde P.C. Paardekooper, voor wie Kollewijn 'de Luther van onze spellingsgeschiedenis' is, bepleitte in de jaren zestig een

streng fonetische (beter gezegd: fonematische) spelling. Daartoe moest het Nederlandse alfabet worden uitgebreid met een apart teken voor onze meest frequente klinker, de sjwa (de 'stomme e'). Andere elementen van zijn systeem worden zichtbaar in de volgende voorbeeldzin:

Sogtəns ladə ik gou mən hont, gəvreest om zən ruuwihjt en zən vreethjt, in də taksi.

Paardekoopers ideeën zijn nooit populair geworden. De Vereniging voor Wetenschappelijke Spelling, die hij in 1963 oprichtte, bestaat nog steeds, maar floreert niet.

In datzelfde jaar 1963 begon een Nederlands-Belgische regeringscommissie aan een onderzoek naar de mogelijkheid om het voorkeursysteem af te schaffen en het uiterlijk van bastaardwoorden sterker te vernederlandsen. Nadat later nog andere onderwerpen aan de opdracht waren toegevoegd, kwam de Commissie-Pée/Wesselings, zoals zij intussen genoemd werd, in 1969 met haar Eindvoorstellen. De hierin aanbevolen spellingregels leidden tot woordvormen als *buuste*, *enziem*, *hiperbool*, *jochert*, *pree*, *roete*, *sent* en *sinteze*. Op grond van een tussenrapport spraken tegenstanders honend van 'odeklonjesspelling', ook nadat het woord *eau de cologne* in de Eindvoorstellen zijn oude vorm had teruggekregen.

Het rapport bevatte verder suggesties voor de schrijfwijze van bepaalde achtervoegsels (*vriendelik*, *belgies*), de uitgangen van werkwoordsvormen (*hij word*, *zij antwoorde*) en de tussenklanken in samenstellingen (*goederetrein*, *staatschuld*). De Eindvoorstellen veroorzaakten nogal wat beroering, maar door verschillen van inzicht tussen België en Nederland en andere verwickelingen kwamen ze al gauw in de ijskast terecht.

De pannenkoek-spelling van 1996

Sinds 1980 is het spellingbeleid in handen van de Nederlandse Taalunie. Deze stelde in 1985 een Werkgroep ad hoc Spelling in, die onderzoek liet doen naar de wensen van de taalgebruikers en een inventaris opmaakte van de actuele spellingproblemen en hun mogelijke oplossingen.

Vervolgens ging in 1990 de laatste spellingcommissie van deze eeuw aan de slag. Haar opdracht omvatte de spelling van bastaardwoorden, het gebruik van tussenletters in samenstellingen en het gebruik van de zgn. diakritische tekens (apostrof, trema en 'liggend streepje'). Verder werden van de commissie voorstellen verwacht voor het samenstellen en periodiek updaten van een woordenlijst. De beraadslagingen waren geheim, maar de Taalunie werd door tussentijdse rapporten op de hoogte gehouden.

Deze Commissie-Geerts kwam in 1994 met een volkomen nieuwe aanpak van het bastaardwoordenprobleem. Zij had een universele regeling voor de omzetting van klanken in letters ontworpen die, afgezien van bepaalde uitzonderingscategorieën, niet alleen voor inheemse woorden moest gelden, maar ook voor bastaardwoorden – zowel tegenwoordige als toekomstige. In deze opzet was er uiteraard geen ruimte voor voor-



keurvarianten en nog minder voor halfheden als *akkoord/accorderen*. Hiermee leek de commissie voldaan te hebben aan het centrale element van haar opdracht ('een consistente regeling van de spelling').

De Taalunie verwierp deze opzet echter en werkte binnenshuis een andere oplossing uit. Zij bleef vasthouden aan het uitgangspunt dat bastaardwoorden maar op één manier geschreven mogen worden, maar die ene manier moest in beginsel de bestaande voorkeurspelling zijn. In een dertigtal gevallen ging zij echter juist op de 'nakeurspelling' over (*kroket*) of op een geheel nieuwe variant (*oxide, praktiseren, quaker*; voorheen: *oxyde, prakkizeren, kwaker*). In weer andere gevallen werden twee spellingvarianten gehandhaafd, maar nu zonder voorkeursaanduiding (*principe/principie, sinecure/sinecuur*). Zodoende zijn de inconsistenties van het type *akkoord/accordeon* gebleven; hier en daar zijn zelfs nieuwe toegevoegd (*truc/trukendoos*). Voor toekomstige bastaardwoorden geldt uitdrukkelijk dat de uitheemse schrijfwijze de voorkeur heeft boven een verneerlandste versie.

De nieuwe regeling verwekte nogal wat deining. Met het onderdeel 'bastaardwoorden' konden velen zich wel verenigen, althans in Nederland. (In Vlaanderen had men liever een 'progressievere' oplossing gezien, maar overigens werd de afschaffing van het keuzesysteem ook daar algemeen toegejuicht.) De opschudding betrof veeleer de regeling voor de tussenletters, een probleem waarvoor de Taalunie de oplossing van de commissie ten dele overgenomen had. De critici vonden het uitgangspunt van dit systeem te willekeurig, het aantal uitzonderingen daarop te groot, de uitkomsten te vaak in strijd met de intuïtie van de taalgebruiker (*geboorteregister, kerkenraad, pannenkoek, secondelang, smartengeld, ziekteleer, zielenpiet*). Daar kwam nog bij dat het nieuwe Groene Boekje, dat eind 1995 verscheen, sporen van haastwerk vertoonde en in latere drukken herhaaldelijk gecorrigeerd moest worden.

In de pers werd het nieuwe stelsel over het algemeen negatief ontvangen. Journalis-

ten, taalkundigen, woordenboekmakers, schrijvers en columnisten waren vrijwel unaniem in hun afkeuring: 'Veel neerlandici dienen in het water te worden geworpen' (Benno Barnard); 'irrationele heilsverwachtingen van dweepzieke gekken' (Rudy Kousbroek); 'Pleurt op met die commissie' (Remco Campert).

Hoofden in de schoot

Aan het eind van de eeuw is spellend Nederland echter over zijn malaise heen. Er zijn eigenlijk nog maar drie centra van verzet, één groot en twee kleine. Het machtigst is de uitgeverij Van Dale Lexicografie, die in haar naslagwerken een eigen regeling voor het schrijven van tussenletters toepast. Waar dit tot afwijkingen van het Groene Boekje leidt, wordt de officiële schrijfwijze tussen haakjes vermeld.

Ook het Nederlandse Instituut voor Biologie biedt weerstand. De leden van het NIBI volgen, uitsluitend in hun vakterminologie, een tussenlettersysteem dat dicht bij dat van Van Dale aansluit. Hun invloed is niet zo groot als die van de woordenboekenreus, maar hun ideeën zijn in de praktijk gebracht in publicaties als het *Biologisch Basisregister*, Heukels' *Flora van Nederland* en *Encarta 98*.

En ten slotte volhardt ook de literaire uitgeverij Van Oorscot in zijn verzet. Directeur Wouter van Oorscot laat zijn auteurs vrij in hun keuze, maar tot nu toe volgen ze zijn aanbeveling om geen trema's te vervangen door koppeltekens (*zo-even*) en geen nieuwerwetse tussen-n's te gebruiken. 'Die n's tasten trouwens ook het betekenisbeeld aan', aldus Van Oorscot.

Maar daar blijft het bij. De opstandige hoofden van 1996 liggen vrijwel allemaal ergens in een schoot.

Wat is de beste spelling?

Sommige mensen dromen over spelling. Hun allermooiste droom speelt in een wereld waarin elke klank door een eigen letter weergegeven wordt en waarin elke letter één klank vertegenwoordigt. Een een-op-een-relatie dus. In die wereld kan elk kind zonder fouten schrijven en kost het lezen van ingewikkelde woorden geen enkele moeite. Verandert er iets aan onze spraakgewoonten – door de opkomst van het Poldernederlands bijvoorbeeld – dan kan zo'n systeem gemakkelijk worden bijgesteld.

Tja, waarom doen we het dan niet zo? Om meer dan één reden niet. In de eerste plaats hechten we aan ons alfabet. Dat telt 26 letters, dus niet genoeg om elk van de rond 40 klanken die het Nederlands kent, met een eigen symbool weer te geven. Eigenlijk zijn daarvoor zelfs maar 22 letters beschikbaar, want c, q, x en y geven klanken weer die al door andere letters zijn vertegenwoordigd. Zo komt het dat sommige letters meer dan één klank moeten symboliseren. (In *berenvel* staan de drie e's elk voor een andere klank.) We vullen het tekort ook op een andere manier aan, namelijk door aan bepaalde twee-lettercombinaties een klankwaarde toe te kennen: aa, au, ei, eu, ng, oo, sj, enz. Ook daar zitten weer overlappingen bij: au/ou, ei/ij. Kortom, van het een-op-een-ideaal zit dit

systeem mijlenver af. Maar och, we kunnen ermee uit de voeten en we willen ons kennelijk liever een beetje behelpen dan dat we aan dat vertrouwde alfabet gaan sleutelen.

Een tweede bezwaar tegen het een-op-een-systeem houdt verband met het begrip 'klank'. De wetenschap kan met die term niet veel aanvangen. We weten bijvoorbeeld dat de /ee/ in *peer* anders klinkt dan de /ee/ in *meel*. Weergave van dit soort verschillen in de spelling is nergens voor nodig. Deskundigen werken daarom liever met het begrip 'foneem', gedefinieerd als 'kleinste klankeenheid die een betekenisverschil aangeeft'. Zo mogen we uit het verschil in betekenis tussen *peer* en *pier* concluderen dat /ee/ en /ie/ twee verschillende fonemen zijn. Deze verfijning is ongetwijfeld een aanwinst, maar terwille van de eenvoud zullen we hier toch de term 'klank' blijven gebruiken.

Zodra we met dat gebrekkige alfabet aan het werk willen gaan, rijst weer een nieuwe moeilijkheid. Uit welke klanken is een woord eigenlijk samengesteld? Neem het woord *dikwijls*. Die ij spreekt praktisch niemand zo uit. We zouden de werkelijkheid dichter benaderen als we *dikwuls* schreven. Of misschien *dikw'ls*. Maar vaak hoor je ook /dik-kels/, soms met een harde /k/ en soms met een zachtere. Welke variant is de goeie?

In vroeger eeuwen bleef een schrijver, zoals we hebben gezien, heel dicht bij de daadwerkelijke uitspraak. Maar geleidelijk zijn er vaste vormen in zwang gekomen. Het gebruik van constante woordbeelden wordt nu zelfs als de grondslag van ons spellingsysteem gezien. Het Groene Boekje spreekt hier van het 'basisbeginsel van (de) standaarduitspraak' (blz. 16). Het vertelt ons niet wat het begrip 'standaarduitspraak' inhoudt, maar deskundigen zouden het daar in concrete gevallen vrijwel altijd over eens zijn. We zullen er hier daarom verder niet op ingaan. Wel is het goed te beseffen dat elk woord een vast spellingbeeld heeft dat niet per se onze reële uitspraak weergeeft.

Deze standaardisatie van het woordbeeld, hoe nuttig ook, is natuurlijk een zware slag voor de droomsituatie, de een-op-een-relatie. Maar er is meer. Het genoemde basisbeginsel van de standaarduitspraak verklaart niet volledig dat onze spelling is zoals ze is. Het woord *goed* bijvoorbeeld wordt uitgesproken met een /t/ aan het eind, als /goet/ dus, ook door de allerpreciesten. Evenzo zeggen we /rip/, maar schrijven *rib*. We schrijven ook allerlei letters die nooit worden uitgesproken: /hantas/ en /korsje/ verschijnen op papier als *handtas* en *korstje*. Idem bij werkwoorden: /prate/ → *praatte*, /vint/ → *vind* of *vindt*. En ook: /brete/ → *breedte*, /dorpstraat/ → *dorpsstraat*.

Het resultaat is steeds dat het spellingbeeld van een woord behouden blijft als dat woord deel gaat uitmaken van een samenstelling, een afleiding, een vervoegde of verbogen vorm. We zullen op dit 'beginsel van vormovereenkomst' hier niet verder ingaan (meer bijzonderheden in het Groene Boekje, blz. 17), maar wijzen erop dat deze uniforme manier van spellen het lezen gemakkelijker maakt. Kinderen lezen aanvankelijk letter voor letter, zodat zij een woord pas herkennen als ze bij de laatste letter zijn aangekomen. Geleidelijk slaan zij echter complete woordbeelden in hun geheugen op. Daardoor lukt het hun steeds beter om op woordniveau te lezen. Geroutineerde volwassenen doen dat bijna altijd; alleen onbekende vormen als *ftaalzuur*, *przewalskipaard* en *psittacosis* gaan we spellenderwijs te lijf.

Er is nog een andere factor die de kloof tussen uitspraak en spelling verwijdt, namelijk het 'beginsel van etymologie' (blz. 18). Dit is de tendentie om bepaalde elementen van de spelling intact te laten, ook nadat zij hun betekenis voor de uitspraak verloren hebben. Hieraan danken we bijvoorbeeld de onuitgesproken letters in *ambt* en *thuis* en de verschillen in spelling tussen *zei* en *zij* of tussen *rouw* en *rauw*. Sommigen zien ook daar een gemak voor de lezer in; het is in elk geval een groot ongemak voor de beginnende schrijver. Het Groene Boekje verklaart dit beginsel ook van toepassing op woorden van vreemde herkomst (blz. 36), maar we weten dat de taalgebruikers in dit opzicht soms hun eigen weg zijn gegaan (*boetiek, fiksen, kloon*). En zij blijven dat doen (*kwis, (tand)plak*).

De belangen van lezers en schrijvers

Wat is nu de beste spelling? Weinig lezers zullen op deze vraag een eenvoudig antwoord hebben verwacht. Dat is er ook niet. Elk spellingsysteem is een compromis tussen de belangen van de schrijvende speller en die van de lezende speller. Voor de schrijver – vooral de beginnende schrijver, dus het jonge kind en de vreemdeling – is elke afwijking van de een-op-een-relatie een last. De lezer daarentegen heeft veel gemak van gefixeerde woordbeelden. Vanuit het belangenconflict dat in deze situatie schuilt, zullen we proberen te beoordelen voor wie de twee spellinghervormingen van deze eeuw een vooruitgang zijn geweest.

De hervorming rond de jaren veertig (Marchant + Spellingwet + oude Groene Boekje) bracht ons dichterbij de een-op-een-relatie door de gedeeltelijke afschaffing van de niet uitgesproken *ch* (*heusch* → *heus*). Datzelfde kan niet gezegd worden van de afschaffing van de dubbele *e* en de dubbele *o* aan het eind van een lettergreep (*leeren* → *leren, loonen* → *lonen*), want het verband tussen de klank /*ee*/ en de lettercombinatie *ee*, resp. tussen /*oo*/ en *oo*, werd daardoor lossere. De grootste klap voor de een-op-een-relatie was evenwel het systeem van spellingvarianten voor bastaardwoorden in het oude Groene Boekje, gevolgd door de verplichting om in het onderwijs in de meeste gevallen de conservatiefste variant te gebruiken. Anderzijds werd de spelling van een aantal bastaardwoorden beter in overeenstemming met de uitspraak gebracht (*artist, brusk, millioen* werd: *artiest, bruusk, miljoen*).

De hervorming van de jaren negentig schafte het systeem van spellingvarianten weer af. Dat was op zichzelf gunstig voor de een-op-een-relatie, maar dit voordeel bleef beperkt omdat bij het merendeel van de bastaardwoorden de conservatiefste variant tot standaard werd verheven (*gynaecoloog, truc*, nieuw: *quiz*). Een heel ander punt is de nieuwe regeling voor de tussenletter *-n-* in samenstellingen. Het schrijven van deze *-n-*, die vrijwel nooit uitgesproken wordt, is voortaan in talrijke gevallen verplicht. De afwijking tussen het gesproken woord en zijn schriftelijke weergave neemt hierdoor toe; minder een-op-een-relaties dus. Maar misschien komt dat over een paar jaar weer goed. Er zijn berichten over kinderen die nu de *-n-* van *juttenpeer* en *pijpensteel* beginnen uit te spreken...

Wieteke van Dort (16 mei 1943)

Wieteke van Dort zingt en speelt al zo'n dertig jaar in kinderprogramma's op de Nederlandse televisie: *Stratemaker op Zeeshow*, *J.J. de Bom* en tegenwoordig *Het Klokhuis*. Als Tante Lien trekt zij door het land met een programma vol Indische liedjes en conferences. Ze leerde zelf lezen met de boekjes *Ot en Sien in Indië* en nam met Willem Nijholt een gelijknamige CD op.



Wieteke van Dort: Ik ben geboren in Soerabaja (dat spellen ze nu als Surabaya). Thuis sprak ik Nederlands (*Ach, ik ben verlegen*), op straat met mijn vriendjes Petjök (*Adoe, ferlehen ik seh*) en met de bedienden Maleis (*tj [geklik met de tong] saja malu*). In Indonesië was men heel precies op taal. Als er iemand uit Nederland was gekomen die plat sprak, zeg maar *Aume Kaas hep een raacie raus*, dan werd dat meteen doorverteld.

Hoe spreekt of sprak u uw ouders aan?

Met *jij*. Ik denk dat de helft van mijn vriendinnetjes dat ook deed en de andere helft sprak hun ouders aan met *u*.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

Gelukkig niet de oude *sch*-spelling, maar de spelling van het vorige Groene Boekje. De nieuwe spelling pas ik niet toe. Ik heb

bij *Het Klokhuis* zelfs meegewerkt aan een voorlichtingsprogramma voor de nieuwe spelling, maar ik snap het nog steeds niet. Momenteel werk ik aan een nieuw kinderboek, *Kind in Soerabaja*, maar er zal een corrector aan te pas moeten komen voor de nieuwe spelling.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

In Indonesië bij juffrouw De Krieger op de Nassauschool leerden we heel goed ontleden en opstellen schrijven. In het algemeen kregen we goed Nederlands: spreekwoorden en gezegdes. Toen ik in Holland kwam was ik met alles voor!

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

Ja, op het Johan de Wittlyceum had onze leraar, de Hongaarse dichter Antal Sivrisky,

het over verkeerd taalgebruik. Hij bezorgde me de slappe lach met voorbeelden als *De burgemeester bracht onder tafel een toost uit, honderden toehoorders hingen aan zijn lippen.*

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust af moeten leren?

Op toneelschool heb ik mijn dikke medeklinkers moeten afleren: *bbuik, ddik, ddak*. Mijn rol-*rrrr* was wel goed, die konden de anderen weer niet.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Fuiven, vetkuif.

Wat zegt u als u iets 'geweldig' vindt?

Djempol (met de duim omhoog), *mieters* en *gewelddig!*

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Vreselijk (adoe fréselijk), afschuwelijk.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Lul, kut, kelerelijer, klotekip.

Welke woorden hoor je nooit meer?

Watjekou, onduleren (je haar laten golven, dat deed je met een krulijzer), *bustehouder, ulevel*. Maar ik vind het niet per se jammer dat ik ze niet meer hoor.

Valt u iets op in de taal van uw kinderen in vergelijking met die van u?

Mijn kinderen zeggen *cool, te gek, onwijs gaaf, verlept, waus*. Ik vind dat prachtig, en was ook een van de eerste ouders die *onwijs* ging zeggen. Kinderen schrijven nu slechter dan vroeger. Ik denk dat het onderwijs in spelling, stijl en grammatica minder goed is geworden. Bijvoorbeeld *gedeelt* met een t,

terwijl het een voltooid deelwoord is. Wat ik ook vaak bij jonge mensen hoor: *Daar irriteer ik me aan* in plaats van *dat irriteert me*. Nederlands is soms huilen met de pet op, echt niet alleen bij kinderen, maar ik zie dat ook bij jonge journalisten.

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Lelieblank, teder, eenzaam.

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Een boek weet ik niet, maar het leukste blad vind ik *Onze Taal*.

Welke andere talen beheerst u enigszins?

Engels, Duits, Indonesisch.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Dick Slootweg van de VARA-radio had een prachtig diep geluid. Als hij op de Pasar Malam iets omriep was dat een lust voor het oor. Ook Dick ter Hark van de NOS-radionieuwsdienst heeft een mooie stem.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Op straat hoor je soms *kankerhoer, of van je eigen, hun hebben ...* dat hoorde je nooit in Indonesië.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

We verengelsen nogal, maar eerlijk gezegd vind ik het niet altijd erg om Engelse woorden te gebruiken in het Nederlands. Hoe kun je bijvoorbeeld *down* vertalen of *heavy* – met precies die gevoelswaarde van de woorden? Met de dichter Willem Wilmink

heb ik een discussie over taalfouten. Die schreef in een liedje voor *J.J. de Bom* gerust van *je eigen*. Hij zegt dat dat later gewoon zal zijn in ons taalgebruik, maar ik vind dat Nederlands mooi moet blijven. Toch denk ik dat er over honderd jaar nog steeds Nederlands zal worden gesproken, ook Gronings en Fries, maar dat iedereen daarnaast Engels zal spreken, wat dan de wereldtaal is geworden.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Ik ben blij dat de -sch is weggevallen in de spelling. Maar ik geloof niet dat ik het Nederlands verder zou gaan versimpelen. Als je van de *ei* en *ij* spelling naar één spelling zou overstappen, wordt dat heel raar. Nee, versimpeling is verarming van de taal.

Taalkroniek 1940-1949

4 september 1940 In Londen wordt Pieter Sjoerd Gerbrandy (ARP) minister-president van het Nederlandse oorlogskabinet. Over zijn taalproblemen doet al snel een reeks anekdotes de ronde, waarin de premier met de walrusnor een komisch duo vormt met zijn Britse collega Churchill, die hem Cherry Brandy noemt. Toen ze kennismaakten, opende Gerbrandy het gesprek met een hartelijk 'Goodbye!', waarop Churchill zei dat de kennismaking niet korter had kunnen zijn. In een ander verhaal komt Gerbrandy met twee andere hoogwaardigheidsbekleders te laat aan bij Churchill. De eerste verontschuldigt zich met: 'I'm sorry', de tweede met 'I'm sorry too' en Gerbrandy sluit de rij met: 'I'm sorry three.' Ten slotte: de twee premiers wandelen door Londen, waar het lentegroen ontluikt. Churchill: 'Spring is in the air.' Gerbrandy, verbaasd: 'Why should I?'

november 1940 Taalcolumnist Charivarius (pseudoniem van Gerard Nolst Trenité) publiceert *Is dat goed Nederlands?* Dit eerste taaladviesboek voor een groot publiek beleeft vele drukken; er worden tienduizenden exemplaren van verkocht. Charivarius betoont zich een fervent bestrijder van pleonasmen (*nutteloze verspilling, tijdig redden*), grammaticale fouten (*Het raam reikte, staande voor het venster, slechts tot de knieën*) en germanismen – hij bestelt in plaats van 'aardbeien met slagroom' (*Schlagsahne!*) liever 'aardbeien met geklopte room'.

7 februari 1942 In zijn woonplaats Helmond overlijdt de taalkundige, literator en spellinghervormer R.A. Kollewijn (geb. 30 maart 1857). Kollewijn, die werkzaam was als leraar Neder-

lands en HBS-directeur, publiceerde in 1891 zijn klassieke artikel 'Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging'. Om het schoolkinderen makkelijker te maken, stelde hij onder meer voor de dubbele *ee* en *oo* in open lettergrepen te halveren (geen *heeren* maar *heren*) en *-lijk* en *-isch* te vervangen door *-lik* en *-ies* (*moellik, Belgies*). Kollewijn zou het liefste ook de spreektaal vereenvoudigen: waarom zou men zeggen 'Gijlieden zult heden te één ure met den trein van hier vertrekken?' in plaats van: 'Vertrekt u met de trein van één uur?'

8 december 1942 De Japanse bezetters van Nederlands-Indië vervangen de naam Batavia door Djakarta. Sinds de capitulatie op 8 maart van dit jaar is het Nederlands gaandeweg verboden, en in de media, op school, in reclame en op uithangborden vervangen door Indoneesisch en Japans. Behalve in de gevangenenkampen mag zelfs in huiselijke kring officieel geen Nederlands worden gesproken.

1 mei 1944 Oudste Nederlandse vindplaats van het woord *atoombom*, in een nep-uitgave van het nazi-propagandabladd *De Gil*, vervaardigd door het Nederlandse verzet. De schrijver kan nog niet weten dat de Amerikanen werken aan een supergeheim wapen van die naam, dat op 6 augustus 1945 Hiroshima zal verwoesten.

7 mei 1945 De Amsterdamse verhuizer en transportondernemer Abraham Puls wordt gearresteerd. Puls, die later wordt veroordeeld tot 24 jaar gevangenis, hielp tijdens de oorlog de Duitsers huizen van weggevoerde joden leeg te halen, wat aanleiding gaf tot het

werkwoord *pulsen*: stelen of leegroven. *Pulsen* is een van de oorlogswoorden, waarvan de meeste na de bevrijding snel in onbruik raken. Andere nieuwe woorden uit de jaren '40-'45 zijn: *bewariër* (een niet-jood die voor ondergedoken of weggevoerde joden bezittingen bewaart), *bukshag* (shag, verzameld uit opgepraapte sigarettenpeukjes) en *knijpkat* (zaklantaren met dynamo, aangedreven door erin te knijpen).

5 maart 1946 In een toespraak op Westminster College in het Amerikaanse Fulton, Missouri gebruikt Winston Churchill de uitdrukking *ijzeren gordijn*, die al snel door velen wordt overgenomen: 'Van Stettin aan de Oostzee tot Triëst aan de Adriatische Zee is een ijzeren gordijn neergedaald over het continent.' Overigens is de uitdrukking al minstens zo oud als 1819; een van de politici die hem voor Churchill gebruikten, was Joseph Goebbels. Oorspronkelijk was het 'ijzeren gordijn' het brandwerende gordijn dat in theaters werd neergelaten tussen het toneel en de zaal.

16 mei 1946 In Den Haag wordt het Nederlands-Belgisch Cultureel Akkoord getekend. Beide landen leggen vast dat ze voortaan zullen samenwerken om hun culturele belangen in het buitenland te behartigen en overleg zullen voeren over de spelling van het Nederlands. Dit akkoord verplicht nog niet tot gemeenschappelijke besluiten; met het Taalunieverdrag (1980) worden de afspraken bindend.

1 juli 1946 Amerikaanse atoomproef in de Stille Zuidzee, op de atol Bikini. Op 5 juli showt Micheline Bernardini in Parijs de eerste bikini, gemaakt van stof met een krantendessin. Ze ontvangt 50.000 brieven van fans. In 1952

doet het tweedelige badpak zijn intrede in het Nederlands.

25 april 1947 In Amsterdam wordt Hendrik Johannes Cruiff geboren, die later naam maakt door zijn bal- en taalgevoel. Bekend worden zijn paradoxen ('Italianen kennen niet van je winnen, maar je ken wel van ze verliezen', 18 nov. 1997) en zijn grensverleggende gebruik van het betrekkelijk voornaamwoord wie: 'Een van de beste dingen als trainer wie ik heb, is analyseren.' (24 apr. 1997)

1 mei 1947 Bij wet wordt de spelling-Marchant ingevoerd, de eerste officiële en algemene spellingwijziging in de twintigste eeuw. De vereenvoudigers, aangevoerd door Kolléwijn, krijgen grotendeels hun zin. De meest in het oog springende wijzigingen betreffen de afschaffing van de dubbele ee en oo in open lettergrepen (niet *zoo*, maar *zo*) en de verdwijning van de onuitgesproken *-ch* (*versche visch* wordt *verse vis*).

31 mei 1947 De grote volkstelling van deze dag is de meest recente complete bron van informatie over familienamen. Op basis van alle inwoners (tien miljoen), is een veertiendelig *Nederlands repertorium van familienamen* opgesteld (1963-1988). Daar staan 150.000 verschillende (om precies te zijn: verschillend gespelde) familienamen in. De top-tien: 1 De Jong 2 De Vries 3 Jansen 4 Van de(n) Berg 5 Bakker 6 Van Dijk 7 Visser 8 Janssen 9 Smit 10 Meijer / Meyer.

25 juni 1947 *Het Achterhuis* van Anne Frank verschijnt. Het zal minstens 55 maal vertaald worden en is daarmee het meestvertaalde Nederlandstalige boek van de eeuw. Er worden wereldwijd meer dan 25 miljoen exemplaren van verkocht.

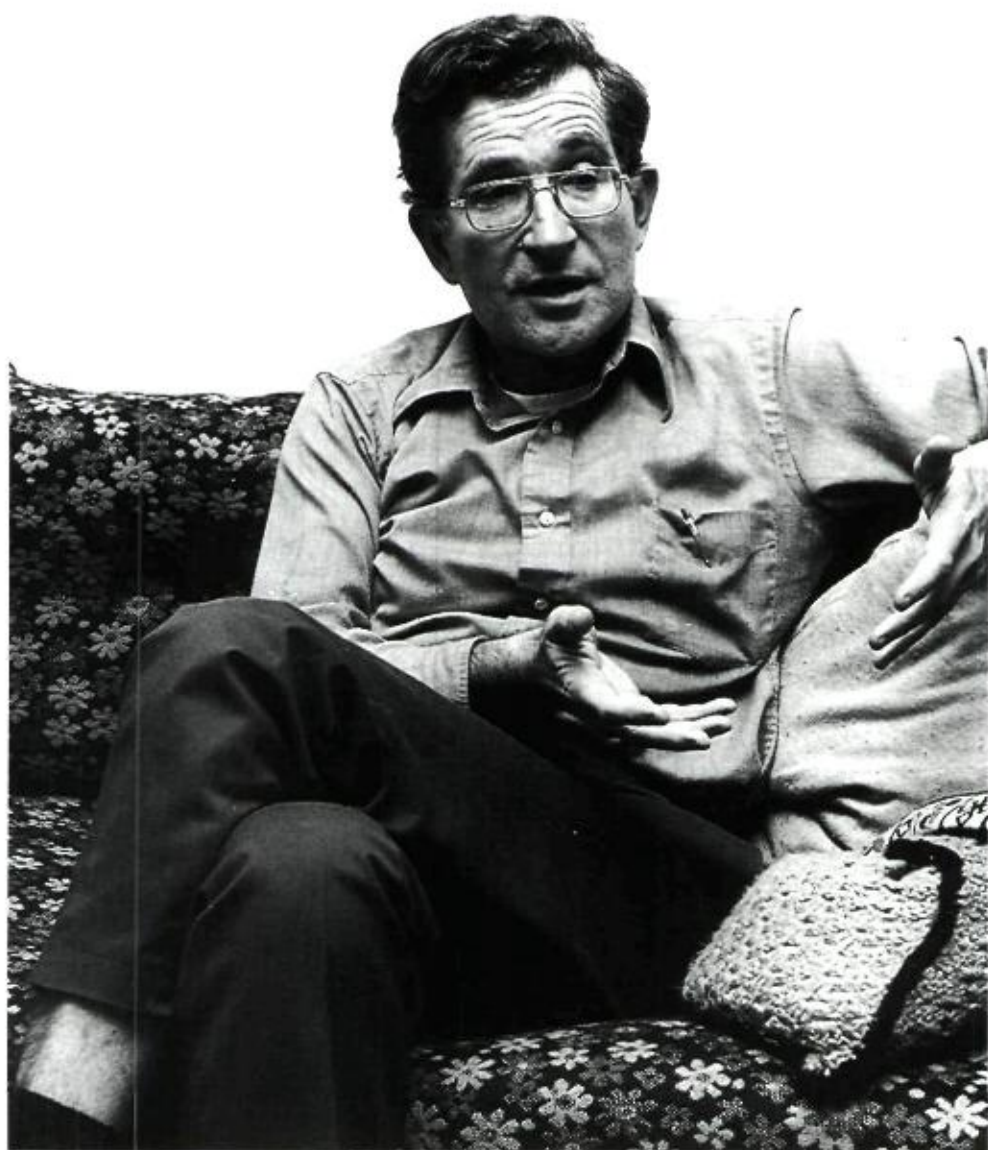
1947 De eerste ballpoints verschijnen in Nederland. Het schrijfgerei, op 10 juni 1943 gepatenteerd door de Hongaarse broers Laszlo en Georg Biro, kost maar liefst f 12,50 per stuk. In het midden van de jaren zestig zullen Nederlanders per jaar tussen de 35 en 40 miljoen balpennen verbruiken; de prijs is dan gezakt tot minder dan een gulden.

1948 Onder de naam Edda Hepburn maakt Audrey Hepburn – de dochter van een Engelse bankier en een Nederlandse barones – als KLM-stewardess haar speelfilmdebuut in *Nederland in zeven lessen*, waarin een Engelse cameraman in zeven dagen Nederland leert kennen. De film werd in Engeland uitgebracht als *Dutch at the double*.

1 februari 1949 Batavia krijgt een leerstoel Nederlands – te elfder ure, want in augustus

1950, als Indonesië inmiddels onafhankelijk is, wordt het Nederlands als voertaal afgeschaft in het openbaar lager onderwijs, in 1951 in het middelbaar onderwijs, en met ingang van het academisch jaar '52-'53 wordt ook de hoofdvakstudie Nederlands opgeheven.

mei 1949 Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant laten de Minister van Binnenlandse Zaken weten dat zij er niets voor voelen plaatsnamen aan te passen aan de nieuwe spelling: *Bergeijk, Chaam en Oosterwijk* worden niet omgedoopt in *Bergeik, Kaam en Oosterwijk*, en ook andere namen blijven ongewijzigd. Hoewel commissies zich al sinds 1857 beijveren om de spelling van plaatsnamen te vereenvoudigen, blijft het verzet tegen wijzigingen algemeen.



De Amerikaan Noam Chomsky ontketende niet alleen een taalkundige revolutie met zijn Syntactic Structures (1957), maar haarde ook opzien met zijn stellingname in de Vietnamoorlog en de Golfoorlog.

1950-1959

Honderd jaar revolutie

Taalwetenschap in de twintigste eeuw

MARC VAN OOSTENDORP

DEN HAAG, 4 september 1958 – De Amsterdamse taalkundehoogleraar Anton Reichling zet zich in een openbare rede sterk af tegen de ideeën die zijn jonge Amerikaanse collega Noam Chomsky vorig jaar voor het eerst in een boekje publiceerde. Hoewel in Amerika al een

jonge generatie taalgeleerden is opgestaan die zich achter Chomsky geschaard heeft, is men in de Nederlandse taalkundige wereld in het algemeen nogal sceptisch. De Amerikaanse taalkunde staat hier dan ook bepaald niet hoog aangeschreven.

Ik ben wetenschapper en ik ben trots op mijn vak – de taalkunde. In de huidige tijd beleeft het een ongekende bloei: zo interessant en spannend als het nu is om taalwetenschap te lezen en te bedrijven is het nooit eerder in de geschiedenis geweest.

De bloeiperiode begon ongeveer in 1955. In dat jaar schreef een jonge leraar Frans en Duits aan het MIT, een technische universiteit in Boston, een boek over taal dat iedereen te dik vond en niemand begreep. De uitgever die hij het boek toestuurde, schreef terug dat hij eerst maar eens wat artikels moest publiceren in wetenschappelijke tijdschriften, en collegetaalkundigen zagen niets in zijn theorie. In 1956 liet de jonge geleerde een aantal van zijn collegeaantekeningen zien aan de Nederlandse taalkundige Cornelis van Schooneveld, die voor de wetenschappelijke uitgeverij Mouton in Den Haag werkte. Van Schooneveld bood hem aan een boekje van ongeveer honderd bladzijden te publiceren dat op die notities gebaseerd zou zijn. Dit boek, dat uiteindelijk verscheen in 1957 onder de naam *Syntactic Structures*, en zijn auteur, Noam Chomsky, hebben de taalkunde aan het eind van deze eeuw vier decennia lang in rep en roer gebracht. Dat Chomsky nu juist bij een uitgever in Nederland terecht kwam was overigens niet helemaal toevallig: dat land heeft eeuwenlang veel wetenschappelijke uitgeverijen gekend en speelde ook in de taalkunde een belangrijke rol.

De taalkundigen zaten niet achter hun bureaus te suffen voordat Chomsky kwam. In rep en roer is het vak geweest vrijwel zolang de twintigste eeuw duurde. Elke paar jaar stond er wel een geleerde op die een revolutie ontketende. Ook na Chomsky zijn er regelmatig mensen opgestaan die nieuwe inzichten formuleerden en zo de taalkunde gemaakt hebben tot wat ze nu is: een van de interessantste intellectuele ondernemingen die er zijn. Al die revoluties verliepen natuurlijk niet zonder horten of stoten. In elk decennium was er wel iemand die smalend terugzag op het knoeiwerk van de voorafgaande generaties en dacht eindelijk in de gaten te hebben hoe we het fenomeen 'taal'

echt wetenschappelijk kunnen bestuderen. Dat heeft veel gekibbel, ergernis en verdriet opgeleverd, maar uiteindelijk zijn de taalkundigen in de loop van de afgelopen honderd jaar wel degelijk meer gaan begrijpen van taal – die meest karakteristieke eigenschap van de menselijke soort, die ons onderscheidt van alle andere levende wezens en voorlopig ook nog van de computer.

Afgunst op de negentiende eeuw

Waar waren al die revoluties voor nodig? Veel oproerkraaiers waren volgens mij afgunstig op hun voorgangers uit de negentiende eeuw. In die periode was de taalwetenschap buitengewoon succesvol geweest. Aan de lopende band werden er interessante ontdekkingen gedaan en ideeën geformuleerd die sindsdien niet weerlegd zijn. De vragen hadden vaak betrekking op de geschiedenis van talen: hoe heeft een taal – het Duits, het Frans, het Engels, het Latijn – zich in de loop van de tijd ontwikkeld? Hoe verhouden ‘verwante’ talen zich tot elkaar? Als bijvoorbeeld het Duits en het Nederlands van een gemeenschappelijke oertaal afstammen, hoe zag die oertaal er dan uit?

Dergelijke vragen hebben de mensen altijd al gefascineerd. Altijd al probeerden wetenschappers te achterhalen welke taal er in het Paradijs gesproken werd en wat de geschiedenis was van de woorden die wij elke dag gebruiken. Eeuwenlang bleek het echter moeilijk om een solide wetenschappelijke methode te vinden waarop een goede gedachtegang kon worden gebaseerd. De geleerde kon niet veel meer doen dan speculeren. Maar in de negentiende eeuw vond men onder andere de sleutel waarmee de hypothetische voorganger van het Duits en het Nederlands – het zogenoemde Gemeengermaans – kon worden gereconstrueerd. En de manier waarop onder andere het Duits, het Nederlands en het Engels uit deze taal waren ontstaan in grote lijnen kon worden nagegaan. Al snel gingen de geleerden zelfs nog verder terug en reconstrueerden ze het Indo-europees, de taal waaruit ooit niet alleen het Gemeengermaans, maar ook bijvoorbeeld het Latijn, het Grieks en het Sanskriet, een oude taal uit India, waren voortgekomen.

Onder andere deze doorbraken hadden de taalwetenschap – waarvan het centrum gedurende de hele negentiende eeuw in Duitsland lag – groot prestige bezorgd bij andere geleerden en intellectuelen in de westerse wereld. Darwin bijvoorbeeld noemde de historische taalkunde als een belangrijke inspiratiebron voor zijn evolutietheorie. Zoals de taalkundigen afleidden hoe twee talen ontsproten uit een gemeenschappelijke oorsprong, zo reconstrueerden evolutiebiologen hoe twee vissoorten voortkwamen uit een en dezelfde oervis. Omgekeerd ontleenden taalkundigen hun beeldspraak in die tijd wel aan de biologie: zij spraken dan bijvoorbeeld over de taal als een ‘levend organisme’ dat kon groeien en nakomelingen kon krijgen, maar ook kon afsterven (een ‘dode taal’).

De negentiende-eeuwse taalkunde was dus uitgegroeid tot een succesvolle en geres-

Van natuurgeluid tot klankwet

De tak van de taalwetenschap die de geschiedenis van woorden bestudeert, de etymologie, heeft altijd een bijzondere aantrekkingskracht gehad op knutselaars, genieën en gekken. Sommige negentiende-eeuwse schrijvers bijvoorbeeld hielden er eigenaardige theorieën op na. Volgens Multatuli stamden de woorden *hoofd* en *kop* (en 'Haupt' en 'Kopf' in het Duits) van het tussenwerpsel *huup* af, dat volgens hem in een oertaal 'op, up, naar boven' had betekend: 'Dat h...u...u..p! nu is natuurgeluid, en staat in verband met de wyze van ademen (longen etc.) als men tezamen iets wil opligten.' Ook de woorden *heffen* en *hoog* waren van dit 'natuurgeluid' afgeleid: 'Tot zulke primitieve natuurgeluiden meen ik alles te kunnen terugbrengen.' Hoe aantrekkelijk zo'n benadering ook klinkt, veel meer dan speculaties levert ze niet op. Tezelfdertijd ontwikkelden taalwetenschappers degelijker methodes om woorden die in verschillende talen voorkwamen tot een gezamenlijke oorsprong te herleiden. Jakob Grimm – een van gebroeders Grimm van de sprookjes – heeft bijvoorbeeld op dit gebied gewerkt. Hij ontdekte onder andere dat een p in het Latijn en de

Romaanse talen zoals het Frans of het Italiaans, die van het Latijn afstammen, vaak correspondeert met een f of een v in de Germaanse talen. In het Latijn zeg je *pater*, in het Engels *father*, in het Frans *pied* voor het lichaamsdeel dat wij *voet* noemen. Op dezelfde manier correspondeert een Romaanse f vaak met een Germaanse b (*frater* is Latijn voor *broeder*) en een Romaanse b met een Germaanse p (het Latijnse *cannabis* betekent *hennep*). Ervan uitgaande dat de Latijnse medeklinkers de oorspronkelijke Indo-Europese taal beter weerspiegelden, liet Grimm dus zien dat de Germaanse medeklinkers een soort taalkundig boompje-verwisselen gespeeld hadden:

Indo-Europese p werd Gemeengermaanse f
Indo-Europese f werd Gemeengermaanse b
Indo-Europese b werd Gemeengermaanse p

Deze verschuivingen maken deel uit van de zogenaamde Klankwet van Grimm. Het Duits en het Nederlands waren later nog een keer veranderd: daarin was de f van *father* een v geworden (*Vater, vader*).

pecteerde tak van wetenschap. In de twintigste eeuw hebben veel geleerden de beproefde methoden verfijnd, uitgewerkt en uitgebreid naar groepen talen in andere delen van de wereld, zoals Afrika en Amerika. Die geleerden stopten veel vernuft en wijsheid in hun historische analyses, maar de glorie van deze tak van taalkunde was afgelopen. Wetenschappelijke roem viel er met dit graafwerk nauwelijks nog te halen.

De verklaring voor dit verschijnsel ligt voor de hand. Niemand vindt het leuk om zijn leven lang puzzeltjes op te lossen volgens een methode die bedacht is door een negentiende-eeuwse Duitse professor. Veel taalkundigen gingen daarom in de loop van deze eeuw op zoek naar nieuwe puzzels. Die waren er genoeg, want talen zijn niet alleen maar dingen die van het ene stadium overgaan in het andere. Hoe ingewikkeld zit bijvoorbeeld niet elke willekeurige zin van elke willekeurige taal in elkaar als je er nauwkeurig naar kijkt? En hoe leren vrijwel alle mensenkinderen zo'n ingewikkeld systeem zo moeiteloos? Hoe komt het dat er op elk willekeurig tijdstip zoveel verschillen zijn in uitspraak, woordkeus en zinsbouw tussen sprekers van wie we toch zeggen dat

ze 'dezelfde taal' spreken? Hoe gaan mensen met die verschillen om? Wat gebeurt er in iemands hersenen als hij een zin zegt? En is het mogelijk om een computer te bouwen die net zo makkelijk met taal om kan gaan als wij mensen dat kunnen?

Vragen genoeg dus. Toch heeft het nog lang geduurd voor ze gesteld werden. Pas in de jaren vijftig en zestig ging de kurk van de fles: Chomsky was een van de eersten en in ieder geval de beroemdste, maar aan het eind van de eeuw waren er meer. Dat was nodig ook, want het werk van de meeste taalkundigen uit de eerste helft van de twintigste eeuw was zelden zo indrukwekkend als dat van hun voorgangers. Ook zij onttekenden regelmatig een revolutie, maar het was net alsof ze nog een beetje op zoek waren naar de echt interessante vragen die de ontdekking van het Indo-europees konden doen verbleken.

De smoes van Saussure

De eerste revolutionnair leidde een tamelijk teruggetrokken leven in Genève. Ferdinand de Saussure (1857-1913) was geboren in een voorname Zwitserse familie en had in Duitsland gestudeerd bij de beroemdste historische taalkundigen van zijn tijd. Ook zelf had hij een aantal belangrijke ontdekkingen gedaan over de klanken die Indo-Europeanen duizenden jaren geleden gemaakt moeten hebben: onder andere had hij vastgelegd dat deze taal geen drie, maar vijf verschillende klinkers gehad moeten hebben. Maar vanaf de tijd dat hij op vijfendertigjarige leeftijd professor werd in Genève tot aan zijn dood publiceerde hij vrijwel niets. In brieven liet hij zijn collega's weten dat hij moeilijk iets kon schrijven over de talen die hij bestudeerde, want daarvoor zou hij eerst moeten uitleggen wat 'taal' eigenlijk was en dat vond hij te veel werk.

Dat klinkt als een flauwe smoes, en misschien was het dat ook wel een beetje. ('Ik kan niets vertellen over mijn vakantie, want daarvoor zou ik eerst moeten uitleggen wat het begrip 'vakantie' inhoudt en dat voert te ver.') Toch was Saussure een serieus probleem op het spoor: historisch taalkundigen waren immers gewend te praten over talen alsof het bijvoorbeeld levende wezens waren die van elkaar konden afstammen en veranderen. Maar talen zijn dan wel levende wezens met een uitermate lage aibaarheidsfactor. Enkele essentiële vragen waren dan ook steeds buiten beschouwing gebleven. Om bij het voorbeeld van het Nederlands te blijven: wát verandert er eigenlijk als bijvoorbeeld het Gemeengermaans 'verandert' in het Nederlands? Wat is nu eigenlijk precies 'taal': je kunt het niet aanraken, je kunt het niet aanwijzen, en toch voelt ieder mens dat het bestaat. Maar waar dan? Wie over zulke vragen begint na te denken krijgt natuurlijk nooit meer een pen op papier. Dat was dan ook precies het lot van Saussure. Wel gaf hij vanaf 1909 drie jaar achter elkaar college over dit onderwerp. Toen ging hij dood; hij werd vijfenvijftig jaar oud.

Gelukkig lieten de Geneefse collega's van de jonggestorven taalkundige topper het er niet bij zitten. Zij staken de koppen bij elkaar en stelden een boek samen aan de hand van de uitgebreide aantekeningen die sommige studenten hadden gemaakt tijdens col-

leges en van enkele notities van Saussure zelf. Dat boek verscheen in 1916 en wordt door de meeste geleerden nog steeds beschouwd als een van de hoogtepunten van de twintigste-eeuwse taalwetenschap.

Gezien dit prestige is het opvallend dat in het boek vooral dingen opgemerkt worden die op het eerste gezicht nogal voor de hand liggen. Zo stelt Saussure vast dat we verschil kunnen maken tussen het taalsystéem en de onsystematische manier waarop we taal gebruiken. Het 'Nederlands' is een voorbeeld van een taalsysteem dat alle Nederlandstaligen delen. Vanaf het moment dat iemand zijn taal begint te gebruiken, vertoont die echter fouten en allerlei andere eigenaardigheden die de systematiek verdoezelen. Het is dan logisch dat je je als taalkundige in eerste instantie richt op het taalsysteem dat wij allen delen en niet op de toevalligheden van het taalgebruik. Een andere opmerking van Saussure die latere taalkundigen nogal belangrijk bleken te vinden, is dat het niet nodig is om het taalkundig onderzoek te beperken tot de geschiedenis van taal. Je kunt ook best proberen na te gaan hoe een taalsysteem op één bepaald moment in elkaar zit. Een taalwetenschapper hoeft zich, met andere woorden, niet alleen te richten op de manier waarop het Nederlands uit het Gemeengermaans is ontstaan, hij kan ook best gaan uitzoeken hoe dat Nederlands op dit moment in elkaar zit. Een derde beroemd geworden opmerking van Saussure is dat de woorden die wij voor bepaalde begrippen gebruiken volkomen willekeurig zijn: dat wij een boom een *boom* noemen, heeft niets te betekenen. We hadden het ding net zo goed *tree of arbre* kunnen noemen.

Dit zijn geen ontdekkingen die de wereld versted doen staan. Bovendien legde De Saussure nauwelijks uit hoe hij zich dat concreet voorstelde, een taalsysteem analyseren. Maar dat een beroemd historisch taalkundige zei dat je niet aan geschiedenis hoeft te doen om toch taalwetenschapper te kunnen zijn en dat hij tegelijkertijd verschil maakte tussen wat er wél (het taalsysteem) en wat er níét (het taalgebruik) belangrijk was, zette zijn collega's aan het denken. Door het enorme succes van de historische taalkunde waren sommige wetenschappers misschien vergeten dat de taal meer was dan een archeologische opgraving. De twintigste eeuw was in ieder geval wat de taalkunde betreft begonnen, toen Ferdinand de Saussure stierf.

Van Ginnekens kuise werk des vredes

De ideeën van Saussure vonden snel weerklank in de betere milieus in Europa. Aan het begin van deze eeuw waren bijna alle taalkundigen in Europa van gegoede komaf. Om te kunnen studeren was een goede afkomst al een bijna onontkoombare vereiste, maar wie dan vervolgens ook nog onpraktisch genoeg durfde te zijn om taalkunde te gaan studeren moest wel een financieel vangnet hebben. Saussure kwam dan ook uit een sjeke familie en datzelfde gold voor vrijwel alle taalkundigen die onmiddellijk na hem kwamen.

Intelligente katholieken hadden nog een andere mogelijkheid: zij konden priester worden en zo de kerk tot hun sjeke familie maken. Die weg hebben veel Nederlandse



De Nijmeegse taalgeleerde Jac. van Ginneken tijdens een radio-uitzending met dialectsprekers.

taalkundigen afgelegd. De pater jezuiet Jac. van Ginneken (1877-1945) was een van hen. Van Ginneken was een van de kleurrijkste figuren die de Nederlandse taalwetenschap ooit gekend heeft. Hij had een hoofd met lange grijze lokken dat er volgens een van zijn studenten uitzag als een leeuwenkop. Hij stond aan de wieg van een eigen, nogal ongelukkig uitgevallen, revolutie in de taalwetenschap, maar hielp ook andere taalkundigen hun ideeën te ontwikkelen en bekendheid te geven. En verder hield hij zich met van alles en nog wat bezig; hij probeerde 'vanaf de plaats waar God mij gesteld heeft' zijn studenten te verplichten hun proefschriften in de oude spelling te schrijven; schreef een boek over taal voor middelbare scholieren; hielp een katholiek bureau voor beroepskeuze oprichten (het 'Centraal Zielkundig Beroepskantoor') en richtte ook een katholieke meisjesvereniging op, 'De Graal'; hij stond de redactie van het maandblad *Onze Taal* bij met advies; probeerde zijn hele leven zoveel mogelijk mensen tot het katholicisme te bekeren; kende bijna alle internationaal beroemde taalgeleerden van zijn tijd persoonlijk; en hield er zelf behoorlijk controversiële ideeën op na over de relatie tussen ras en taal.

In de negentiende-eeuwse taalkunde zag Van Ginneken niet veel. Hij vond al dat vergelijken van klanken en woorden in abstracte taalsystemen te dor en te droog. 'Taal is altijd leven,' schreef hij eens, 'zoo vrij en blij als alle leven.' Wie taal bestudeerde, moest de mensen bestuderen die de taal gebruikten. De taal was zelf geen levend organisme, maar de taalgebruikers waren dat natuurlijk wel.

Dat is een aannemelijke gedachte en Van Ginneken begon hem enthousiast en op allerlei manieren uit te werken. Hij was bijvoorbeeld enorm geïnteresseerd in Nederlandse dialecten en andere groepstalen. Van Ginneken bestudeerde onder meer de eigen taaltjes van katholieken, landmeters, jonge meisjes en drankbestrijders en schreef een kolossaal boek over deze en veel andere varianten van het Nederlands. Dat boek (*Handboek der Nederlandsche Taal. De sociologische structuur der Nederlandsche taal*) verscheen in het oorlogsjaar 1914. Het is een mengeling van interessante opmerkingen en gedachten, lyrische uitbarstingen en flauwekul. 'Met haar eng bewustzijn hangt het samen,' schreef de pater bijvoorbeeld, 'dat de vrouw niet houdt van lange zinnen of ingewikkelde constructies.' Het boek werd desalniettemin niet alleen door veel van Van Ginnekens collega-taalkundigen gelezen, maar ook door een breder publiek. Allerlei kranten en tijdschriften schreven erover. Zoals *Het Katholieke Schoolblad*: 'Terwijl de aarde beeft en bloedt en de volken haat-hijgend tegenover elkaar staan, komt van den Jezuiet Dr. Jac. van Ginneken, via den Roomschen uitgever L.C.G. Malmberg te Nijmegen, een werk des vredes tot ons, groot en kloek, klaar en kuisch, sterk en blij!'

Dit kuisse werk des vredes heeft ondanks alle aanbevelingen een smet geworpen op Van Ginnekens reputatie. Dat kwam vooral door het hoofdstuk dat ging over de taal van de Joden. In dat hoofdstuk staan nare passages: 'Het gevoelsleven der Joden is niet fijn, hoe hartstochtelijk ook, in volle kracht.' Van Ginneken meende dat de taaleigenaardigheden van een bevolkingsgroep verklaard konden en moesten worden uit hun lichamelijke kenmerken. Zo meende hij een typisch joods accent te hebben ontdekt in het Nederlands en in andere talen, dat hij toeschreef aan de 'stramme lippen' en het 'hoornig neusgeluid' van de Joden. De bekende dichter, geleerde en politiek activist Jacob Israël de Haan schreef meteen een fel artikel tegen Van Ginneken onder de titel 'Wetenschappelijk antisemitisme.' Een paar jaar later, in 1919, werd Van Ginneken vanwege zijn misstap het hoogleraarschap aan de Gemeenteuniversiteit Amsterdam geweigerd. Toen in 1923 de Katholieke Universiteit Nijmegen werd opgericht, zag men daar minder bezwaren. Van Ginneken werd er de eerste hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde. In 1935 gaf Van Ginneken een boek uit dat *Ras en Taal* heette. In de oorlog heeft hij niet gecollaboreerd; maar doorgewerkt (en verder gepubliceerd over ras en taal) heeft hij wel.

Revolutie op het Binnenhof

Terwijl Van Ginneken zich overgaf aan dit soort eigenaardige bespiegelingen, stond hij in contact met een groot aantal internationaal beroemde taalkundigen van zijn tijd en hielp hij mee hun ideeën in Nederland te verbreiden. In 1928 was Nederland zelfs even het podium waarop de nieuwste revolutie in de taalkunde zich kon voltrekken.

Die revolutie was een concrete uitwerking van de gedachte die Saussure had uitgedrukt: we moeten verschil maken tussen het regelmatige taalsysteem en het chaotische taalgebruik en ons vooral op het eerste richten. Dat idee sprak tot de verbeelding van

taalkundigen overal in Europa, maar hoe moest het nu verder? In Praag had zich een groep taalkundigen verzameld die uit alle macht over deze kwestie nadachten: een paar Tsjechen en vooral twee beroemde Russen, Roman Jakobson (1896-1982) en Nikolaj Troebetskoj (1890-1932). Die mannen waren heel verschillende persoonlijkheden, maar deelden een zelfde soort belangstelling voor taal. De eerste was een jonge geleerde die bevriend was met allerlei linkse dichters en kunstenaars, maar de ander was naar Tsjechië gekomen omdat hij na het uitbreken van de revolutie van 1917 niet langer in Rusland kon blijven: Troebetskoj stamde uit een van de aanzienlijkste families van het tsaristische Rusland en mocht zich 'vorst' noemen. Zijn collega's gebruikten die titel ook graag: kijk eens, wij hebben een heuse vorst in ons midden.

In 1928 organiseerde een groep Nederlandse taalkundigen, onder wie Van Ginneken, een congres in een aantal historische zalen aan het Binnenhof in Den Haag waar al deze geleerden bij elkaar kwamen en voor het eerst hun werk aan de wereld en aan elkaar presenteerden. Hier werd een nieuwe tak van taalwetenschap geboren: het structuralisme, de tak van taalkunde die de structuur van taalsystemen bestudeerde. De aandacht richtte zich in de eerste plaats op taalklanken: welke verschillen deden er wel en welke deden er niet toe bij de bestudering van een taal?

Dat klankverschillen die in de ene taal heel belangrijk zijn er in een andere taal niets toe doen, weet iedereen die wel eens een grapje heeft gemaakt over Chinezen. Het verschil tussen de r en de l, dat Nederlandstaligen zonder problemen horen, is voor veel Chinezen moeilijk te maken. Dat komt niet doordat Chinese monden nu zoveel anders



De taalkundige Roman Jakobson, de bekendste vertegenwoordiger van het Praagse structuralisme, in New York. Tekening van Antoin Pelc (1942).

gebouwd zijn dan Nederlandse, maar doordat het verschil er in het Chinees niet toe doet. In die taal maak je een klank die ergens halverwege de r en de l inzit. Als het zo uitkomt maak je een klank die sterk lijkt op de r, en een andere keer een l-achtige klank. Chinezen kunnen allebei de klanken dus maken, maar het verschil doet er in hun taal niet toe, zoals in het Nederlands het verschil tussen een huig-r en een tongpunt-r er niet echt toe doet: als *rijst* met een tongpunt-r een andere betekenis zou hebben dan *rijst* met een huig-r zou dat voor ons net zo moeilijk te leren zijn als het voor een gemiddelde Chinees is om te onthouden wat nu ook weer het verschil is tussen *rijst* en *lijst*.

Klinkers, zwagers en gedichten

Neem de belangstelling die een methode geniet bij wetenschappers uit andere vakgebieden als een maatstaf voor succes, en het structuralisme is de succesvolste vorm van taalkunde in deze eeuw.

Vooraf in vakken als de antropologie en de literatuurwetenschap heeft het structuralisme een grote invloed gehad. De Franse antropoloog Claude Lévi-Strauss baseerde bijvoorbeeld zijn studie van verwantschapsrelaties in verschillende culturen – wie wordt er wel beschouwd als ‘deel van de familie’ en wie niet – op de manier waarop de taalkundig structuralisten klanken bestudeerden. De ingewikkelde netwerken van relaties tussen klinkers en medeklinkers in een taalsysteem worden weerspiegeld in de al even ingewikkelde netwerken van broers, zwagers,

achterneven, en echtgenotes-van-vader.

Ook in de literatuurwetenschap heeft het structuralisme in deze eeuw een groot succes gehad. Een literair verhaal of een gedicht is niet alleen van taal gemaakt, maar kun je natuurlijk ook op zichzelf weer beschouwen als een systeem van tekens en symbolen met een bepaalde structuur. Bovendien kun je daarbij zowel ‘diachroon’ als ‘synchroon’ te werk gaan: we kunnen proberen uit te vinden hoe bijvoorbeeld het werk van Shakespeare in zijn eigen tijd begrepen werd, of hoe de interpretatie van Hamlet in de loop der tijd veranderd is. Met enige kwade wil zou je kunnen zeggen: alleen al doordat het sjieke termen als ‘synchroon’, ‘diachroon’, ‘systeem’ en ‘teken’ introduceerde, was het structuralisme in sommige kringen een groot succes.

Zo zetten de structuralisten langzaam maar zeker op een rijtje wat er wel en wat er niet belangrijk was bij de studie van taal. Zo kon er eindelijk een begin worden gemaakt met de systematische en wetenschappelijke studie van taalsystemen overal ter wereld. Vorst Troebetskoj legde bijvoorbeeld een enorme kaartenbak aan met klinker- en medeklinkerverzamelingen van talen. Van Ginneken en zijn Leidse collega Van Wijk publiceerden uitgebreide beschrijvingen van de klanken van het Nederlands. Van Ginneken spoorde bovendien veel van zijn studenten aan om op dezelfde manier in een proefschrift de klanken van een Nederlands dialect te bestuderen. Omdat Nijmegen een universiteit was die veel Limburgse studenten trok, beschikt de wetenschappelijke wereld nog steeds over relatief veel uitvoerige studies over de klanken van het Limburgs.

De Nederlandse taalkundigen speelden in die tijd een belangrijke rol – zo belangrijk dat ze bijna allemaal hun voornaamste werken in het Nederlands schreven. Als buitenlandse taalkundigen er kennis van wilden nemen, moesten ze eerst maar Nederlands

leren. Sommige buitenlanders schijnen dat ook daadwerkelijk te hebben gedaan. Die tijd is overigens allang voorbij. Hoewel de Nederlandse taalkunde nog steeds in hoog aanzien staat, schrijven vrijwel alle taalkundigen nu vrijwel al hun boeken en artikels in het Engels: terwijl er aan de Nederlandse universiteiten ongeveer vijfhonderd taalkundigen werken, is er maar één wetenschappelijk Nederlandstalig tijdschrift over taalkunde. De meeste Nederlandse hoogleraren hebben nooit in dat tijdschrift gepubliceerd.

Paardekoopers schat van een kind

De structuralistische taalanalyse beperkte zich niet lang tot een analyse van de taalklanken. Na verloop van tijd kregen sommige jonge geleerden ook belangstelling voor de manier waarop zinnen in elkaar staken. Daarover hadden hun voorgangers lange tijd maar weinig nagedacht. Al eeuwenlang werkte men met een systeem dat nu nog vaak gebruikt wordt bij het taalkundig en redkundig ontleden op school, met termen als onderwerp, lijdend voorwerp, bijwoordelijke bepaling van hoedanigheid, koppelwerkwoord en tussenwerpsel. Die begrippen zijn ontleend aan de studie van de grammatica van het Latijn en niet bijzonder geschikt om het Nederlands te beschrijven. Dat moest anders, vond onder andere de jonge Piet Paardekooper (1920) in de vroege jaren vijftig. Hij publiceerde artikels over zinsdelen zoals *Een schat van een kind*, *Jan z'n boek*, *Stommeling dat je bent*. Dat zijn stuk voor stuk alledaagse constructies in de Nederlandse spreektaal, maar voor Paardekooper had nog nooit iemand er bijvoorbeeld bij stil gestaan dat je in het Nederlands *schat van een kind* wel vooraf kunt laten gaan door het lidwoord *een* maar dat je niet kunt zeggen *het schat van een kind* of *de schat van een kind*.

Er is niemand geweest die zoveel heeft nagedacht over de zinsbouw van het Nederlands als Paardekooper. In 1963 verscheen de eerste druk van zijn boek *Beknopte ABN-syntaxis*, waarvan in 1986 de zevende druk verscheen. Die laatste versie had bijna duizend bladzijden maar werd door Paardekooper desalniettemin nog steeds 'beknopt' genoemd: over de zinsbouw van het Nederlands zou nog zoveel meer te vertellen zijn.

Paardekooper zou dan ook een nog veel uitgebreidere 'beknopte syntaxis' geschreven hebben, als hij zich in zijn leven niet ook nog met allerlei andere dingen had willen bemoeien. De spellingsvereenvoudiging bijvoorbeeld, waarvoor hij zich tientallen jaren heeft ingezet. Of het recht, nee, de plicht om juist als taalkundige *groter als, het enigste argument* en *ik zie hun* te zeggen en te schrijven. Of de strijd tegen het slechte Nederlands in Vlaanderen, waar Paardekooper hoogleraar was. Of de oprichting van een Brakmankring die regelmatig bijeenkomt om het enigszins hermetische werk van de schrijver Willem Brakman te bestuderen. Of de kritiek op het onnodig gebruik van vreemde talen en het gebrek aan liefde voor de moedertaal die alle Nederlandstaligen volgens Paardekooper kenmerkt. Of het onderwijs, waar hij heeft geprobeerd zijn eigen methode van ontleden ingevoerd te krijgen, onder andere door deze methode te onderwijzen aan toekomstige leraren. De door Paardekooper opgeleide leraren hadden in het verleden grote

problemen tijdens de examens ontleden, waar ze geacht werden de traditionele methode te volgen. Maar tegenwoordig zijn er twee lijsten met antwoorden. 'Beschaafde mensen weten dat het dit of dit is,' legde Paardekooper ooit uit in een interview, 'maar volgens Paardekooper is het dat. Beide antwoorden worden goedgekeurd.'

Zo had de Paardekooperiaanse revolutie een bescheiden succes in het onderwijs. Universitaire taalkundigen halen Paardekoopers werk vaak met waardering aan, maar zijn manier van zinnen ontleden wordt door vrijwel geen enkele taalkundige op de universiteit gehanteerd. Want een paar jaar nadat Paardekooper zijn proefschrift voltooide, deed in Amerika een andere taalkundige van zich spreken, die een nog veel grotere revolutie ontketende: Noam Chomsky (1928).

Chomsky's doorlopende revolutie

Het is niet moeilijk aan te tonen dat ook Chomsky's revolutie onder andere was geïnspireerd door naijver op de negentiende eeuw. Chomsky's vader was een tamelijk bekend taalhistoricus en als twaalfjarige jongen las Noam de drukproeven van zijn vaders boek. In interviews heeft hij later zelf ook herhaaldelijk gewezen op deze invloed: hij wilde de moderne taalkunde op hetzelfde niveau brengen als de historische.

De Nederlandse taalkundigen reageerden in eerste instantie nogal zuinig op Chomsky's werk. De Amsterdamse hoogleraar Anton Reichling kon de vernieuwing die Chomsky bracht bijvoorbeeld niet waarderen. Sterker nog, hij reageerde een beetje vermoeid. Maar het feit dat hij reageerde is al veelzeggend: waarom zou een beroemde professor ook maar een half woord wijden aan het werk van een jonge Amerikaanse taalkundige? Dat kan alleen maar verklaard worden door de golf van interesse en enthousiasme die Chomsky's werk veroorzaakte.

Waar kwam al dat enthousiasme en al die interesse vandaan? Chomsky toonde zich een goede taalkundige, die liet zien dat hij wist hoe hij een zin kon ontleden. Maar veel belangrijker nog was dat hij weer belangrijkere kwesties aan de orde durfde te stellen dan wat het verschil was tussen het taalsysteem en het taalgebruik. Dat was sinds de negentiende eeuw, toen taalkundigen zich afvroegen waar taal vandaan komt, niet vaak meer gebeurd. De structuralisten waren weliswaar heel systematisch en wetenschappelijk te werk gegaan en ze hadden veel grammatica's geschreven. Maar vragen over wat dit nu eigenlijk betekende voor het fenomeen taal hadden ze als 'onwetenschappelijk' terzijde geschoven. En met onwetenschappelijke kwesties hielden wetenschappers zich nu eenmaal niet bezig.

Chomsky bedacht een manier om de studie van het taalsysteem te koppelen aan een belangrijke kwestie die dieper ging dan de juiste ontleding van een zin. Die kwestie is het wonder dat kleine kinderen hun moedertaal leren. Er is geen kind dat er niet in slaagt het taalsysteem te leren dat er in zijn omgeving gesproken wordt – ook al is zijn enige studiemateriaal het chaotische en onvolmaakte taalgebruik van de mensen om hem heen.

Chomsky zoekt de verklaring in de gedachte dat het vermogen om taal te leren aangeboren is. Ieder kind wordt geboren met een handjevol ideeën over hoe mensentaal eruit moet zien. Het enige dat het kind dan nog moet zien te achterhalen zijn de woorden van zijn moedertaal. Uit de bijzondere eigenschappen van die woorden volgen de verschillen tussen talen. Vervoegde Nederlandse werkwoorden hebben de eigenschap dat ze vooraan in een vraagzin kunnen staan (*Lees jij een boek?*), net zoals de meeste Engelse werkwoorden de eigenschap hebben dat ze daar niet kunnen staan, en dat hun plaats moet worden gevuld met een loos werkwoord *do* (*Do you read a book?*). De kronkels die we in alle menselijke talen vinden zijn het gevolg van de kronkels die alle mensen in hun hoofd hebben.

Van alle taalkundigen die er in de twintigste eeuw geleefd hebben, is Noam Chomsky de beroemdste. In een enkele jaren geleden samengestelde top tien van de meest geciteerde auteurs in de sociale wetenschappen en de letteren was hij de enige nog levende schrijver: na Marx, Lenin, Shakespeare, Aristoteles, de Bijbel, Plato en Freud, maar nog voor Hegel en Cicero. Wie aan het eind van de twintigste eeuw bij de vakgroepen Nederlands en Algemene Taalwetenschap aan een aantal Nederlandse universiteiten zou vragen welke taalkundige de inspirerendste bijdrage heeft geleverd aan het vakgebied zou waarschijnlijk steeds hetzelfde antwoord krijgen: Noam Chomsky. Dat komt volgens mij vooral doordat hij heeft laten zien hoe je meer te weten kunt weten over wat een mens is door te bestuderen hoe taal in elkaar zit. En doordat hij dat bestuderen van taal vervolgens op een intelligente manier aanpakte. Bovendien was Chomsky, net als Van Ginneken, Paardekooper en veel anderen, meer dan alleen maar taalkundige. Zijn leven lang heeft hij zich ook bemoeid met de politiek en hij geldt als een van de weinige 'dissidenten' in de Verenigde Staten. Ten tijde van de oorlog met Vietnam stond hij vanwege zijn bijtende kritiek enige tijd op een zwarte lijst van het Witte Huis en ook daarna heeft hij elke oorlogshandeling waarbij Amerikaanse soldaten betrokken waren, scherp bekritiseerd.

Zowel Chomsky's politieke als zijn taalkundige werk is altijd op veel tegenstand gestuit. Sommige taalkundige collega's verwijten hem dat hij zich te veel op het Engels richt en te weinig rekening houdt met de duizenden andere talen op de wereld. Ook maken sommige taalwetenschappers er bezwaar tegen dat Chomsky alleen kijkt naar de taal van het individu en vergeet dat taal gebruikt wordt als communicatiemiddel. Het is ongetwijfeld waar dat Chomsky allerlei cruciale aspecten van taal over het hoofd ziet. Toch zijn die bezwaren een beetje potsierlijk: alsof je een celbioloog verwijt dat hij altijd maar in zijn microscoop kijkt en vergeet om het paringsgedrag te bestuderen van de dieren waartoe die cellen behoren.

Chomsky aarzelt niet om zijn taalkundige collega's van tijd tot tijd op te schrikken met weer een nieuwe revolutie in zijn vakgebied en een nog beter inzicht over de beste manier om de structuur van taal te bekijken. Waar veel geleerden een keer een idee hebben waar ze de rest van hun leven aan blijven vasthouden en al hun studenten dwingen dat idee te volgen, stelt Chomsky zijn ideeën zo snel bij dat hij zelfs voor zijn eigen studenten soms moeilijk te volgen is. Niet omdat hij over zijn vorige ideeën niet goed zou

hebben nagedacht, zoals kwade tongen wel eens beweren, maar omdat het steeds beter kan. Toch zijn er ook duidelijke constanten in zijn werk. Zijn oorspronkelijke idee dat die structuren ingebakken zitten in de menselijke geest, heeft hij nooit verlaten.

Bel hier! Bel op! Bel mij!

Zoals je soms beter algen en eencelligen kunt bestuderen dan houtduiven en zebra's om te achterhalen wat 'leven' precies is, zo concentreren Chomskyaanse taalkundigen zich graag op kleine, op het eerste gezicht bijna inhoudsloze woordjes. Hele boeken hebben de Nederlandse aanhangers van Chomsky al vol geschreven over *er*, *het*, *hebben* en *zijn*. Die woorden hebben nauwelijks betekenis en met een beetje overdrijving zou je kunnen zeggen dat ze juist daardoor laten zien hoe subtiel mensen hun zinnen in elkaar zetten.

Neem de woordjes *op* en *hier*. In het Nederlands kun je die soms gebruiken in plaats van *mij*:

- Geef *mij* dat boek!
- Geef *hier* dat boek!
- Geef *op* dat boek!

Dezelfde techniek kun je bijvoorbeeld in het Engels niet toepassen: *Give here that book!* en *Give on that book!* zijn beslist geen goede Engelse zinnen. Bovendien kun je die ook in onze taal alleen uitvoeren met *hier* en niet met *daar*, met *op* en niet met *af*. In plaats van *Geef hem dat boek!* kun je niet zeggen: *Geef daar dat boek!* en in plaats van *Vertel hem wat je te zeggen hebt* zegt niemand *Vertel af wat je te zeggen hebt*. Dat zijn allemaal dingen die elke spre-

ker van het Nederlands weet, ook al heeft hij ze nooit op school geleerd.

Bovendien kun je *mij* in het Nederlands alleen door *hier* of *op* vervangen als het *aan mij* betekent. In het voorbeeld hierboven lukt het dus omdat je ook kunt zeggen *Geef dat boek aan mij!* In andere gevallen kun je *hier* niet gebruiken in deze betekenis. *Bel mij!* kun je wel zeggen, maar *Bel hier!* en *Bel op!* betekenen iets anders. Een buitenlander krijgt dergelijke subtiliteiten niet onder de knie, tenzij hij goed ontlede kan: *mij* is het lijdend voorwerp in *Bel mij*, maar het meewerkend voorwerp in *Geef mij*. De woorden *op* en *hier* in de betekenis *mij* zijn kenmerkend altijd meewerkend voorwerp en nooit lijdend voorwerp.

De meeste mensen hebben een hekel aan ontleden en toch kunnen ze intuïtief verschil maken tussen *Geef hier!* en *Bel hier!* Chomskyanen denken dat dit komt doordat mensen onbewust en zonder dat ze daarvoor geschoold zijn toch de zinnen in hun moedertaal kunnen ontleden. Zij denken dat ieder mens geboren wordt met een ontleedmachientje in zijn hoofd. Een kind dat Nederlands leert kan het ontleedmachientje nog gebruiken om de regels voor het gebruik van *op* en *hier* te leren. Voor volwassenen is het te laat.

Labov

Maar ook zonder Chomsky hadden de revoluties elkaar in de tweede helft van de twintigste eeuw waarschijnlijk snel opgevolgd. Ineens werden er heel erg veel nieuwe vragen gesteld over taal. Zo werd in de jaren zestig de 'sociologische structuur' van taal

opnieuw aan de orde gesteld, zij het op een rustiger toon dan Van Ginneken eerder gebruikt had. De taalkundigen die proberen uit te vinden hoe de sociale dimensies van taal in elkaar steken noemen zichzelf sociolinguïsten. De beroemdste sociolinguïst is een Amerikaan, William Labov (1927).

Labov werd beroemd met een proefschrift over de uitspraakverschillen in New York. In die stad kun je natuurlijk honderden verschillende accenten horen alleen al doordat er zoveel buitenlanders wonen. Maar ook degenen die uit families komen die al decennialang in de stad wonen, willen nog wel eens op verschillende manieren praten: een taxichauffeur spreekt overal op de wereld anders dan een bankiersdochter. In New York spreekt de eerste zijn *r*-en minder vaak uit dan de tweede. In de taxi hoor je vaker [moo] en op het debutantenbal van de gegoede klasse vaker [moor] voor *more*.

Hoe groot is het verschil tussen de verschillende New Yorkers? Wie dat wil onderzoeken, stuit op een moeilijk probleem: iedereen weet dat het uitspreken van een *r* deftiger is. Als een taxichauffeur een microfoon onder zijn neus krijgt geduwd door een professor zal hij dus geneigd zijn de *r* vaker uit te spreken dan hij anders doet. Labov bedacht een paar ingenieuze methoden om dit probleem op te lossen. Hij vroeg zijn proefpersonen bijvoorbeeld of ze wel eens doodsangsten hadden uitgestaan en of ze daar dan iets over konden vertellen. De mensen werden dan vaak zo meegesleept door hun emoties dat ze vergaten op hun *r*'en te letten.

Een andere truc was om helemaal geen microfoon te gebruiken. Labov ging naar een warenhuis en onderzocht wat er daar op de vierde verdieping te krijgen was: sokken bijvoorbeeld. Vervolgens nam hij de roltrap terug naar de eerste verdieping en vroeg daar aan een verkoopster waar hij de sokken kon vinden. 'Fourth floor', zei de verkoopster en in gedachten noteerde Labov hoe ze de *r* uitsprak. Door verkoopsters uit onder andere de New Yorkse Bijenkorf te vergelijken met die van onder andere de New Yorkse Hema, kreeg Labov een idee over de uitspraakverschillen tussen sociale klassen.

Net als ooit onderzoekers als Van Ginneken wil Labov dus de taal bestuderen door te kijken naar de verschillende manieren waarop groepen mensen de taal gebruiken. Maar er zijn ook grote verschillen: zo probeert Labov het verschil in uitspraak van de *r* niet te herleiden tot een biologisch verschil tussen taxichauffeurs en bankiersdochters. Bovendien heeft Labov oprechte belangstelling voor het interessante taalgebruik van etnische groepen; hij is een specialist wanneer het gaat om het Engels van de zwarte Amerikanen.

Een andere belangstelling van Labov is de historische taalkunde – en daarmee zijn we dus bijna terug bij af. Maar anders dan zijn negentiende-eeuwse voorgangers probeert Labov te verklaren wat de sociale factoren zijn die ervoor zorgen dat talen veranderen. Zo heeft hij zich beziggehouden met de vraag welke groepen verantwoordelijk zijn voor de verspreiding van een bepaalde taalverandering. Volgens Labov zijn dat altijd vrouwen: sterke vrouwen, die het heft in eigen handen nemen en daardoor aanzien verwerven in de buurt. Dergelijke ontdekkingen doe je niet als je echt oude taalfasen bestudeert: van de taal van de Gemeengermaanse vrouwen is daarvoor te weinig over.

Weer terug

De taalkunde is nog steeds in rep en roer. Er zijn alleen al in Nederland minstens vijfhonderd taalkundig onderzoekers – waaronder veel aanhangers van Chomsky, veel aanhangers van Labov en veel mensen die in de ideeën van Chomsky noch in die van Labov veel zien – en ik zou geloof ik geen onderwerp kunnen bedenken waarover zij het met elkaar eens zijn. Op gezette tijden staat er iemand op die nieuwe vragen stelt en een revolutie afkondigt.

Die vragen hebben betrekking op allerlei aspecten van taal. Chomsky vroeg zich af hoe het kon dat kinderen zo makkelijk taal leerden; Labov hoe de taal functioneerde in de maatschappij. Anderen zijn gaan onderzoeken hoe taal precies in de menselijke hersenen zit, of wat er gebeurt als er iets misgaat met die hersenen; hoe mensen teksten opbouwen en begrijpen; of en hoe we computers kunnen leren praten. Soms zijn deze onderzoekers ervan overtuigd dat zij de enige echte wetenschappelijke methode hebben ontdekt om taal te onderzoeken, maar dat is natuurlijk onzin. Taal heeft bijna net zoveel facetten als het menselijk leven en er zijn evenredig veel manieren om taal te bestuderen.

Er wordt wel eens gedacht dat er een tegenstelling zou zijn tussen bijvoorbeeld Labov en Chomsky. Die twee zijn het over van alles en nog wat oneens, maar het is een beetje vreemd om te denken dat de een ongelijk heeft omdat de ander gelijk heeft. Taal heeft met ongeveer alles te maken wat een mens bedenken kan: met onze geest en met ons sociaal gedrag, met onze biologie en met onze cultuur. Taalkundigen zijn bezig al deze aspecten van de taal te bestuderen. En er zijn er meer: behalve het handjevol dat in dit hoofdstuk aan de orde is gekomen, zijn er deze eeuw duizenden andere taalkundigen geweest. Veel van die taalkundigen ontketenden een eigen revolutie. Ze konden dat doen omdat de taal tienduizenden aspecten heeft. Er is ook in de eenentwintigste eeuw nog plaats voor een paar duizend revoluties voordat de mensheid zelfs maar zal beginnen te begrijpen wat dat eigenlijk is – taal.

Peter Smulders (5 april 1956)

Al tijdens zijn studie Nederlands begon Peter Smulders te werken voor *Onze Taal*, sinds 1983 als bureaumedewerker en redacteur van het maandblad, sinds 1990 als directeur. Samen met Jan Renkema zette hij de Taaladviesdienst van *Onze Taal* op. Ook is hij initiator van diverse taalboeken, zoals *Schrijfwijsheden* (1996) en de *Taalkalender*. Hij is redacteur van de *Spellingwijzer Onze Taal* en werkt sinds 1987 achter de schermen mee aan de taalkundige verzorging van de troonrede.



Peter Smulders: Mijn moedertaal is Nederlands, maar in mijn jeugd sprak ik thuis en met vriendjes het stadsdialect van mijn geboortestad Tilburg.

Hoe spreekt of sprak u uw ouders aan?

Met *u*; *jij* was ondenkbaar. Even ondenkbaar trouwens als dat mijn kinderen *u* tegen me zullen zeggen – het is bijzonder hoe zoiets in één generatie kan veranderen. De oudste, die nu bijna twee en een half is, heeft *u* nog niet geleerd. Ze zegt altijd *jij* tegen me, en tegen alle anderen.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

De spelling van 1954.

Past u de nieuwste spellingregels (van 1996) toe?

Ja, beroepshalve, want het is de spelling die

Onze Taal volgt, maar met tegenzin. Die tegenzin heeft ook met mijn beroep te maken: ik kom via *Onze Taal* met veel mensen in aanraking die de regels niet kunnen toepassen en die niet begrijpen waarom ze zijn ingevoerd. Ik heb geen emotionele bezwaren tegen spellingverandering, maar ik vind dit gewoon een slecht systeem.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

Niet veel. Wat me wel is bijgebleven zijn lessen over verschillen in taalgebruik: dat mensen onder elkaar dialect kunnen spreken terwijl ze op het stadhuis formelere taal gebruiken, of dat mensen met hetzelfde beroep door woorden te gebruiken die anderen niet kennen de onderlinge band verstevigen. Met andere woorden: het belang van taal voor de groepsbinding.

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

We kregen veel literatuur en weinig of geen 'taal' in engere zin. Ik ben ook niet meteen Nederlands gaan studeren: ik heb eerst een jaar Hogere Landbouwschool gedaan. Pas zes jaar later ben ik Nederlands gaan studeren in Tilburg. Onze generatie studenten kreeg destijds de worst voorgehouden van de tweede fase: een toegepaste vervolgoopleiding waarin je een beroep kon leren. Bij Nederlands werd 'communicatieconsulent' als mogelijkheid genoemd, dat leek me wel wat.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust moeten afleren?

De uitspraak van *zwaaien, draaien, maaien*: ik voel mezelf meteen door de dialectische mand vallen, want ik heb die langgerekte Tilburgse aaa nog steeds niet helemaal afgeleerd. En: *ik heb ze nog gezien* voor *ik heb haar nog gezien* – bewust afgeleerd Midden-Brabants.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Tof, mooi zo, spatjes?, effe dimmen.

Wat zegt u bijvoorbeeld als u iets 'geweldig' vindt?

Vroeger, in jeugdtaal: *bere-*. Nu: *hartstikke mooi* of gewoon *geweldig*.

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Dat is helemaal niks. Vroeger: *mooi klote*.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Tegenover ouderen en ouders was zowat alles wat 'schuin' was of met seks of seksualiteit te maken had taboe. En vloeken: ik

kon het thuis niet maken om keihard 'god-verdomme' te roepen. Dat deden mijn ouders zelf ook niet.

Welke woorden hoor je nooit meer?

Woorden voor 'uitgestorven' voorwerpen als *pick-up* en *buikschuiver* (een soort bromfiets). Doordat je ze niet meer hoort, vergeet je ze zelf ook. Pas bij het horen van oudere reportages of het lezen van tekst uit het verleden schrik je op van de herkenning.

Vindt u dat jammer?

Ja, want ik ben wel nostalgisch ingesteld.

Valt u iets op in de taal van uw kinderen in vergelijking met die van u?

Ik hoor kinderen vaak dwingende, eisende taal gebruiken, heel anders dan de opgelegde bescheidenheid uit mijn eigen jeugd. Ook dat is in één generatie opvallend veranderd. Die van mij zijn er nog te jong voor, hoewel ik de oudste nu al hoor roepen: 'Ira moet dat hebben!'

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Dunzig, uit mijn eigen dialectische jongerentaal. Het woord zegt precies hoe je je voelt (dacht ik altijd): een mengeling van melig en futloos. Ook mooi: het door Kees van Kooten geconstrueerde palindromische *levensnevel* en het lekker klinkende *avocado*.

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Het Prisma handwoordenboek *Vreemde woorden*. Ik heb er mijn liefde voor taal aan te danken. Op jonge leeftijd ontdekte ik daarin de wondere wereld van het woord – iets nieuws voor me, want in mijn ouderlijke huiskamer bevond zich niet één boek,

ook geen bijbel. Enkele jaren later had ik in elke ruimte van het huis een exemplaar liggen om direct de etymologie of de Latijnse connectie van een vreemd woord op te kunnen zoeken.

Die belangstelling werd ook aangewakkerd door de jaargangen van *Het Beste* die ik bij oude tantes ophaalde. Ik moet wel vijftienvintig jaargangen hebben doorgewerkt. Niet voor de verhalen, maar voor de maandelijksse quiz 'Verrijk uw woordenschat'. Daar stonden veel woorden in waarvan je de betekenis onmogelijk kon raden, dus het viel niet mee om er achttien van de twintig goed te hebben en daarmee de score 'zeer goed' te halen. Het hielp als je in zo'n woord de Latijnse wortel kon herkennen, dus daarvoor had ik die Prisma *Vreemde woorden* ook nodig.

Welke andere talen beheerst u enigszins?
Engels, wat Duits.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Martine Tanghe van het VRT-journaal. Onder andere omdat ze een tong-r heeft, dat vind ik veel mooier klinken dan die keel-r van mezelf. Verder is er de herinnering aan de ó zo correcte, maar ook strenge Philip Bloemendal van het Polygoon-journaal.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Aan dat van omhooggeklommen ambachtsmensen die semi-vakbondsjargon spreken. Zij denken door *een stukje* dit en dat, *inschatten*, en ander voormalig vergaderjargon helemaal bij de tijd te zijn, terwijl hun taal bij mij belemmert dat ik de inhoud in me opneem.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Een goede: ik heb er alle vertrouwen in.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Er, ondanks de verleiding die er zou kunnen zijn, toch van afblijven. Natuurlijke ontwikkeling is de beste ontwikkeling, heb ik als taalkundige geleerd. Veranderen leidt tot ingrijpen, leidt tot kunstmatigheid, tot onnatuurlijkheid, en is dus onwenselijk. Dat zou de kracht van de taal uiteindelijk ondermijnen.

Dat is wat ik als privépersoon en taalkundige vindt, maar ondertussen werk ik voor een instelling die zich bemoeit met taalverandering en bijvoorbeeld mensen probeert te helpen aan alternatieven voor Engelse woorden als ze liever een origineel Nederlands woord gebruiken. Dat is een beetje schizofreen.

Taalkroniek 1950-1959

1950 De Canadese medicus George Selye publiceert het boek *Stress* en introduceert daarmee een nieuwe term.

1950 Bij het begin van het schooljaar 1950/'51 richt een tiental Vlaamse scholieren de ABN-kernen op: groepen jongeren die zich sterk maken voor de verbreiding van het standaard-Nederlands als voertaal, boven de Vlaamse streektaalen en stadsdialecten. De kernen groeien uit tot een succesvolle jeugdbeweging, die met speldjes, wandbordjes, tijdschriften en bijeenkomsten propaganda maakt.

2 oktober 1951 Eerste Nederlandse televisieuitzending, van kwart over acht tot kwart voor tien 's avonds. Na een welkomstwoord van omroepster Jeanne Roos houdt staatssecretaris Cals van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een toespraak. Op de achtergrond is ook een Bussumse straathond te horen. Daarna wordt het televisiespel *De toverspiegel* uitgezonden.

16 november 1951 Als de Friese intellectueel Fedde Schurer en de journalist De Jong na hun veroordeling de rechtbank van Leeuwarden verlaten, breken er rellen uit, waardoor deze dag de geschiedenis ingaat als *Kneppelfreed* ('Knuppelvrijdag'). De aanleiding zijn twisten over de rechten van het Fries. In 1948 zijn twee melktappers uit Oldeboorn veroordeeld omdat zij melkbussen gebruikten met Friese opschriften: *molke, sùpe* (karnemelk) en *sùpenbrij* (karnemelksepap), terwijl het Melkbesluit Nederlandse opschriften eist. Later protesteerde een magistraat ertegen dat op een vergadering van het Friesch Genootschap Fries gesproken was en weigerde een veearts

voor de kantonrechter Nederlands te spreken. Schurer en De Jong hadden zich naar aanleiding van deze incidenten in de krant uitgesproken tegen taalknevelarij en werden aangeklaagd wegens belediging.

1951 De taalkundige G.G. Kloeke becijfert in *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands* dat slechts drie procent van zijn landgenoten in staat is om Algemeen Beschaafd Nederlands te spreken. Hij baseert zich op cijfers over de jaren dertig.

16 januari 1952 De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap wordt overgedragen aan de protestantse kerken. De nieuwe vertaling vervangt voor velen de Statenvertaling van 1637, die de taal verrijkte met uitdrukkingen als *muggenzifter* en *in het zweet uws aanschijns*.

In 1998 verschijnt de eerste proeve van de *[Nieuwe Bijbelvertaling]* (de haakjes horen erbij), een oecumenische onderneming van het NBC en de Katholieke Bijbelstichting. Het klassieke 'Ijdelheid der ijdelheden' luidt in de sterk vernieuwende proefvertaling: 'Lucht en leegte'.

27 februari 1952 In zijn krantenstrip *Tom Poes en de Partenspeler* introduceert Marten Toonder de psycholoog Zielknijper. Pas veertig jaar later komt *zielknijper* in Van Dale. *Minkukel* stamt uit *Tom Poes en het Kukel* (23 februari 1963), *denkraam* uit *Tom Poes en Kwetal, de Breinbaas* (7 januari 1950).

19 mei 1952 De neerlandicus, radiospreker en dichter Garnt Stuiveling houdt zijn intrede als buitengewoon hoogleraar in de Taalbeheersing aan de Gemeentelijke Universiteit

van Amsterdam. Voor het eerst sinds 1850 heeft Nederland weer een hoogleraar in de welsprekendheid – het vak dat Stuiveling zelf ‘taalbeheersing’ noemt. Hij is aangesteld om de taalvaardigheid te verhogen van de studenten, die zich slordig en onduidelijk uitdrukken, een beperkte woordkeus hebben en veel spel- en taalfouten maken. Stuiveling geeft nuchtere adviezen: ‘Beschrijf de blaadjes van een lezing slechts aan één zijde, zodat je ze zonder ze om te keren onopgemerkt ter zijde kunt leggen.’

22 april 1952 vvd-senator W.C. Wendelaar beklaagt zich over de overheidssubsidie voor kunstenaars die ‘infantiel gebazel’ produceren en draagt als voorbeeld een gedeelte van Jan Hanlo’s klankdicht ‘Oote’ voor: ‘Oote oote oote / Boe / Oote oote / Oote oote oote boe...’ Hanlo: ‘(...) vraag me niet wat ik bedoeld heb, want dan ga ik het U nog eens voorlezen, en vraag me niet wat het is. Want het is gewoon Oote. Oote oote boe etc.’

1954 Nu de *Woordenlijst van de Nederlandse Taal* verschijnt, beter bekend als het ‘Groene Boekje’, wordt pas goed duidelijk welke consequenties de spellinghervorming heeft voor de schrijfwijze van bastaardwoorden. Bij talloze woorden vermeldt de woordenlijst welke vorm de ‘voorkeur’ heeft (*kwalificatie*) en welke vormen worden ‘toegelaten’ (*qualificatie, kwalificatie*).

20 augustus 1955 In *Vrij Nederland* schrijft Jan Vrijman de eerste van een serie artikelen over de *nozems* van de Nieuwendijk: ‘Wat doe je? Een foto maken? Kom, lazer op, rotsnor. Zeker om in de krant te zetten met d’r onder: het geteisem van de Nieuwendijk. Loop naar je ouwe moer!’ In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, vond Vrijman het woord niet

uit: het was in het begin van de eeuw al Bar-goens voor ‘snotneus’ of ‘domoor’.

1955 Voor de eerste keer wordt de Martinus Nijhoffprijs voor vertalingen uitgereikt. De laureaten zijn Aleida Schot, voor haar vertalingen uit het Russisch (Poesjkin, Toergenjev, Tsjechov), en de componist Bertus van Lier, voor zijn vertaling van Sophocles’ *Antigone*. Vanaf 1961 worden elk jaar een vertaler in en een vertaler uit het Nederlands bekroond.

1955 Van Dale heeft de naam, maar Het Spectrum het succes: het meest verkochte woordenboek aller tijden is het Prisma-woordenboek Nederlands, dat voor het eerst verscheen in 1955, onder redactie van dr. A. Weijnen. Het was tot de eeuwwisseling goed voor meer dan 6,9 miljoen exemplaren. In 1998 was het – inmiddels geredigeerd door A. Ebeling – het best verkochte boek van het jaar (159.027 stuks).

1955 De Lager-onderwijswet van 1920 wordt gewijzigd: voortaan mag Fries in alle klassen van het lager onderwijs als apart vak worden onderwezen; in de eerste drie klassen mag het ook voertaal zijn bij andere vakken.

11 mei 1956 De Wet-Donker staat het Friezen toe in de rechtszaal de eed af te leggen en het woord te doen in het Fries.

1956 Reclamemaker Dick Schiferli verzint voor ‘niet-alcoholische drank’ het woord *frisdrank*. De opdrachtgever, de Belangenorganisatie van Nederlandse Bottelaars, heeft er weinig vertrouwen in.

1958 Wanneer er snel een paginagrote Heineken-advertentie voor *Tussen de rails* moet worden verzonden, bedenkt reclameschrijver

en dichter Martin Veltman de slogan 'Heerlijk, helder Heineken'. Veltman: 'Alliteratie was altijd mijn favoriete copywriting-techniek geweest, dus ik greep naar een woordenboek en bladerde pagina's door op zoek naar woorden beginnend met een h, totdat ik de woorden *heerlijk* en *helder* gevonden had.' Helemaal zeker is zijn vaderschap niet: in de loop der tijd hebben ook Freddy Heineken zelf en Veltmans collega's Dick Schiferli en Chris van Engeland de slogan geclaimd.

juli 1959 Het 500.000ste tv-toestel in gebruik genomen.

1959 In de Gramophonehouse studio's in Heemstede nemen Peter Koelewijn en zijn Rockets het eerste Nederlandstalige rock 'n' roll-nummer op. Een ooggetuige: 'Ik herinner me nog heel goed hoe Peter en zijn Rockets met de trein aankwamen uit Eindhoven. Ze stelden hun spullen op in de studio en gingen meteen "Kom van dat dak af" spelen. Dat was zo'n sensationele gebeurtenis dat de studiochef de directie opbelde, berichtte wat er zich afspeelde en meedeelde dat hij daarvoor geen verantwoordelijkheid wilde dragen.' De single – uitgebracht als de directie op vakantie is – komt op 16 mei 1960 de hitlijsten binnen en belandt op de eerste plaats. Er worden 100.000 exemplaren van verkocht. In 1971 wordt het weer een hit.



De Ajacieden Neeskens en Keizer belagen scheidsrechter Keizer, nadat deze het tweede Amsterdamse doelpunt had afgekeurd in de wedstrijd tegen AZ'67. Het bleef 1-1.

1960-1969

Hi, ha, hondenlul!

Hoe het Nederlands steeds informeler werd

PETER BURGER EN JAAP DE JONG

ENSCHEDE, 7 december 1969 – Tijdens de wedstrijd FC Twente – Feyenoord wordt Feyenoorder Piet Romeijn vlak voor het rustsignaal onderuit gehaald en scoort FC Twente de gelijkmaker. Romeijn uit zijn ongenoegen jegens scheidsrechter Arie van Gemert en roept *Hondenlul!* De Feyenoorder, die later beweert dat hij eigenlijk *onbenu!* had geroepen, wordt gestraft met een waarschuwing en een boete.

Op een na laten alle kranten die het incident ver-

slaan de precieze toedracht over aan de fantasie van de lezer. *De Telegraaf* beperkt zich tot *hond*, gevolgd door drie preutse puntjes. Het enige dagblad dat het gewraakte woord durft af te drukken, is *de Volkskrant*. En zo staat een scheldwoord dat tot nu toe alleen maar te horen geweest is op voetbaltribunes, voor het eerst ook zwart op wit te lezen in een vooraanstaand Nederlands dagblad.

In de afgelopen eeuw is het Nederlands met horten en stoten informeler geworden. Op het eerste gezicht bereikte die seismische activiteit een hoogtepunt in het decennium dat ten einde liep toen Piet Romeijn zijn gedenkwaardige woord sprak. Brak de informalisering inderdaad definitief door in de jaren zestig met hun vrije liefde, vrije opvoeding en vrijer taalgebruik? En leven we sindsdien in een tijd waarin alles mag en alles kan in de taal?

Honderd jaar informalisering: hoe steeds meer kinderen hun ouders gingen tutoyeren, hoe interviewers zich steeds brutaler en jovialer tot gezagsdragers richtten en hoe briefschrijvers steeds sneller ter zake kwamen.

Van Nederlandsch met een stijve boord naar Nederlands met het bovenste knoopje open.

Rangen en standen

Nederland omstreeks 1900 was een standenmaatschappij. De rijke bovenlaag en de Franssprekende adel maakten de dienst uit en gesteven omgangsvormen waren *de rigueur*. De politici waren nog ware vaders des vaderlands – tenminste, voor de eigen achterban. Algemeen kiesrecht bestond niet: mannen mochten ongeacht hun inkomen pas hun stem uitbrengen vanaf 1917, vrouwen twee jaar later. De burgerij viel uiteen in aanzienlijke burgerij, gegoede middenstand en kleine burgerij.

God was de **HEERE HEERE** en Zijn dienaren, de dominee galmend in de tale Kanaäns en de pastoor in het Latijn, hielden de kudde bijeen, dicht bij de eigen zuil. Het gemeenschapsleven was georganiseerd op geloofsovertuiging, tot op de spreekwoordelijk geworden geitenfokvereniging toe. Ze bestonden trouwens echt, de Rooms-katholieke Provinciale Bond van Geitenfokverenigingen in Zuid-Holland en zijn tegenhangers voor andere gezindten.

Ook de huishoudens waren overzichtelijk georganiseerd. Trouwen was standaard, de man werkte, de vrouw zorgde voor eten, (kook)was en kinderen. Of ze liet die zorg over aan personeel: rond 1900 liepen er in een op de tien huishoudens een of meer dienstmeiden, knechts, hitjes, werksters, naaisters of tuinlieden rond. Kinderen zeiden *jij* tegen de dienstmeid, al was ze zeventig, en de dienstmeid zei *u* tegen de kinderen, in ieder geval vanaf hun zestiende of zeventiende.

De wereld volgens Geerling

Men kende zijn plaats, en in geval van onzekerheid wezen papieren gidsen de juiste weg. Een brief schrijven aan een hogergeplaatste, bijvoorbeeld, was geen sinecure, zoals mag blijken uit de vijftiende druk van het toonaangevende correspondentieboek *Geerling's Briefsteller* (1920): 'Ongepast zou 't wezen, aan een persoon die in rang boven ons staat, vragen ter beantwoording voor te leggen; kan men dit somtijds niet vermijden, dan moet men ten minste een gepaste, beleefde inkleeding aan de vraag weten te geven. Voor ongemanierd zou doorgaan, als men bij 't vermelden van een der verwanten van den persoon, aan wien het schrijven gericht is, kortweg zeide: "Uw Vader, Uw Moeder," enz.; men zegge liever: "Mijnheer Uw Vader, Mevrouw Uw Moeder".'

Ook het uiterlijk van de brief was afhankelijk van rangen en standen. Waar schrijf je de aanhef of aanspraak? Het antwoord van Geerling weerspiegelt een standencultuur die voor ons, driekwart eeuw later, bijna even exotisch is als de Japanse of Javaanse: 'Men plaatse die aanspraak op twee of meer vingerbreedten van den bovenrand en late dezelfde open ruimte tusschen haar en den eersten regel. Hoe hooger de persoon, aan wien de brief is gericht, in rang boven den schrijver staat, des te grooter moet deze ruimte zijn, zoodat dikwijls de eerste regel van den brief in 't midden van 't blad valt.' Deze witruimte had zelfs een naam: de *respectplaats*.

Deze talloze malen herdrukte brievenboeken zeggen veel over het dagelijks leven uit die tijden, met zijn veeleisende formaliteiten. Ook in het privéleven was het kennelijk zo moeilijk de juiste toon te treffen, dat Geerling zelfs voor familiale en amoureuze situaties een standaardbrief aanbiedt. De burger die de politie om hulp verzoekt tegen belletjetrokkende kwajongens, de jonge vader die zijn schoonouders bericht dat het een meisje is geworden, de broer die zijn zus een nieuwjaarswens stuurt ('Veel heil en zegen, geliefde zuster! zij uw deel in dit nieuw begonnen jaar') en de man die zijn neef namens een ander om de hand van zijn dochter vraagt, ze deden geen van allen tevergeefs een beroep op Geerling: 'Zeer geachte Heer en Neef, De zoon van mijn overleden vriend Terberge gevoelt neiging voor uw dochter Annie en heeft mij verzocht bij U te onder-

zoeken, of gij genegen zoudt wezen haar aan hem tot vrouw te geven.'

Sommige delicate persoonlijke kwesties worden aan het eind van de eeuw nog steeds schriftelijk afgehandeld, maar de politie roepen we tegenwoordig te hulp met nummer 112 en schoonouders worden doorgaans telefonisch op de hoogte gebracht van de geboorte van hun kleinkind. Wel schrijven we nog steeds nieuwjaarswensen, maar dan met andere clichés.

Een aparte studie waard is de aanhef. De neef is een *Zeer geachte Heer en Neef*, de politiecommissaris een *Weledelgestrengte Heer*. In een land van hardwerkende calvinisten, zonder hofcultuur van betekenis, verwacht je een eenvoudige titulatuur zonder franje. Maar bijna geen land ter wereld had zo'n ingewikkelde titulatuur als Nederland.

Waarschuwing aan een jongen vriend wegens onvoorzichtige taal

Waarde Vriend,

Als een oud vriend van uw goeden vader vermeen ik mij te mogen veroorloven, U waarschuwend en raadgevend mijn stem te doen hooren, wanneer ik U door gevaren bedreigd zie. Gij zijt in uw uitdrukkingen hoogst onvoorzichtig en ontziet zelfs personen niet, die op uw welslagen in de maatschappij een beslissenden invloed kunnen hebben. Nog in een gezelschap van gisteren hebt ge U op een hoogst onbezonnen wijze over den heer N. uitgelaten en toch hebt ge aan dien heer voor een goed gedeelte uw tegenwoordige vrij voordeelige betrekking te danken. Men heeft moeite om te begrijpen hoe gij zóó tegen uw eigen belang kunt handelen. Een edel mensch legt de zwakheden en gebreken zijner medemenschen niet bloot, om daardoor zichzelf te verheffen. Spreken is een kunst, maar zwijgen is een veel grootere.

Ik hoop dat gij deze mijn welgemeende waarschuwing ter harte zult nemen als het uitvloeisel van mijn warme belangstelling in uw lot. Vaarwel!

Uw vaderlijke vriend,
R. van Balen.

Standaardbrief uit Geerling's Briefsteller, vijftiende vermeerdeerde en verbeterde druk (1920).

Nivellering

Vergeleken met bijvoorbeeld Frankrijk, België, Duitsland en de Verenigde Staten mocht onze titulatuur er beslist zijn. Zo bestonden er verschillende aanschrijfvormen voor mannen uit de aanzienlijke burgerij (*den weledelgeboren heer*), gegoede middenstand (*den weledelen heer*) en kleine burgerij (*den heer*). De adellijke titulatuur was nog redelijk overzichtelijk: *hooggeboren* voor een graaf of gravin en *hoogwelgeboren* voor baron, ridder, jonkheer en hun echtgenotes en dochters. De academische en ambtelijke titulatuur werd al ingewikkelder: wie maakt bijvoorbeeld aanspraak op *edelhoogachtbare* en wie op *hoogedelachtbare*? De geestelijke titulatuur kan gerust vrij lastig genoemd worden met elf verschillende vormen, waaronder *hoogwaardige*, *hoogerwaarde*, *weleerwaarde* en *zeereer-*

waarde. Maar het werd pas echt complex als je titulatuur moest combineren: een gepromoveerde barones, getrouwd met een graaf, werd aangeschreven als: *De Hoogwelgeboren Vrouwe Dr. C. Gravin van der Duym-Barones de Raet*. De voorrangsregels en de regels bij het aanschrijven van echtparen zijn zo gecompliceerd dat je er een boek bij nodig had.

Een verbluffend assortiment van boeken als dat van Geerling bood ook hierbij de helpende hand. Speciaal voor militairen bestemd waren de *Aanwijzingen omtrent vormen en briefwisseling*, een uitgave van het Ministerie van Oorlog uit 1948. Een van de voorbeeldbrieven hieruit maakt duidelijk tot welke bizarre stijbloempjes de fixatie op formaliteiten kon leiden: 'Hoogweledelgeboren Heer, Hierbij heb ik de eer u te berichten dat mijn zoon gisterenavond een ernstig auto-ongeluk is overkomen, waardoor hij in onmiddellijk levensgevaar verkeert. [...] Met de verzekering van mijn bijzondere hoogachting heb ik de eer te zijn, Uw dienstwillige ... Majoor der Artillerie.'

Werd het geen tijd deze dode formules af te schaffen?

Asociale ambtenarentaal

In Frankrijk was de vorstelijke en adellijke titulatuur al na de val van het Tweede Keizerrijk, in 1871, officieel afgeschaft. In de Verenigde Staten zijn ze er niet eens serieus aan begonnen. Maar in Nederland heeft de titulatuur de Tweede Wereldoorlog ruimschoots overleefd. In 1951 werd evenwel op initiatief van koningin Juliana besloten dat in brieven aan de koningin woorden als *Hoogsterzelve* en *met diepe eerbied* weggelaten zouden worden. In 1963 verzocht zij opnieuw om soberheid: geen *onderdanige dienaar* en *gehoorzame onderdaan* meer. Ook wenste zij niet meer als *Majesteit* maar als *Mevrouw* te worden aangesproken.

Ministers als Geertsema en Cals hebben geprobeerd van de titulatuur af te komen, maar het duurde tot diep in de jaren zeventig voordat het systeem in de semi-zakelijke en privécorrespondentie van particulieren bijna geheel in onbruik raakte. Veel mensen van adel voerden in de jaren zeventig hun titels niet meer; het belemmerde hen zelfs in hun carrièremogelijkheden. Grote bedrijven en instellingen als de Gemeentelijke Administratiekantoren versoberden de titulatuur in hun zakelijke correspondentie. *De Welgedelgestrenge Vrouwe Mevrouw Ir. C. Swankhuisen* in de adressering werd *Mevrouw ir. C. Swankhuisen*. De aanhef *Hooggeachte Mevrouw* werd *Geachte mevrouw Swankhuisen*.

Eindelijk raakte de standenmaatschappij dus genivelleerd – althans op briefpapier.

Ook de taal van de overheid ondervond steeds meer kritiek. In 1943 hield C. Lans in *Een nieuwe ambtenaar, een nieuwe stijl* al een pleidooi om de onduidelijke 'bureaustijl' te veranderen, want 'in de beste gevallen doet de ambtenarenstijl alleen maar gewrongen en onnatuurlijk aan.' Veel veranderde er aanvankelijk nog niet, maar rond 1970 kwam een stroom van klachten los over de onbegrijpelijke en afstandelijke ambtenarentaal, ofwel kanselarijstijl, stadhuis taal, referendarissenproza.

Anne Vondeling (PvdA) in 1965: 'Het moet toch mogelijk zijn om de wat kille verhouding tussen de mensen en de overheid wat milder te maken. Maar er zijn in ons land



Nederlanders zijn minder aan titulatuur gaan hechten.

nu eenmaal enorm veel kouwe-kak- en statuskwesties. Neem die waanzinnige lijst van titels in de zakagenda's. Een andere zaak: de publieke stukken van rijk, provincies en gemeenten. Die moeten voor iedereen bevattelijk worden geschreven. Het is gewoon asociaal als je je met vakjargon boven anderen gaat verheffen en afstand van hen gaat nemen. De taalkwestie is in feite een sociale kwestie.'

In 1973 stelde Vondeling, inmiddels Tweede-Kamervoorzitter, de Commissie Duidelijke Taal in, die het taalverkeer tussen overheid en burger moest verbeteren. Er werden handleidingen samengesteld (zoals Jan Renkema's *Schrijfwijzer*) en prijzen uitgereikt voor leesbaar ambtelijk proza. Ambtenaren werden op cursus gestuurd om te leren minder onpersoonlijk, ingewikkeld, wijdlopig en traditioneel te schrijven. En Vondeling en Renkema publiceerden *De troonrede van Ridderzaal naar huiskamer*, waarin ze de troonrede van 1975 in begrijpelijk Nederlands herschreven.

Langzaam maar zeker worden er steeds minder intimiderende brieven geschreven als: 'U dient zich maandagochtend a.s. om 9.00 uur te melden voor een onderhoud met een ambtenaar van de Sociale Dienst. In geval van verhindering dient u dit onverwijld

door te geven.' Op cursus leren ambtenaren in de schoenen van de lezer te gaan staan en zich niet te verschuilen achter zulke onpersoonlijke frasen.

Als burgers toch een ambtelijke dreigbrief ontvangen zonder motivatie en zelfs zonder aanhef, accepteren ze die toon steeds minder: ze eisen respect. Een gedetineerde uit de gevangenis 'De Grittenborgh' in Hoogeveen diende in 1993 een klacht in bij de Nationale Ombudsman omdat staatssecretaris van Justitie Kosto hem een brief zonder aanhef en afsluiting had geschreven. Kosto betoogde dat het toch vooral ging om de inhoud, maar de Ombudsman stelde de klager in het gelijk: brieven behoren een aanhef en afsluiting te hebben, zeker niet-standaardbrieven. 'Een dergelijke werkwijze past bij een moderne, open communicatie met burgers.'

Met twee woorden spreken: ja, doe!

Anno 1980 toonde een oudere hoogleraar neerlandistiek zich ontstemd over het *goeiemiddag* van een student. Omdat het op een onvriendelijke toon gezegd werd? Nee, omdat er geen *meneer* op volgde. Enkele jaren later stoorden *Journal*-kijkers zich aan nieuwslezer Joop van Zijl, die de uitzending opende met *Goedenavond*. Inmiddels laten alle nieuwslezers het *dames en heren* weg. En niet alleen zij: met twee woorden spreken is uit, en een aanduiding van status als *meneer de professor* al helemaal.

De tweewoordengroet was in de jaren zeventig al op zijn retour en is nu zo goed als uitgestorven.

Bij jongeren – in ieder geval in Oost- en Zuid-Nederland – staat *doei!* onbetwist bovenaan de lijst van afscheidsgroeten, zo bleek uit een onderzoek onder studenten, gepubliceerd in 1997. Daarna volgen *dag*, *tot ziens*, *houdoe*, *hoi* en *doeg*. Tieners zeggen vooral *doei* en *houdoe*, dertigers *dag*, veertigers en vijftigers *tot ziens* en zestigers weer *dag*.

Jijen en jouwen

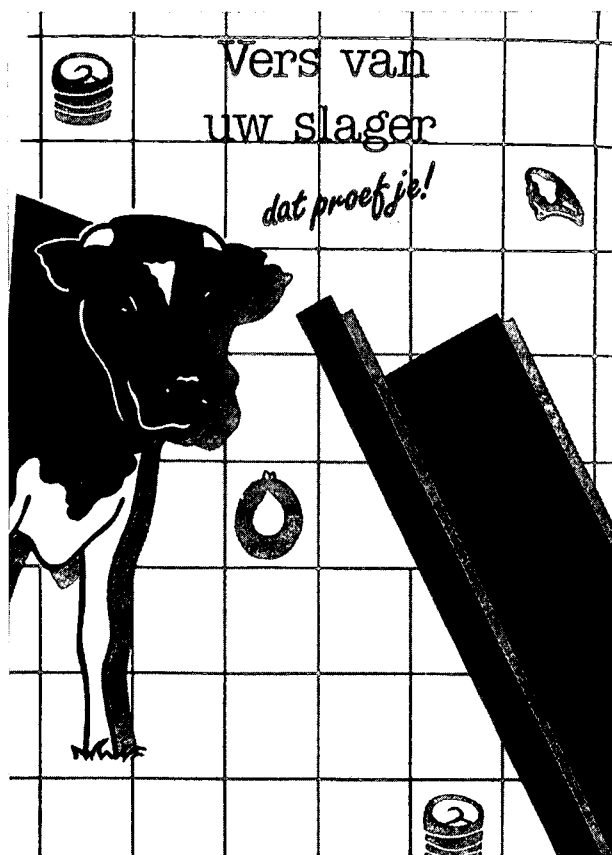
In de omgangsvormen tussen hoog en laag lijkt vooral in de jaren zeventig veel te verschuiven. Maar het ongemak over de asymmetrische aanspreekvormen werd al veel langer gevoeld. Al in het begin van de twintigste eeuw stoorden sommigen zich aan de ongelijke verdeling van *u* en *jij*. '[...] een jong kind uit den hooger stand noemt zijne ouders *U*, maar veel oudere dienstboden, werklui, boeren enz. uit lageren stand *jij!*' schreef de taalkundige J.W. Muller verontwaardigd in 1926. 'Een stuitend erfstuk', vond Muller.

Het is nu gepast om *u* te zeggen tegen vreemden, ongeacht hun maatschappelijke positie, en de *werklui* zijn *werknemers* of, nog democratischer, *medewerkers* geworden. Ook de eerste vaststelling van Muller geldt niet meer: bijna alle kinderen noemen hun ouders *jij*. Het standsverschil tussen groot en klein lijkt welhaast nog vanzelfsprekender dan dat tussen hoog en laag, maar ook in de betrekkingen tussen ouders en kinderen is veel veranderd.

Al in het begin van de twintigste eeuw begonnen kinderen hun ouders te tutoyeren, tot afgrijzen van behoudende geesten zoals Charivarius, de taalpaus van die jaren. Omstreeks 1920 klaagde hij in een gedicht over 'de jeugd van tegenwoordig' (hoe oud

zou die uitdrukking zijn?) dat de eerbied voor ouderen weg was: 'Zooals ze tot hun ouders zeggen "je" en "jou" en "jij", / Zoo doen ze "je-en-jij-en-jou" met heel de maatschappij...'

De geschiedschrijver van de woordjes *jij* en *u* hoeft voor de afgelopen eeuw niet alleen af te gaan op knorrige uitspraken en toevallige anekdotes. Sinds de jaren zeventig hebben taalkundigen de verschuiving in de aanspreekvormen ook kwantitatief grondig onderzocht. Uit hun studies blijkt dat *u*-zeggen tegen ouders in minder dan een



'Uw slager' en 'proef je': het is er met die informalisering anno 1999 echt niet gemakkelijker op geworden.

eeuw grotendeels is verdwenen. Omstreeks 1987 spraken jongeren tussen de 14 en de 17 hun ouders bijna allemaal aan met *je* en *jij*. Hun ouders hoorden ze echter overwegend *u* zeggen tegen hun grootouders. Van de jongeren zei slechts 11 procent nog *u*, maar vooral in speciale situaties, bijvoorbeeld als er kennissen bij waren.

Deze trend stamt uit de hogere kringen: in het onderzoek uit 1986/87 bleek het percentage *jij*-zeggers op te lopen met het beroep van de vader. De latere en vooral nog

zwakkere trend van kinderen die hun ouders aanspreken met de voornaam is ook zo'n zinkend cultuurgoed. In 1986/87 sprak zo'n vier procent van de jongeren tussen veertien en achttien hun ouders bij de voornaam aan. Dat is niet veel, maar van hun ouders deed bijna niemand dat en van hun grootouders helemaal niemand. De onderzoeker, Vermaas, signaleert overigens kinderen die helemaal niet blij zijn als papa 'Jan' genoemd wil worden: 'Het kind blijft liever *papa* zeggen, omdat het zich dan meer geborgen voelt.'

De opvallende verschuiving in aanspreekvormen, in en buiten het gezin, lijkt een overduidelijk bewijs voor gelijkwaardiger verhoudingen. Maar dat is maar een deel van de

Van Drees naar Dries

Minister-president Kok is voor journalisten gewoon 'meneer Kok' en als de Kamer kritiek op hem heeft, leest hij in het ochtendblad koppen als 'Kok moet huiswerk overdoen'. Zoiets had een journalist in de jaren vijftig nooit durven schrijven, laat staan dat hij het de premier in zijn gezicht had gezegd.

Tot ver na de Tweede Wereldoorlog waren gezagsdragers voor journalisten 'excellentie'. Wanneer een journalist een minister benaderde voor een interview – een vrijpostigheid die in Nederland pas kort voor 1900 in zwang kwam – probeerde hij vooral om de sfeer niet te bederven. In 1936 eindigt een onderonsje met minister-president Colijn in *De Telegraaf* met de warme woorden: 'Uit den grond van mijn hart wensch ik dezen staatsman nog tienduizenden goede sigaren toe.'

Zoveel aanhankelijkheid is ook in de meest regeringsgetrouwe krant al lang niet meer te vinden. Journalistiek is synoniem geworden met kritisch – 'de rest is pr'. In 1981 legde Frénk van der Linden (23) secretaris-generaal van de NATO Joseph Luns (70) het vuur na aan de schenen in een interview over kernwapens: 'Dat vijandbeeld van u, wanneer is dat ontstaan?' Luns verlangde duidelijk terug naar de goede oude tijd: 'Komkom, een interview houd je niet om iemand te provoceren!'

Maar Luns vertegenwoordigde toen al een uitstervende generatie. Zijn jongere collega's kennen de regels van het spel en proberen de omgang met de media in hun voordeel te benutten. In de jaren zeventig lieten Joop den Uyl en Dries van Agt zich het gebruik van hun voornaam aanleunen – Cals en Colijn bezaten schijnbaar alleen een achternaam en wie zijn affectie voor de oude Drees wilde tonen, noemde hem 'vadertje'.

Vanaf de jaren zeventig gingen politici en andere hoogwaardigheidsbekleders zich ook in andere opzichten meer presenteren als persoon. Ze stortten hun hart uit bij Bibeb (defensie-minister Henk Vredeling), lieten zich filmen op hun racefiets (Dries van Agt) of vlijden zich gewillig langs de feministische meetlat van *Opzij* (Wijers, Bolkestein en vele anderen).

En ze gingen zich ook zelf informeler uitdrukken. In de jaren tachtig werd uit de mond van minister van Financiën Ruding opgetekend dat het met het overheidsgeld 'volkomen uit de klauwen gelopen was'. Premier Lubbers sprak van 'verdomd magere jaren', cDA-lijsttrekker Brinkman zei: 'Ik verrek 't.' 'Politici', meende minister Pronk, 'moeten zo'n soort actie ook zien als peper in de kont.'

waarheid, zo waarschuwde de taalkundige Van den Toorn in 1977. Het is eerder zo dat de betekenis van de voornaamwoorden *jij* en *u* is veranderd. Iedereen binnen onze kring van familie, vrienden en collega's tutoyeren we, ongeacht macht of leeftijd – kinderen zeggen ook steeds vaker *jij* tegen hun grootouders en tegen ouders van vriendjes. En iedereen buiten die intieme kring spreken we aan als *u*; met dat woord drukken we de afstand uit die we voelen. In de woorden van de taalkundige: *u* is de afgelopen eeuw veranderd van een beleefdheids- in een distantiepronomen, en *jij* van een vertrouwelijkheids- in een solidariteitspronomen.

Die ontwikkeling vergroot in feite de uitdrukkingsmogelijkheden. Ook kinderen – zo bleek uit de Amsterdamse schoolonderzoeken – gebruiken het verschil al bewust om de afstand tot hun onderwijzer te verkleinen of te vergroten. De toegenomen vrijheid vergroot ook de onzekerheden: de keuze tussen *u* en *jij* is voor Nederlanders vaak even moeilijk als die tussen een *c* en een *k*. Ben ik met *jij* niet te familiair? Of schep ik met *u* juist te veel afstand? Alert blijven is de boodschap. Als iemand zich voorstelt als Tineke Nienhuys, betekent dat nog niet dat je haar Tineke mag noemen. Dat mag pas als ze zich voorstelt met: 'Zeg maar Tineke.'

Personalisering

De nivellering van de standenmaatschappij kwam op tal van manieren tot uiting in de taal: in de veranderende toon die overheid en burger tegen elkaar aansloegen, in de afbrokkeling van de titulatuur en in een democratischer gebruik van *jij* en *u*. Openbare taal raakte zijn kathederkarakter kwijt. Op radio en televisie, in kranten en tijdschriften, gingen Nederlanders elkaar steeds gelijkvloerser – sommigen zouden zeggen platvloerser – aanspreken. Iedereen was gelijk – maar niet iedereen was hetzelfde, want tegelijkertijd gingen we ons meer als individu presenteren. Persoonlijker. En zo willen we ook worden aangesproken.

Bloemencentrum René

Wie vroeger bijvoorbeeld een zaak begon, liet met trots de achternaam op de etalageruit schilderen: Bloemencentrum Appel. Of, als hij gezegend was met nageslacht, Bloemencentrum Appel en Zonen. Tegenwoordig wordt het steeds gebruikelijker om je zaak Bloemencentrum René Appel te noemen, of zelfs Bloemstylist René. Of Pauline Bloembinders, Carla's koffiesalon, Snackbar Nel, Gilbert Haarmode. Iedereen mag onze voor naam weten.

Wie in de jaren negentig een bedrijf opbelt, loopt goede kans een werknemer aan de lijn te krijgen die opneemt met 'Afdeling Civiele Techniek, met Sandra' of 'Beheerszaken, met Stanley'. Soms laten Sandra en Stanley zelfs de bedrijfsnaam achterwege, zodat we niet weten of we wel met de juiste instelling zijn verbonden. Werknemers willen blijkbaar geen anoniem onderdeel van een anonieme organisatie zijn.

Sommige bedrijven gaan zo ver dat ze een persoonlijke aanpak aan hun werknemers

voorschrijven. Ikea verplicht haar personeel de klant met *je* en *jij* aan te spreken. Ook op de reclameposters waarmee de filialen behangen zijn, worden de klanten getutoyeerd: 'Je bedient jezelf', 'Je zet het zelf in elkaar'. Een opgewekte stem uit de luidspreker zegt: 'Ben, toestel veertien.' En de directeur heet hier gewoon Ed, zegt het meisje achter de kassa. De personalisering is bij Ikea een commercieel 'concept' geworden.

Direct mail

Ook zakelijke brieven zijn persoonlijker geworden. De standaard-aanhef *Mijne Heren*, die vrouwen buitensluit, wordt in hedendaagse brievenboeken ontraden: kies liever *Geachte heer of mevrouw*. Het onbegrepen en onpersoonlijke *L.S.* (lectori salutem, ofwel *de lezer heil*), vroeger gebruikelijk op circulaire, wordt doorgaans vervangen door varianten als *Beste buurtgenoten* en zelfs *Beste mensen*. Ook in de reclamebrieven die we sinds de tachtiger jaren in overstelpende hoeveelheden op de deurmat aantreffen is die trend te zien. In direct mail is de onpersoonlijke aanhef vervangen door de (duurbetaalde) naam, die vaak in de brief nog een paar keer herhaald wordt: *Geachte mevrouw Smit, [...] Daarom, mevrouw Smit, hebben we een uniek aanbod voor u...* Copywriters deinzen zelfs niet terug voor selecterende aanspreekvormen als *Geachte tuinschaargebruiker*.

Ook de afsluiting werd informeler. Vroeger was de gouden regel 'open je met *geachte heer*, dan eindig je met *hoogachtend*'. Met *vriendelijke groeten* werd alleen gebruikt als de geadresseerde een bekende van de schrijver was. Maar er wordt tegenwoordig veel vaker vriendelijk gegroet dan vijftig jaar geleden, ook in direct mail. De afzenders zijn geen bekenden van ons, hun potentiële klanten, maar willen dat wel graag worden. Daarom passen ze de reclamewet 'Wees persoonlijk' ijverig toe.

We willen in steeds meer situaties, ook in het publieke domein, onszelf zijn en worden aangesproken als individu. Maar het nieuwe evenwicht tussen jezelf zijn en afstand houden blijft wankel. Sommige reclameschrijvers schieten door in hun persoonlijke benadering. Een goodwillbrief aan marathonlopers, bijvoorbeeld, overschreed al met de aanhef 'Wat een dag hè, Arnold' voor een aantal lezers ruimschoots de grens tussen warm en kief. Ook bij balsen en rouwen in het openbaar wordt de grens tussen gewenste en ongewenste intimiteiten nog steeds afgetast.

Contact- en rouwadvertenties

Een contactadvertentie lijkt een vanzelfsprekende gelegenheid om je persoonlijk te presenteren. Maar dat is lang niet altijd zo geweest. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog stelden Nederlanders die een huwelijkspartner zochten zich allereerst voor als lid van een bepaalde stand en een bepaalde zuil. In 1947 zoekt een Rooms-katholieke weduwnaar in *de Volkskrant* kennismaking met een katholieke weduwe of *jongedochter* uit de *werkmansstand*. In 1959 zoekt een eenv. besch. meisje van 31 in *Het Parool* een heer uit *ambten.-, nette arb.- of middenstand*. Deze adverteerders waren meer of minder bemiddeld, van een bepaalde leeftijd, en uit een bepaalde woonplaats, maar daar bleef het bij. Hobby's, laat staan erotische hobby's – vergeet het maar.

De psycholoog Zeegers, die op contactadvertenties promoveerde, laat zien dat vanaf

de jaren veertig standsverschillen minder belangrijk zijn geworden. De woorden *dame* en *heer* verdwenen, net als *net*, *beschaafd* en *degelijk*. Pas sinds het midden van de jaren zestig geven de adverteerders steeds meer persoonlijke informatie: uiterlijk, hobby's, seksuele voorkeuren, enzovoort. Een advertentie uit 1981: 'Ik houd van middeleeuwse muziek, klassieke muziek, volksmuziek, stilte, Huxley, Hesse, Goethe, Schneider, Krancken, Jung, tuinieren, dieren, natuur, dingen zelf maken, pianospelen en nog veel meer.' *En nog veel meer!*

Ook in overlijdensadvertenties verdwenen in de tweede helft van de eeuw de standaardformuleringen. Herman Franke signaleert in zijn studie *De dood in het leven van alledag* (1985) dat na de Tweede Wereldoorlog het vaste 'Heden is overleden...' wordt afgewisseld, eerst met *beenegegaan*, later – vanaf 1970 – met allerlei andere woorden. De meest vernieuwende varianten verschenen in *de Volkskrant*. Franke citeert uit 1984 een advertentie voor ene 'Jaap', met de tekst: 'Het was kort maar krachtig. Samen hebben wij ervan genoten.' Gevolgd door 29 voornamen.



De Bond tegen het vloeken strijdt al sinds 17 september 1917 tegen 'het misbruiken van Gods naam'. Met ingezonden brieven, acties op scholen en posters met papegaaï Tom probeert de Bond het gebruik van godslasterlijke taal terug te dringen. In een leskrant (1999) voor kinderen op de basisschool suggereert de Bond honkieponkie als alternatieve krachtterm. En wat kun je doen als je iemand anders hoort vloeken? *'Heel hard "pep" roepen.'*

Ook voor gevoelens kwam meer plaats in rouwadvertenties. Het grootste deel van de eeuw was het niet gepast om uitzinnig verdriet te uiten. Men sprak van 'zware slag', 'groot verdriet', 'leedwezen' – meer niet. Pas sinds de jaren tachtig kunnen nabestaanden 'volkomen verslagen' en 'ontroostbaar' zijn, en is de overledene niet alleen 'geliefd' meer, maar ook 'geweldig' en 'onvergetelijk'. Ook de persoonlijke dichtregels, spreuken en andere citaten zijn een nieuwigheid van de jaren zeventig en vooral tachtig.

Dat het even duurde voor het evenwicht tussen afstand en intimiteit gevonden was, blijkt uit het verwijt van exhibitionisme dat de *Volkscrant*-lezers, die in al deze ontwikkelingen voorop liepen, in de jaren tachtig gemaakt werd. Houd rouwadvertenties zakelijk, had *Libelle* – altijd een betrouwbare graadmeter voor de grenzen van de betaalmelijkheid – nog aangeraden in 1980.

Inmiddels lijkt die opwinding echter geluwd. Daardoor is het deel van ons leven dat we niet meer binnenskamers hoeven te houden maar met meer mensen kunnen delen, weer groter geworden.

Vloeken raakt van God los

Er worden in vergelijking met honderd, en zelfs vijftig jaar geleden meer vloeken en schuttingwoorden gebruikt in situaties waar ze voorheen taboe waren. Maar ook het karakter van vloeken zelf is veranderd.

De lexicograaf Van Sterkenburg publiceerde in 1997 een bijbeldekkende studie getiteld *Vloeken*. Omdat vloeken en verwensingen vooral in de spreektaal leven, deed Van Sterkenburg iets wat woordenboekmakers maar al te zelden doen: hij raadpleegde niet alleen taalkundige studies, woordenboeken en middeleeuwse processenverbaal, maar deelde bovendien negenduizend enquêteformulieren uit. Door die vragenlijsten weten we nu bijvoorbeeld dat de meeste mensen menen *help*, *shit* of *godverdomme* te roepen als hun vliegtuig neerstort, maar dat in die situatie ook schietgebeden als *heilige Maria kom van de schouw af* en *heilige Titus Brandsma help mij* tot de mogelijkheden behoren.

De top-tien van de meest frequente vloeken, genoemd door alle leeftijden bijeen, ziet er als

volgt uit: *shit*, *godverdomme*, *godver*, *verdorie*, *klote*, *verdomd*, *kut*, *jesus*, *verdomme*, *godverdorie*. Bij de jongste generatie (tot 26 jaar) staan echter *shit*, *kut*, *fuck* en *klote* bovenaan, bij de oudste (boven de 50) *verdorie*, *godverdomme*, *verdomd* en *godver*. De Engelse invloed is opvallend: de jongste Nederlanders gebruiken voor emotionele uitbarstingen graag woorden uit een vreemde taal. Frappanter nog is de verschuiving in inhoud: de vier populairste krachttermen van de jongeren verwijzen naar seks en stront, die van de ouderen naar God.

Onze vloeken hebben een religieuze oorsprong: ze stammen af van de middeleeuwse banvloeken (de voorgangers van ons *loop naar de hel*), eedformules (*also helpe mi God*) en smeebeden tot God en zijn heiligen. Als de secularisering doorzet, zal de Nederlandse vloek in de volgende eeuw echter definitief zijn religieuze afkomst achter zich laten. Dan raakt het vloeken van God los.

Nieuwe grenzen

Bezien vanuit 1999 was de afgelopen periode van honderd jaar een vormelijke eeuw. Het duurde lang voor de stijve boord ging knellen, en nog langer voor het bovenste knoopje open mocht. Pas toen de eeuw al voor driekwart verstreken was, ont deden we ons op grote schaal van stijve formules en taalrituelen waar we uitgegroeid waren.

Het tempo waarin we het hoge niveau van vormelijkheid van 1900 achter ons lieten, verschilt per decennium en in sommige perioden lijkt de behoefte aan vaste vormen zelfs even toe te nemen: de geschiedenis van de Nederlandse omgangsvormen heeft daarom meer weg van een achtbaan dan van een glijbaan. Volgens de socioloog Cas Wouters vormden de Roaring Twenties al een periode van informalisering, die gevolgd werd door een nieuwe fase van formalisering, een ontwikkeling die we in dit hoofdstuk niet bespreken. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er twee decennia waarin de tegenstelling formeel-informeel zich het krachtigst liet voelen: natuurlijk de revolutionaire jaren zestig, maar ook de *no nonsense*-jaren tachtig.

De jaren zestig: hoogtepunt van nivellering?

De mythische mijlpalen van de tumultueuze jaren zestig zijn bekend: de rookbom bij het huwelijk van Beatrix en Claus (1966), de Summer of Love (1967), de bezetting van het Maagdenhuis (1969). Ook ons ijkpunt, de dag dat *de Volkskrant* zwart op wit het woord *hondenlul* afdruckte, suggereert dat het toen allemaal gebeurd is. Maar veel ontwikkelingen die hun sporen achterlieten in de taal, zoals de emancipatie van arbeiders en vrouwen, speelden al sinds het begin van de eeuw. Andere zetten pas stevig door na de jaren zestig.

Toch is het te verdedigen dat de jaren zestig de grootste omwenteling teweeg brachten. In dit decennium legde een kleine voorhoede van protesterende studenten, provo's en hippies de basis voor veel taalveranderingen die later gemeengoed werden. De militaire groetplicht werd in 1973 afgeschaft, na acties vanaf de zestiger jaren. De titulatuur versoberde op grote schaal in de zeventiger jaren, na klachten in kleinere kring in het decennium ervoor. De correspondentie van grote bedrijven en instellingen werd in de jaren zeventig informeler en persoonlijker, nadat boeken als *Creatieve zakenbrieven* (1968) van J.A. Kolkhuis Tanke de weg hadden gewezen.

Vanaf de jaren zestig nam de tolerantie toe voor 'vulgaire' woorden, krachttermen en woorden die met seksualiteit en andere lichamelijke verrichtingen te maken hebben. Was het tot in de jaren zestig ongepast over *ongesteldheid* te praten, en namen nette dames zelfs het woord *zwanger* nimmer in de mond, de Dolle Mina's en de ideeën over vrije liefde en vrije opvoeding maakten dit deel van het menselijke leven beter bespreekbaar, ook op televisie en radio. *Streaken* was een voorbijgaande maar typerende rage, topless zonnen raakte in zwang en was al snel gewoon.

Opzettelijk ruwe woorden als *lullig* en *opsodemieteren* worden van hoog tot laag meer en meer gebezigd. Schuttingwoorden als *lul* en *kut* verdwenen van de schuttingen, waarop graffitikunstenaars nu hun strijdnamen achterlaten, en verschenen in dagelijk-

se gesprekken en zelfs in de krant. Joop van Tijn verlegde in 1974 een grens door hardop *neuken* te zeggen op televisie en in 1999 meldde schrijver Ronald Giphart in een interview trots te zijn op zijn moeder, die als eerste *kut* zei in de Tweede Kamer.

Sinds de jaren zestig stegen ook de waardering en tolerantie voor dialecten en regionale accenten. De sociologen Goudsblom en Wouters noemen dit 'uitingen van de opwaartse druk van zich emanciperende groepen.' In de jaren vijftig spraken ongeschoolde arbeiders zelden ABN; als iemand in het openbaar dialect sprak, betekende dat dat de spreker van geringe komaf was. Vanaf de jaren zestig hielpen de televisie, het onderwijs en de toegenomen mobiliteit het ABN te verbreiden over de bevolking, maar al vrij gauw, vanaf de jaren zeventig, ontstond een tegenbeweging: regionale groeperingen namen het op voor de eigen dialecten. Zij spraken, aldus Wouters, niet de taal van hun meesters, maar van hun moeders.

Praten in het eigen dialect werd een manier om de sociale hiërarchie – met ABN-sprekers aan de top – te relativiseren en te trotseren. In de jaren negentig gaf ook de politiek gehoor aan de roep om erkenning die al sinds de zestiger jaren had geklonken: het Limburgs en het Nedersaksisch werden erkend als streektaal. En popgroepen die in dialect zingen, zoals Normaal uit de Achterhoek, Rowen Hèze uit Limburg en Skik uit Drenthe, zijn populairder dan ooit.

Het ABN heeft bovendien langzaam maar zeker zijn onderscheidende functie verloren: ABN en beschaafd zijn niet langer synoniem. In toonaangevende mediastemmen zijn tegenwoordig klinkers te beluisteren die een paar decennia geleden nog als plat golden, een ontwikkeling die de taalkundige Jan Stroop betitelde als de opkomst van het 'Poldernederlands'. Deze vrijheid viel taalkundigen pas in de jaren tachtig op, maar het begin ervan is alweer te localiseren in de jaren zestig.

De jaren tachtig: restauratie

De experimenten van de jaren zestig werden de gewoontes van de jaren zeventig. Al snel tekent zich echter een reactie op de 'permissive society' af in de vorm van een hernieuwde behoefte aan regels en houvast.

In zijn studie over omgangsvormen, *Van minnen en sterven*, beschrijft Cas Wouters de scharnierpunten in de eeuw onder meer aan de hand van etiquetteboeken. Daarvan zijn er tussen het einde van de jaren twintig tot het midden van de jaren zestig tamelijk veel gepubliceerd, zoals de bestseller *Hoe hoort het eigenlijk?* van Amy Groskamp-ten Have. Tussen 1966-1979 kelderde de belangstelling voor traditionele etiquette: slechts één herdruk en één nieuw boek verscheen. Wel werd er veel zelfontplooiings- en emancipatieliteratuur gepubliceerd en gelezen, zoals *Ik ben O.K., jij bent O.K.* en *De schaamte voorbij*. Maar op die etiquette-arme periode volgde een explosie van manierenboeken in de jaren tachtig. Alleen in 1982-1983 verschenen er al negen verschillende, waaronder *Zo hoort het nu. Etiquette voor de jaren tachtig* van Grosveld (e.a.) en Inez van Eijks *Etiquette vandaag*.

In deze zorglijke tijd van stijgende werkloosheid en dalende koopkracht was uitblinken in spelling en grammatica geen reactionaire schoolmeesterij meer, maar een

vaardigheid die de kans op een goede baan vergrootte. Er verscheen een stroom van boekjes over spel- en taalfouten. Het ledental van het Genootschap *Onze Taal* nam toe van 15.000 in 1984 tot 34.000 in 1991. Uit lezersonderzoeken bleek dat zij vooral geïnteresseerd waren in correct taalgebruik. Debatclubs werden opnieuw opgericht en na de jaren van happenings, hoorzittingen en gespreksgroepen kregen studenten meer belangstelling voor formele debatwedstrijden en avondjes op de studentensociëteit over etiquette en titulatuur. Beatrix beleefde een nieuwe populariteit als 'majesteit' in plaats van als 'mevrouw'.

Werden alle verworven vrijheden in deze periode weer ingeleverd? Trad nu een periode van stugge restauratie in? Nee, al is er wel pas op de plaats gemaakt. De hoogtijdagen van de 'zeg maar Jan'-cultuur zijn voorbij. Volgens een recent onderzoek van het weekblad *Elsevier* laat 80 procent van de leraren zich (weer) met 'u' aanspreken.

Maar de titulatuur en de schrijfstijl van ambtenaren blijven minder formeel, net als de taal van krant en radio. De dominee, de dokter, de notaris, volgens Jan Greshoff in de jaren dertig nog het 'drievuldig beeld van al wat wijs en waar is', krijgen niet meer hoogachting dan we ze werkelijk verschuldigd zijn. Natuurlijk kan het jargon van artsen, ambtenaren en andere autoriteiten nog steeds intimiderend zijn voor wie hun taal niet spreekt. Toch lijken meer Nederlanders zich thuis te voelen in hun eigen taal dan honderd jaar geleden, toen zij op hun tenen moesten lopen om aan de kathedertaalnorm te voldoen, en toen zij zich in groten getale tot gidsen als Geerling wendden om hun zus een gelukkig nieuwjaar te wensen. Sprekers met een streekaccent hoeven zich minder te schamen voor hun tongval. En niemand hoeft meer te schrijven dat hij zo 'vereerd' is te melden dat zijn zoon is verongelukt.

Zullen we in de loop van de eenentwintigste eeuw weer met twee woorden gaan spreken en van onze kinderen verlangen dat ze ons *u* noemen? Voorlopig lijken de losere omgangsvormen zich stevig gevestigd te hebben en spreken we in het openbaar zoals we tegen onze vrienden praten. Terwijl wij dit hoofdstuk schrijven, valt ons oog op een interview waarin TMF-veejay Sylvana Simons zegt: 'Veel mensen zijn enorm bang om alleen te zijn. Ze hebben liever een kutrelatie dan geen relatie.' Op 7 augustus 1999 komt die *kutrelatie* gewoon in de krant. Zowel in de lopende tekst als in het aandacht-trekkende fotobijschrift. Niet in een jongerenblad of een avantgardistisch tijdschrift dat brave burgers wil shockeren, maar in de gewoonste krant van Nederland, het *Algemeen Dagblad*.

Brigitte Kaandorp (10 maart 1962)

Brigitte Allegonda Maria Kaandorp won in 1983 het Camarettensfestival en vermaakt sindsdien het publiek met haar cabaret-programma's. Haar jongste productie is *Miss Kaandorp (Brigitte, de musical)*. Zij is geboren en getogen in Haarlem.



Brigitte Kaandorp: Mijn moedertaal is Nederlands en dat is ook de taal die ik sprak met ouders en vriendjes en vriendinnetjes. Van enig accent ben ik me niet bewust.

Hoe spreekt of sprak u uw ouders aan?

Met *jij*.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

De spelling die je in 1968 op een katholieke school in Haarlem leerde.

Past u de nieuwste spellingregels (van 1996) toe?

Nee, behalve de *n* van *pannenkoek*. In de rest heb ik mij nog niet verdiept.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

Foutloos schrijven was voor mij heel

belangrijk en is dat nog. Jammer dus van die nieuwe regels.

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

Ik ben op de middelbare school zes jaar lang verliefd geweest op mijn leraar. Nederlands was dus mijn lievelingsvak. Ik ben het ook gaan studeren maar ermee opgehouden want het toneel lonkte.

Ik herinner me dat we een verhaal van Maarten Biesheuvel moesten lezen over dat hij ging werken op een schip en dat hij werd gepakt door zijn collega's. Hij werd met olie overgoten of zo iets en onder de douche gezet waarbij ze zijn eikel met een tandenborstel schoonmaakten. Dat heeft grote indruk op me gemaakt, vooral omdat ik niet precies wist wat een eikel was. Onze leraar Nederlands liet ons vaker dit soort verhalen lezen. Kijken hoe we reageerden.

Dit was overigens niet de leraar waar ik verliefd op was.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Scoren (ik ga even geld scoren als je naar de geldautomaat moet). Ik probeer zo weinig mogelijk nonsenswoorden te gebruiken (ik snack geen pilsje, maar ik drink een biertje).

Wat zegt u bijvoorbeeld als u iets 'geweldig' vindt?

Geweldig, fantastisch.

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Afschuwelijk, akelig, naar.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Scheldwoorden, vloeken. Ik zeg nog steeds moeilijk *klootzak* of *G.v.d.*

Welke woorden hoor je nooit meer?

Grutjes, hemeltje, lommerrijk, biestepannen-koek, kalverknieën ('x-benen').

Vindt u dat jammer?

Ik heb er geen moeite mee dat je die woorden niet meer hoort.

Als u kinderen hebt, valt u iets op in hun taal in vergelijking met die van u?

Mijn dochter van twee en een half kan de *k* niet zeggen. Ze gebruikt daarvoor de *t*. 'Verschriktelijkt' levert dat op, en 'titter' en 'trut'. 'Oom Tees tomt. Tom maar tijten.' Dat soort dingen.

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Fnuikend, sneu.

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

Opperlandse taal- en letterkunde. Dat heeft jaren naast m'n bed gelegen voor als ik niet kon slapen. Ook de boekjes van Drs. P over hoe je moet rijmen, hoe je een liedje moet schrijven, zijn heerlijk.

Welke andere talen beheerst u enigszins?

Engels, Frans, Duits en een heel klein beetje Italiaans.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Harmke Pijpers van de vPRO, en uiteraard Cor Galis, maar die schreef zijn teksten niet zelf. Ik geloof dat Wim Noordhoek dat altijd deed. Maar die vind ik trouwens ook goed.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Aan mensen die niet horen wat ze zeggen. Gedachteloos taalgebruik (*So! Dit is écht goed. Echt wel.*). Hijgerig opgefokt taalgebruik op niks af.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Zo lang Nederland bestaat, is er toekomst voor de Nederlandse taal.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Ik zou het Engels maken. Ik bedoel, ik zou de hele taal veranderen in de Engelse taal. Handig, en dan kon ik nu acuut mijn geluk in Amerika beproeven.

Taalkroniek 1960-1969

24 mei 1960 Miljoenste telefoonaansluiting. In 1962 is Nederland het tweede land met een volledig geautomatiseerd binnenlands telefoonverkeer – alleen Zwitserland was eerder. Daarmee verdwijnt de vertrouwde figuur van de telefoniste nagenoeg.

augustus/september 1960 *Boom roos vis vuur*: aan het begin van het schooljaar krijgen de eerste kinderen – een kleine 1400 katholieke leerlingen – leesles uit *Zo leren lezen* van de werkgroep Caesar, onder leiding van frater Caesarius Mommers. Op 29 september 1999 krijgt de vijfmiljoenste leerling les uit deze leesmethode. Het betreft een leerling uit groep 3 van de basisschool Het Kompas in Ter Aar.

1 oktober 1960 Première van de musical *My fair lady*, in de alom geprezen vertaling van de Groningse student Nederlands Seth Gaaikema. Wim Sonneveld speelt in 702 voorstellingen de strenge taalkundige professor Henry Higgins, het bloemenverkoopstertje Eliza Doolittle wordt vertolkt door Margriet de Groot, Dorien Mijksenaar en Jasperina de Jong. Eliza: 'Het Spaanse groan hep de orkaan doorstaan.' Higgins: 'Het Spaanse graan heeft de orkaan doorstaan.' Eliza: 'Dat sei ik toch?'

1960 De Amerikaanse taalkundige William C. Stokoe toont aan dat gebarentalen echte talen zijn – een mijlpaal voor de acceptatie van gebarentaal door doven, die tot dan toe worden opgevoed met de 'orale methode': spreken en liplezen.

1960 Het typische Nederlandse echtpaar heet Jan en Annie, zo blijkt uit een NIPO-onderzoek naar de meest voorkomende roep-

namen. De top-twaalf voor mannen: Jan, Henk, Piet, Hans, Kees, Peter, Wim, Cor, Gerard, Gerrit, Johan en Rudi/Rudolf. Voor vrouwen: Annie, Bep, Marie(tje), Mien, Willie, Alie, Ansje, Corrie, Greetje, Jopie, Lenie en Tinie.

1961 Miljoenste tv-aansluiting.

12 juli 1962 De Tweede Kamer neemt de 'Mammoetwet' aan – de populaire naam voor de Wet op het voortgezet onderwijs van minister Cals. Pas in 1968 wordt de wet op alle scholen ingevoerd en maken hbs en mulo plaats voor mavo, havo en vwo. Ook de brugklas en doorstroming zijn een mammoet-idee. Leerlingen hoeven daarom niet allemaal meer examens te doen in Frans, Duits en Engels, maar ze kunnen zelf hun vakkenpakket samenstellen. Eén vreemde taal blijft verplicht.

1962 Omdat sommige liedjes meer bedoeld zijn om naar te luisteren dan andere, munt chanson-vertaler Ernst van Altena het woord *luisterlied*.

3 januari 1963 Jan Berits, van 1964-1970 voorzitter van de Vereniging voor Wetenschappelijke Spelling: 'Piet Paardekooper kreeg in december 1962 gedaan dat in enkele grote dagbladen belangstellenden werden opgeroepen om op 3 januari 1963 bijeen te komen in 'n bredaas kafeetje teneinde daar de oprigting van 'n spellingverbeterings-klup te overwegen.' 'n Hantjevol gedrevenen – 't was een barre winterdag – gaf aan die oproep gehoor, met 't ons bekende gevolg: de vws kwam er!'

1 september 1963 In België wordt de Taalgrenswet van kracht, die definitief vastlegt waar Nederlands en waar Frans wordt gesproken. 24 gemeenten die voorheen onder Waals bestuur vielen, worden Vlaams, 25 Vlaamse gemeenten verhuizen naar de andere kant van de taalgrens. Onlusten blijven uit, behalve in de Voerstreek, waar Walen protesteren tegen de overheveling van zes dorpen van het Waalse Luik naar het Vlaamse Limburg.

1963 Mevrouw Reuvers-Ulijn uit Oss bedenkt de *vlaflip*. Haar echtgenoot, die als melkboer voor zuivelfabriek Campina werkt, introduceert het nieuwe toetjesconcept bij zijn werkgever.

1964 Eerste druk van J. van der Schaar, *Woordenboek van voornamen* – jarenlang een steun voor ouders die een naam zoeken voor hun kind. Van der Schaar inventariseert alle Nederlandse, Friese en Zuidafrikaanse doopen- en roepnamen, met varianten, herkomst en patroonheiligen, van *Aacht* tot *Zwi* (Hebr. voor 'hert'; 'aangetroffen te Amsterdam').

1964 *Het Parool* en de *NRC* behoren tot de eerste kranten die een computerprogramma in gebruik nemen dat automatisch woorden afbreekt aan het einde van de regel. Het programma is geschreven door de computertaalkundige Hugo Brandt Corstius.

18 februari 1966 Aan de Universiteit van Amsterdam promoveert Albert Kraak op een onderzoek naar *Negatieve zinnen*: voor het eerst wordt in Nederland en met Nederlandse voorbeelden gedemonstreerd hoe Chomsky's transformationeel-generatieve grammatica werkt. Eerste stelling: 'De ontwikkeling die zich met het werk van Chomsky in de grammatica heeft voorgedaan vormt een overtuigend bewijs voor het belang van de wiskunde en de logica voor de linguïstiek.'

November 1966 Radiomaker Wim Noordhoek bedenkt het woord *jeugdsentiment*.

30 december 1966 'Als ik van u niet mag vloeken, wat moet ik dan wel zeggen als iemand me pijnlijkt op de tenen trapt?' vraagt Mies Bouwman in *Mies en scène* aan haar gast N.M. Laarman. Laarman – van 1946 tot 1976 'propagandist' voor de Bond tegen het vloeken – antwoordt in een moment van plotse inspiratie: 'Rododendron!' Het vergroot de nationale bekendheid van Laarman en de Bond, al betreuren veel leden het dat ook door *rododendron* nog het ergste Nederlandse vloekwoord heenschemert.

2 januari 1967 Nederlanders zien de eerste televisiereclame. Het allereerste *STER*-spotje maakt, ironisch genoeg, reclame voor een concurrerend medium: 'De krant kunt u niet missen. Geen dag.' De dagbladen waren bang dat ze advertentie-inkomsten zouden derven. Op 1 maart wordt de eerste radioreclame uitgezonden.

15 februari 1967 De Boerenpartij van Hendrik Koekoek ('Boer Koekoek') is met d'66 een van de winnaars van de Tweede-Kamerverkiezingen. Beide partijen krijgen zeven zetels. Kamervoorzitter Anne Vondeling verklaarde Koekoeks winst 'uit de stomme manier waarop zeer veel kamerleden reageerden (en de tv keek mee!) op de spreektrant van deze Drentse boer. Omdat naar schatting driekwart van de volwassen Nederlanders zich geregeld achtergesteld, althans gehinderd voelt door het niet goed beheersen van het *AVN*, maar daar niet om uitgelachen wil worden, hebben velen zich solidair verklaard met Koekoek.'

13 april 1967 In het Koninklijk Instituut van Ingenieurs wordt een herdenkingsbijeenkomst gehouden voor Simon Stevin, in het jaar waarin de uitgave van zijn verzameld werk voltooid is. Stevin (1548-1620) verving veel technische Latijnse termen uit zijn tijd door Nederlandse, en muntte onder meer de woorden *wiskunde* en *meetkunde* (*wisconst* en *meetconst*), *langwerpig*, *rechthoekig*, *middelpunt* en *omtrek*.

8 juni 1967 Namens bijna duizend academici, onder wie 128 hoogleraren, biedt Van Dale en WNT-redacteur Kruyskamp de minister van Onderwijs en Wetenschappen een petitie aan tegen de voorlopige voorstellen van de spellingcommissie Pée/Wesselings (de 'odeklonj-spelling').

14 september 1967 Stichting van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, te Leiden, dat tot taak krijgt het Woordenboek der Nederlandsche Taal te voltooien. Op dit

moment moeten de letters R en de T tot en met de Z nog worden afgemaakt.

15 januari 1968 In Leuven raken studenten slaags met de politie – het begin van de 'Leuvense crisis', waarover in februari het kabinet-Vandenboeynants struikelt. 'Walen buiten!' is de leuze: Vlaams-nationalisten zien de Franstalige afdeling van de universiteit graag verhuizen naar Wallonië. Uiteindelijk wordt de universiteit gesplitst: de Franstaligen vestigen zich in Louvain-la-Neuve, bij Ottignies en nemen de helft van de bibliotheek mee. De boeken worden verdeeld volgens een Belgisch Salomonsoordeel: de even signaturen gaan naar de ene, de oneven naar de andere vestiging.

28 mei 1969 De Commissie Pée/Wesselings (ingesteld in 1963) presenteert haar eindvoorstellen voor de spelling van bastaardwoorden. Enkele opvallende veranderingen: *konkluzie*, *nivo*, *sijfer*, *trem*.



Het leesplankje met aap, noot, mies stamt uit 1898. Als onderdeel van de verbetering van het leesonderwijs werden in 1960 de 'normaalwoorden' boom, roos en vis geïntroduceerd; later werd boom vervangen door maan.

1970-1979

'Juf, ik weet niks meer!'

Van taalonderwijs naar taalvaardigheidsonderwijs

JANNEMIEKE VAN DE GEIN

ENSCHEDE, 17 augustus 1978 – Grammatica-onderwijs op de lagere school dient groten-deels te worden afgeschaft. De tijd die kinderen nu kwijt zijn aan zinsontleden en woordbenoemen kunnen zij beter besteden aan spreken, schrijven, lezen en luisteren. Zo luidt het advies dat de Adviescommissie voor de Leerplanontwikkeling Moedertaal heeft uitgebracht aan de

minister van Onderwijs. De commissie keert zich ook tegen de toetsing van de grammaticale kennis aan het eind van de lagere school: zinsontleding en woordbenoeming vormen naar het oordeel van de commissie al heel lang ten onrechte een struikelblok bij de overgang van lager naar voortgezet onderwijs.

Het grammatica-advies van 1978 dreigde iets af te breken wat alom werd beschouwd als een van de pijlers van het moedertaalonderwijs, de grammaticales, en heeft daarvoor veel stof doen opwaaien. Alle grote dagbladen plaatsten het nieuws op de voorpagina, en ook radio en televisie besteedden er aandacht aan.

De grammaticakwestie is een incident in de geschiedenis van honderd jaar Nederlandse les. Er zijn meer van zulke incidenten geweest, publieke uitbarstingen van verontwaardiging en bezorgdheid over de toekomst van het taalonderwijs. Het grammaticaonderwijs stond bijvoorbeeld in de eerste jaren van de twintigste eeuw al ter discussie. Toen werd het 'een abstractie' genoemd, 'een spel met namen' en 'oncritisch dogmatisme, geesteloze en mannenonwaardige orthodoxie en zinloos woordengebazel' – de bewoordingen klinken gdateerd, maar de strekking is gelijk aan de kritiek uit 1978.

Zulke incidenten zijn terug te voeren op de vraag wat nu eigenlijk de inhoud van het taalonderwijs moet zijn. Anders gezegd: wat moeten de leerlingen eigenlijk weten en kunnen? Die vraag en de incidentele publieke heisa over het antwoord, kunnen niet los gezien worden van klachten over wat leerlingen *niet* weten en *niet* kunnen. En ook die klachten zijn niet van vandaag of gisteren. Een kleine bloemlezing uit de lange lijst jere-miades over gebrekkige taalvaardigheid illustreert dat.

De twintigste eeuw wordt ingeluid door gecommiteerden die opstellen van eind-examenkandidaten 'gemeenlijk beneden critiek' achten door een teveel aan woorden en een tekort aan gedachten en smaak. Vijftig jaar later constateerde de commissie-Van Dis op de gemeentelijke scholen voor lager en voortgezet onderwijs in Haarlem taalarmoede, slechte spelling en 'ellendige stijl'. Nog weer dertig jaar later werd Nederland opgeschrikt door het bericht dat zowel de mondelinge als de schriftelijke taalvaardigheid

van misschien wel tien procent van de leerlingen in het basisonderwijs zo allerberoerdst was dat zij als 'functioneel analfabeet' de basisschool verlieten. En in het begin van de jaren negentig kwamen Nederlandse basisschoolleerlingen er wat hun tekstbegrip betrof in een internationaal onderzoek beduidend minder goed vanaf dan leeftijdgenoten uit de omringende landen.

Al die klachten betreffen een of ander taalvaardigheidsgebrek. Ze betreffen nooit het feit dat parate kennis van bijvoorbeeld de koppelwerkwoorden ontbreekt. Dat zal ook niemand verbazen. Het is immers een taak van de school om de leerlingen voor te bereiden op de maatschappij, en in de maatschappij gaat het niet om een rijtje koppelwerkwoorden. Daar gaat het om de taalvaardigheden *spreken, luisteren, lezen en schrijven*.

Als alle klachten reëel waren, zou het met het taalonderwijs sinds 1900 louter bergafwaarts zijn gegaan. Is dat zo? Weten kinderen echt niks meer? Wie wil weten hoe het staat met de kwaliteit van het taalonderwijs in deze eeuw, kan zich het best beperken tot de twee basisvaardigheden lezen en schrijven. Want simpel gesteld: spreken en luisteren doe je vanzelf, lezen en schrijven niet. Dat moet je leren. Lezen en schrijven leer je op school.

Een terugblik op honderd jaar leesonderwijs laat zien dat er al een hele poos eenstemmigheid bestaat over de vraag hoe je kinderen het best kunt leren lezen. Althans, als het aanvankelijk lezen betreft, het 'leren decoderen'. Maar waarom moesten *aap, noot* en *mies* plaats maken voor *maan, roos* en *vis*? Hoe leer je kinderen vervolgens zo te lezen dat ze begrijpen wat er staat? Als het gaat om tekstbegrip, ook wel 'voortgezet lezen' genoemd, is het onderwijs in honderd jaar minder ver gekomen.

Verplicht naar school

In 1900 werd een Leerplichtwet ingevoerd die schoolbezoek voor alle kinderen tussen de zeven en twaalf jaar verplicht stelde. Die wet deed weinig anders dan een bestaande situatie bevestigen, want op 15 januari 1900 gingen namelijk al 613.209 van de 671.711 zes- tot twaalfjarigen naar school: 312.130 van de 338.509 jongens en 301.079 van de 333.202 meisjes, samen 12 procent van de Nederlandse bevolking.

Heel anders was op dat moment de situatie in het vervolgonderwijs. Nauwelijks meer dan een half procent van de bevolking (32.321 mensen; 0,63 procent) volgde op 15 januari 1900 een of andere vorm van voortgezet onderwijs, van Ambachtsschool tot Gymnasium, van Industrieschool tot Middelbare Meisjesschool. Anders

gezegd: slechts 5 procent van de lagere schoolleerlingen stroomde door.

De doorstroom naar het voortgezet onderwijs is in honderd jaar gestaag toegenomen. In 1999 bezoeken anderhalf miljoen kinderen de basisschool, en daarna zullen ze voor ten minste vijf jaar uitwaaiëren over diverse vormen van voortgezet onderwijs. Ze moeten wel, want de leerplicht in Nederland duurt inmiddels dertien jaar. En dan nog is lang niet iedereen uitgeleerd. Halverwege de twintigste eeuw ging tien procent van alle negentienjarigen naar school, vijftig jaar later vijftig procent. Het Hoger Beroeps- en het Wetenschappelijk Onderwijs zijn in de laatste helft van de eeuw in omvang verzesvoudigd, het Middelbaar Beroepsonderwijs is verdertigvoudigd.

Nóg minder opgeschoten is het schrijfonderwijs; een cynicus zou zelfs constateren dat op dat gebied de afschaffing van het titelopstel het enige wapenfeit is. In het schrijfonderwijs daagde het inzicht dat grammatica- en schrijfonderwijs niet automatisch leidden tot leesbaar proza. Kinderen zouden geen parate kennis nodig hebben van koppelwerkwoorden en zinsstructuren, omdat zulke kennis de taalvaardigheid niet aanwijsbaar gunstig beïnvloedt.

Van taalonderwijs naar taalvaardigheidsonderwijs: waarom de grammaticales afgeschaft moest worden, waarom het opstel moest verdwijnen, en hoe het kind werd weggegooid met het badwater.

Leren lezen

Toen de zesjarige Anna de Vries in augustus 1999 naar de derde groep van de basisschool ging, kon zij al een beetje lezen. Zij herkende de hoofdletter *A* als 'haar' letter, voor het ontcijferen van de opdruk op de verpakking van de chocopops draaide zij haar handje allang niet meer om, en in haar lievelingsprentenboek kon zij ook een paar woorden lezen. Maar van zelfstandig lezen was nog lang geen sprake.

Zelfstandig lezen heeft Anna op school geleerd. Het eerste woord dat zij zonder hulp kon lezen, is *maan*, het tweede *roos*, en het derde *vis*. Als haar ouders in gedachten teruggaan naar het jaar dat zij zelf hebben leren lezen, in de eerste klas van de lagere school, herinneren ze zich *roos* en *vis* wel, maar *maan* niet. Hun eerste woord was *boom*. Anna's opa en oma herinneren het zich weer anders. Die leerden lezen zoals hun eigen grootouders het geleerd hebben in het begin van de twintigste eeuw. Met *aap*, *noot*, *mies*.

Het aap, noot, mies van aanvankelijk lezen

Hoogeveens leesplankje, ook bekend als *aap, noot, mies*, stamt uit 1910. Met deze klassiek geworden woordreeks verbeterde Hoogeveen eerdere versies van zijn leesplankje uit 1895 en 1898. De 'methode-Hoogeveen' werd snel populair en vond zeer veel navolging. Daarin speelde het plankje zelf een belangrijke rol. Het gebruik daarvan luidde, in combinatie met de grote kijkplaat, het letterbord en de letterkaartjes die op het plankje gelegd moesten worden, een nieuwe manier van werken in. Niet alleen zag het materiaal er aantrekkelijk uit, ook voorkwamen de losse letters 'ellendig geknoei bij 't namen der letters op lei of papier', zoals de schoolmeesters het destijds uitdrukten.

Doorslaggevend voor de populariteit van Hoogeveens leesplankje was echter de keuze van de woorden die de kinderen leerden lezen, de 'normaalwoorden', waarvan *aap*, *noot* en *mies* de eerste drie zijn – voorlopers van *maan*, *roos* en *vis*.

De eerste woorden die Anna, haar ouders, haar grootouders, haar overgrootouders en haar betovergrootouders hebben leren lezen, zijn woorden van één lettergreep (dus wel *roos* maar niet *roosje*), waarvan de lettervormen goed van elkaar te onderscheiden zijn



Veilig leren lezen, Eerste leesboekje, 1961, 50ste druk: de allereerste woordjes.

(dus wel *vis* maar niet *dop*, waarin de drie rondjes en de twee stokken voor verwarring zorgen) en waar een plaatje bij getekend kan worden dat voor zesjarigen niet alleen begrijpelijk is, maar liefst ook aantrekkelijk (dus wel *aap* maar niet *lief* of *zeef*). Belangrijk is ook dat de woorden volkomen 'klankzuiver' zijn, dat wil zeggen dat elke letter 'als zichzelf' klinkt. Dus wel *wit* maar niet *rood*, omdat je in *rood* als laatste klank een *t* hoort. Dat is de beste manier gebleken om te leren lezen, want het is de snelste weg van klank naar letterteken, waar het bij het *aanvankelijk leesonderwijs* om gaat.

Als kinderen klanken aan lettertekens leren koppelen, moeten ze om te beginnen de klanken in een woord losmaken van elkaar. Wie al kan lezen, staat er niet bij stil dat dat moeilijk is. Laat staan dat je je realiseert dat je de klanken die je losmaakt in die woorden moet kunnen *aanhouden*, omdat je moet leren welke klank bij het letterteken hoort.

Dat laatste inzicht was er nog niet toen Hoogeveen met zijn leesplank kwam. De *aa*-klank van *aap* levert bij het aanhouden geen probleem op, maar de plofklank *p* wel. De *n*- en de *oo*-klank ook niet, maar de *t*-klank weer wel. Dat inzicht is verworven door onderzoek en praktijkervaring, net zoals de ontdekking dat in *mies* de met twee letters geschreven klank *ie* voor complicaties zorgt. Ook kwam aan het licht dat het gemakke-

lijker is om de beginklank van een woord los te maken dan om de eindklank los te maken, en dat het losmaken van de middelste klank het moeilijkst is. Dergelijke inzichten betekenden het einde van *aap*, *noot* en *mies*. *Boom* – later *maan* –, *roos* en *vis* kwamen ervoor in de plaats.

Katholiek lezen

Dat *aap*, *noot*, *mies* niet op alle scholen in zijn oorspronkelijke versie gebruikt werd, had te maken met de verzuiling van het onderwijs. Op het katholieke leesplankje van Becker (pseudoniem van frater Euthymius Bekker) lag ook de *aap* voorop, maar daarna kwamen *roos* en *zeef*. De naam van God mocht niet ontbreken, ook al leverde die problemen op. Anders dan de naam van Mies, moest die van God beslist met een hoofdletter geschreven worden. Bovendien ein-

digde de naam met een *d*, terwijl de kinderen een *t* hoorden. Toch veroorloofde Becker zich met God 'eene kleine afwijking van den Leergang.' De leerlingen leren namelijk al heel snel dat 'mijnheer Pastoor en alle andere groote menschen' in dat woord de *t* met de *d* verwisselen. Bovendien 'boezemt men het kind reeds eerbied in voor dien heiligen naam' door die 'altijd met een bijzondere letter, hoofdletter, te maken.'

De geschiedenis van het aanvankelijk leesonderwijs kan gezien worden als de jacht op de juiste 'normaalwoorden'. Dat aan het eind van de twintigste eeuw elk schooljaar opnieuw meer dan honderdvijftigduizend zesjarigen eerst *maan*, dan *roos* en dan *vis* leren lezen, illustreert dat die jacht succesvol geweest is.

Verantwoordelijk voor dit succes is frater Caesarius Mommers, ook wel eens 'de leesvader van Nederland' genoemd. Hij stond in 1958 aan de wieg van de methode *Zó leren lezen*, en werkt al sinds 1963 onafgebroken aan *Veilig leren lezen*, dat gestart is als neutrale versie naast het katholieke *Zó leren lezen*. Door bijdragen van onderwijzers uit het hele land groeide *Veilig leren lezen* in vijftien jaar uit tot een 'compleet onderwijsleerpakket', waarin maatschappelijke ontwikkelingen zoals de groeiende zorg om kinderen uit sociaal zwakke milieus al snel herkenbaar zijn. Er komt bijvoorbeeld extra materiaal voor zwakke lezers, een door de leerlingen zelfstandig te gebruiken *Speelleeset*, en er verschijnt een serie leesboekjes die de beginnende lezers zelfstandig kunnen lezen, de *Botjes*.

Ook de twee gelijknamige vervolgvorsies van *Veilig leren lezen*, uit 1981 en 1991, zijn zulke complete onderwijsleerpakketten – volgens sommigen zijn ze zelfs *over*compleet – waarin zich, naast de onderwijskundige vernieuwingen, maatschappelijke ontwikkelingen laten aanwijzen. Door de fusie van kleuter- en lager onderwijs werd het bijvoorbeeld nodig dat er nieuw materiaal kwam voor de groepen 1 en 2, de kleuters. Door de toename van het aantal allochtone leerlingen was het noodzakelijk om meer en vooral meer systematisch aandacht te besteden aan de woordenschat van de beginnende lezers. Door de intrede van de computer werd het mogelijk om 'individueel te differentiëren', ook bij kleuters. En omdat iedereen er uiteindelijk terdege van doordrongen was geraakt dat geen twee kinderen precies gelijk zijn, werd het niet langer verantwoord geacht om met maar één serie leesboekjes te volstaan. Er zijn er inmiddels te veel om op

te noemen. Je kunt dan ook gerust stellen dat het samengaan van onderzoeks- en praktijkwerk gemaakt heeft dat het aanvankelijk leesonderwijs sinds 1900 echt is verbeterd.



Frater Caesarius Mommers, 'de leesvader van Nederland', werkt al sinds 1960 onder het pseudoniem F.B. Caesar onafgebroken aan Veilig leren lezen, de meest gebruikte leesmethode. De methode bevat tegenwoordig ook computeroefeningen.

Voortgezet lezen: thema's en schema's

Na *aantvankelijk lezen* komt *voortgezet lezen*. Voortgezet lezen heeft bijna honderd jaar lang weinig anders ingehouden dan het beantwoorden van vragen bij een leestekst die eerst door twee of drie leerlingen hardop voorgelezen was. Pas op het laatst van de twintigste eeuw is in die praktijk verandering gekomen, doordat is vast komen staan dat het beantwoorden van vragen niet maakt dat leerlingen die tekst ook begrijpen.

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig constateerde de onderwijskundige Cor Aarnoutse, oud-onderwijzer, oud-kweekschooldocent, in een serie van onderzoeken dat basisschoolleerlingen zich er vaak niet eens van bewust zijn dat ze een tekst niet begrepen hebben. Hij ontwierp daarom een methode die leerlingen ertoe aanzet bij zichzelf na te gaan of ze begrijpen wat ze lezen, bijvoorbeeld doordat de leerkracht bij het voorlezen zichzelf en de klas naar aanleiding van een titel zoals 'De kampioen van de dieren' vragen stelt: 'Waar zou dat over gaan? Wat weet ik daar al van?' Tijdens het voor-

lezen onderbreekt de leerkracht zichzelf ook met vragen en opmerkingen, bijvoorbeeld: 'Baardwalvis, wat was dat ook alweer? Even teruglezen, misschien kom ik er dan achter.' Naar zo'n voorbeeld kunnen de leerlingen hun eigen leesgedrag modelleren. In het leesboek worden lastige tekstdelen ook voorzien van symbooltjes voor vragen die de leerlingen zich moeten stellen, zoals: 'Begrijp ik het nog?'

Zulk modern, strategisch leesonderwijs lijkt vruchten af te werpen. 'Kinderen die hebben geleerd hoe ze leesproblemen kunnen aanpakken en tot een oplossing kunnen brengen, behalen betere prestaties dan kinderen die geen instructie in leesstrategieën hebben gehad', luidt het in een onderzoeksrapport van het Cito. Of, zoals Anouk en Claire het stellen, na vijf jaar strategisch leesonderwijs: 'Nu zitten wij op de middelbare school. We merken vaak dat we in de klas een stapje voor zijn. Als je bijvoorbeeld het thema moet weten van een tekst, dan gaat het bijna automatisch. Als je een stuk uit een geschiedenisboek moet leren, maak je gewoon een schema.'

De conclusie ligt voor de hand: als je in Nederland naar school gaat om te leren lezen, leer je lezen. Met een beetje geluk vis je zelfs 'bijna automatisch' het thema uit een tekst en weet je dat je 'gewoon een schema' kunt maken als je een boek moet bestuderen. En er zijn ook nog altijd leerlingen die voor hun plezier lezen, al dan niet dankzij de intensieve leesbevorderingscampagne die het Nederlandse onderwijs voert.

De wisselwerking tussen de theorie en de praktijk van het aanvankelijk en, recenter, het voortgezet lezen heeft het onderwijs vooruit geholpen. Kinderen lezen leren is een vak geworden, niet alleen in het primair onderwijs, ook op academisch niveau, waar tal van onderwijskundigen en psychologen het leesproces onderzoeken.

In groep 3 van de basisschool is het bijna uitsluitend lezen, lezen, lezen wat de klok slaat. Pas vanaf groep 4 is er op het lesrooster ook tijd voor taal, dat wil zeggen: voor spellen, voor grammatica, voor woordenschat en stijl, en voor schrijven (in onderwijs-terminen: *stellen*). Doordat uit het zelfstandig schrijfwerk van de leerlingen hun bekwaamheid in alle andere onderdelen van taal blijkt, wordt schrijven ook wel eens 'de kroon van het taalonderwijs' genoemd. Helaas geeft de stand van zaken in het schrijfonderwijs weinig aanleiding tot dit predikaat.

Leren schrijven

In 1988 laat een juf van groep 6 haar leerlingen een gek of spannend verhaal schrijven over regenlaarzen die uit wandelen gingen. Een van haar leerlingen schrijft het volgende opstel.

Regenlaarzen.

Er waren een twee kaplaarzen die gingen wandelen het regende nogal erg hard daarom droegen die regenlaarzen een paraplu maar die paraplu was stuk. Hij gooide de paraplu weg en liep verder Hij kwam een grote boom tegen de laarzen klo-

men in de boom en plukte en groot blat het steltje waaide er af. De laarzen pakte een stevig stokje en stoken dat door het blad heen en zo liep het verder en kwam langs een boerderij en wild stier rennde opde laarzen af omdat ze rood varen de laarzen renden snel naar huis en was daar veilig.

Floris

Hoe zulk 'vrij werk, *vol fouten*, aan te pakken en voort te zetten', verzuchtte Jan Ligthart – bekend van *Ot en Sien* – al in 1907. Van de 99 woorden in zijn verhaal heeft Floris er vijftien fout geschreven, zestien als je het tienjarigen wilt aanrekenen dat ze *er af* niet aaneenschrijven. Zijn juf kan het opstel dus gebruiken om Floris extra te laten oefenen met spelling. Ze kan het ook gebruiken om hem de regels voor hoofdletters en leestekens nog eens in te peperen, want in weerwil van wat Floris ons wil doen geloven, staan er meer dan maar drie of vier zinnen in de tekst.

Misschien slaat ze twee vliegen in een klap door hem er voor de zoveelste keer op te

De 'fouten' van Floris

Hoewel hij de schijn tegen heeft, is Floris geen beroerde speller. Een foutenanalyse waarbij de aard van het werk niet wordt vergeten, laat dat zien.

Het aaneenschrijven van *parapluiwas* en *opde* is terug te voeren op problemen die Floris nog heeft met de motorische kant van het schrijven. Ook *steltje* (in plaats van *steeltje*) vindt daarin zijn oorsprong: de *e*, *l* en *t* lijken verwarrend veel op elkaar als ze met de hand geschreven worden.

Ook fouten zoals *een* in plaats van *eens*, twee maal *en* in plaats van *een* en *varen* in plaats van *waren* hangen samen met de inspannende motorische arbeid van het schrijven zelf. Tienjarige schrijvers worden er nog meer dan volwassen schrijvers door geplaagd dat de pen de gedachten niet kan bijbenen, en de eerste en laatste letters van een woord hebben daar onevenredig veel onder te lijden. Omdat het werk van Floris laat zien dat hij met de eind-*n* van het werkwoord in de derde persoon meervoud geen probleem heeft – *gingen*, *droegen* en *renden* zijn correct, net als *gooide*, *plukte*, *waaide* en de uitgang van *rennde* – kan *pakte* in plaats van

pakten op dezelfde manier verklaard worden.

Dat geldt ook voor *wild* in plaats van *wilde*. Dat dat een grammaticale fout is, ligt niet erg voor de hand. Wie de buigingsregel van het bijvoeglijk naamwoord niet onder de knie heeft, voegt namelijk, anders dan Floris, voor alle zekerheid aan elk attributief gebruikt bijvoeglijk naamwoord een buigings-*e* toe: *een wilde stier*, *een stevige stokje*.

Dat *rennde* twee letters *n* in het midden heeft, is een vergissing: een paar woorden verderop is het wel goed geschreven. Rondom *rennde*, het spannendste stukje in de tekst, wemelt het trouwens van de schrijffouten.

Als echte spelfouten in deze tekst blijven over: *paraplui*, *klomen* en *blat*. Uit de consequente manier waarop hij het fout schrijft, blijkt dat Floris de correcte Nederlandse vorm van *paraplui* echt niet kent. Doordat hij naast *blat* ook *blad* schrijft, is niet met zekerheid te zeggen of hij weet hoe dat woord geschreven moet worden. Bij *klomen* draait het om de medeklinkerverdubbeling in veranderlijke woorden met een gesloten lettergreep, stof die tienjarigen geacht worden te beheersen.

wijzen dat hij zijn werk beter moet verzorgen, bijvoorbeeld door netter te schrijven en het over te lezen. In de verwijsfouten en het overspringen van meervoud naar enkelvoud kan de juf van Floris een aanleiding zien om de oude grammaticastencils weer uit de kast te halen. En het gebruik van ‘stoken’ in plaats van ‘staken’ kan ze aangrijpen om de stof over de onvoltooid verleden tijd van de sterke werkwoorden op te frissen.

Leuteren zonder inhoud

‘De meesten onzer worden wanhopig onder die chaos van stijl- en taalfouten’, schreef Jan Ligthart in 1907, ‘en ze binden zich en de kinderen maar weer aan de afgebakende paadjes van zinnetjes invullen en aanvullen’. Want het bewandelen van dergelijke paadjes, afgebakend met oefeningen in spelling en in woord- en zinsstructuur, werd door schoolmeesters tot ver in de twintigste eeuw gezien als de best mogelijke voorbereiding op zelfstandig schrijfwerk. Eerst moesten de spellingprincipes erin zitten bij de leerlingen, en inzicht in taalstructuur.

Een blik in enkele toonaangevende taalboeken voor zowel primair als voortgezet onderwijs van de laatste honderd jaar laat zien hoe intensief die voorbereiding was, maar ook dat die voorbereiding nauwelijks in verband gebracht werd met het uiteindelijke doel, het schrijven van een tekst.

In het lager onderwijs was de methode *Onze taal*, die in 1883 verscheen en in 1925 zijn laatste druk beleefde, een zeer veel gebruikte verzameling ‘taal- en steloefeningen’. De makers, Den Hertog en Lohr, lieten de leerlingen eerst woordenschatoefeningen maken, daarna zinnen vormen en tot slot zinnen ‘samenvlechten tot een geordend geheel’. Soortgelijke deelopdrachten zijn te vinden in de methode *Taal* van Paulusse en Voorwinde, die van 1938 tot 1970 zeer populair was, en in de methode die in de jaren tachtig en begin negentig onbetwist marktleider was, *Taal actief* van uitgeverij Malmberg – de namen van de auteurs zijn inmiddels ondergeschikt aan die van de uitgever.

Ook in het voortgezet onderwijs schreven de leerlingen af en toe een opstel. Verder maakten ze vooral taallesses, bijvoorbeeld Duijzers *Stijloefeningen voor inrichtingen van voortgezet en middelbaar onderwijs*, of de *Nieuwe stijloefeningen* van Rijpma en Schuringa, methoden die, door herdruk na herdruk, in de eerste helft van de eeuw de schoolbanken domineerden. De leerlingen zetten dan in zinnen zoals *Het vuur bereikte in enkele ogenblikken de dorre spar* ‘de gebruikelijke tekens’ onder persoonsvorm, gezegde en onderwerp, en twee strepen onder het lijdend voorwerp. Aansluitend benoemden ze ‘de vetgedrukte woorden in de de zinnen’ taalkundig; in de voorbeeldzin: *het, vuur, enkele en dorre*. In een volgende opdracht moesten ze zeven zinnen ‘overbrengen van o.t.t. naar o.v.t.’ Een volgende opdracht luidde: ‘Er is ergens brand geweest. Jij bent journalist. Maak een krantenbericht over deze brand.’

Van dit type taalonderwijs hebben leerlingen, ongeacht hun leeftijd, van alles geleerd, maar niet hoe ze schrijfwerk konden aanpakken. De in het begin van dit hoofdstuk geciteerde uitspraken van onderzoekscommissies over ‘te veel woorden, te weinig gedachten’, ‘taalarmoede’ en zelfs ‘functioneel analfabeten’ illustreerden dat al. Geluiden uit de onderwijspraktijk bevestigden het eveneens. ‘In den regel hebben de leerlin-

gen gebrek aan stof en dan worden enkele zinnen samengeflanst, die eer *het stellen benadeelen* dan *bevorderen*' constateerde Douma bijvoorbeeld in 1894 in zijn *Handboek voor de methodiek der leervakken*. Schoolmeesters zoals Jan Ligthart en Theo Thijssen konden Douma's constatering uit ervaring beamen. Veel docenten in het voortgezet onderwijs konden zich in 1963 herkennen in een opmerking in hun vakblad *Levende Talen*: 'Het schoolopstel bevordert het leuteren zonder inhoud.'

Over een remedie is men het niet snel eens geworden. Douma stelde simpelweg dat het laten maken van 'een vrij opstel over: de lente, de koe, de gevaren van het schaatsenrijden en dergelijke' uit den boze was voor leerlingen in het primair onderwijs, Thijsens credo luidde: 'doen, doen en doen.' Van den Bosch, vanaf 1891 werkzaam als leraar in het voortgezet onderwijs en een fel tegenstander van grammatica-onderwijs, liet zijn leerlingen uitgaan van hun eigen ervaringen en waarnemingen. Hij liet ze die in hun eigen taal opschrijven en ontdekken dat je net zolang kon schaven en ciseleren tot er precies stond wat je bedoelde. Zijn uitgesproken opvatting over een bijna individuele aanpak van het schrijfonderwijs maakte schoolboeken in zijn praktijk overbodig: 'hij had de jongens en de jongens hadden hem...'

Schrijven is moeilijk

Dat leerlingen door talloze deeloefeningen weliswaar leren spellen en ontleden, maar niet hoe ze willekeurig welk soort schrijfwerk kunnen aanpakken, heeft te maken met de aard van dat werk. Leren schrijven is vooral zo moeilijk doordat het communiceren zonder gesprekspartner is. Wie niet kan schrijven, is niet bekend met zo'n vorm van communiceren. Wie leert schrijven, praat op papier. Die verwacht bijvoorbeeld een reactie, al is het maar 'Oh?' of 'Ja?', de minimale geluiden die de conversatie gaande houden.

Daardoor schrijven de allerjongste schrijvers zeer korte stukjes tekst, die in feite gelijk zijn aan één gespreksbeurt. Als niemand daarop reageert, houden kinderen gewoon op. In hun eigen woorden heet het dan: 'Juf, ik weet niks meer.' Het een misverstand dat kinderen weinig schrijven doordat ze weinig te vertellen hebben. De wereld van kinderen zit vol met dingen waarover ze honderduit kunnen vertellen. Maar wie daarover iets wil weten, moet wel reageren.

Ook het soort reactie is belangrijk. Wie tegen een schrijvertje zegt: 'Mooi, die reus had dus nieuwe kleren nodig. Waarom? Hoe zagen zijn ouwe kleren er dan uit? Kun je dat ook eens opschrijven?' krijgt antwoord op papier: 'Ja, die waren versleten.' Zo gaat dat, als je schrijft alsof je spreekt.

Wie leert schrijven moet niet alleen leren om aan de gang te blijven zonder hulp, maar moet ook afleren om alles neer te pennen wat in het hoofd opkomt en in de volgorde waarin het opkomt. Wie leert schrijven moet eigenlijk leren om door de ogen van de lezer naar het eigen schrijfwerk te kijken. Dat leer je niet door ijverig te oefenen met spellen, en je leert het ook niet door foutloos ontleden.

Gebrek aan stof en leuteren zonder inhoud wijzen niet op leerlingen die tekortschieten. Ze wijzen op onderwijs dat niet deugt. Dit besef is vanaf de jaren zestig zeer langzaam gemeengoed geworden. Het is verantwoordelijk voor enkele belangrijke ver-

anderingen in het taalonderwijs, zowel in het primair als in het voortgezet onderwijs.

De behoefte aan verandering was het grootst in het voortgezet onderwijs. Het is niet overdreven om te stellen dat men snakte naar een alternatief voor het traditionele titelopstel, dat wil zeggen, voor de praktijk van leerkrachten die, wakker geschud doordat de rapporten in zicht kwamen, opmerkten dat zij nog een cijfer te weinig in hun agenda hadden staan, aan het begin van de les een rijtje woorden op het bord kalkten (titels!), vervolgens proefwerkpapier uitdeelden ('Hoe lang moet het worden?' 'Minstens anderhalf kantje.') en na het lesuur huiswaarts keerden met een tas vol correctiewerk waaruit, als het meezat, niet lang naderhand de meest gemaakte spelfouten en een aantal 'rare zinnen' werden besproken.

Gericht schrijven, in 1971 bij wijze van experiment in het kader van de Mamoetwet ingevoerd, was het eerste alternatief voor het traditionele titelopstel in het voortgezet onderwijs. Deze werk- en eindexamenvorm stoelde onder meer op de gedachte dat er sprake moest zijn van een 'complete communicatieve situatie'. Het schrijfwerk moest realistisch zijn, of althans lijken. Leerlingen moesten zich dan ook uitvoerig documenteren over een onderwerp dat zijzelf hadden gekozen, en op basis van hun materiaalverzameling voor een duidelijk omschreven publiek teksten schrijven met een duidelijk omschreven doel.

Vijf jaar later verscheen *Ter informatie*, ook bedoeld als alternatief voor het traditionele schrijfonderwijs. De schrijvers, de academische taalbeheersers Drop en De Vries, propageerden niet alleen schrijfwerk met een zo hoog mogelijk realiteitsgehalte, maar ook en vooral een 'proceduristische aanpak'. Daarin lag het accent niet op het eindproduct van het schrijfwerk, maar op de procedure die naar een goed eindproduct zou leiden.

Gericht schrijven

In 1979 gaf een pleitbezorger de volgende toelichting op *Gericht Schrijven*. Een leerling heeft belangstelling gekregen voor het probleem van de gehandicapten in onze maatschappij. Hij gaat op zoek naar informatie en vindt steeds meer, zodat hij tot de conclusie komt dat hij zich moet beperken (of door zijn leraar gewezen wordt op de noodzaak daarvan). Op grond van wat hij al gelezen en ervaren heeft stelt hij zich ten doel te onderzoeken hoe onze maatschappij voor de lichamelijk gehandicapte medemens leefbaarder gemaakt kan worden.

Uit het materiaal dat de leerling nu 'gericht' (namelijk op zijn onderzoeksdoel) verwerkt en in zijn documentatieverzameling opgeslagen heeft, ziet de leraar dat hij zich steeds meer op

zijn eigen omgeving gericht heeft, onder andere doordat hij een gehandicapte uit zijn straat geïnterviewd heeft. Uit begeleidende gesprekken met de leerling weet de leraar dat de jongen zijn omgeving (winkels, warenhuizen, het buurt-huis, de bibliotheek) ook met andere ogen is gaan zien. Hij geeft hem nu als schrijfpodracht: 'Een wereld vol obstakels. Bij de inrichting van onze maatschappij wordt met lichamelijk gehandicapten vaak weinig rekening gehouden, al is er een kentering ten goede. Schrijf een brief die in gestencilde vorm bij jou in de buurt huis aan huis verspreid kan worden, waarin je buurtbewoners duidelijk maakt welke "obstakels" je in jullie omgeving constateert en welke mogelijkheden er zijn deze op te ruimen.'

Hoewel beide alternatieven inmiddels alweer geschiedenis zijn, hebben ze wel sporen nagelaten, ook in het basisonderwijs. Er is bijvoorbeeld meer aandacht gekomen voor het 'schrijfproces', voor wegen die kunnen leiden naar een goed eindproduct. Ook het streven naar een zo compleet mogelijke 'communicatieve situatie' is gemeengoed geworden. Moderne methodes wemelen van de opdrachten waarin verband gelegd wordt met de wereld buiten school. De hang naar 'functionele taken' is zelfs zo ver doorgeslagen dat alle twaalf- en dertienjarigen in het kader van de basisvorming tijdens de lesuren Nederlands nu leren hoe ze een acceptgirokaart moeten invullen.

Grammatica als wondermiddel

In de verschuiving van taalonderwijs naar taalvaardigheidsonderwijs, waarbij het traditionele opstel plaats maakte voor meer praktische oefeningen, past ook de frontale aanval op de grammaticales waarmee dit hoofdstuk begon. De Adviescommissie voor de Leerplanontwikkeling Moedertaal voerde in 1978 drie argumenten aan tegen het traditionele grammaticaonderwijs. In de eerste plaats was het te abstract en daardoor te moeilijk voor leerlingen op de lagere school. Ten tweede gaf het de leerlingen 'een aanvechtbare kijk op taal' door zijn eenzijdig accent op vorm en structuur. Ten slotte functioneerde het als oneigenlijk selectiemiddel bij doorverwijzing naar het voortgezet onderwijs.

Dat er commotie ontstond rondom het advies, lag om te beginnen aan de zwakke onderbouwing ervan. Die 'aanvechtbare kijk op taal' liet zich niet kwantificeren, en wetenschappelijk onderzoek toonde aan dat het gros van de toenmalige basisschoolleerlingen met ontleden en benoemen helemaal niet zoveel problemen had. Maar de beroering werd ook veroorzaakt doordat het advies een kerntaak van het onderwijs trof: het taalonderwijs op de lagere school. En van die kerntaak raakte het bovendien het onderdeel dat zich door zijn lange traditie een positie van bijna-onschendbaarheid verworven had. In de discussie hanteerden voorstanders van het grammaticaonderwijs die traditie zelfs als argument. Hun redenering kwam erop neer dat het grammaticaonderwijs er altijd al geweest was, en dat het dus ook wel ergens goed voor zou zijn.

'In werkelijkheid is hier natuurlijk sprake van een vreemde behoudzucht, die tot vindingrijkheid heeft geleid', zo typeerde de Amsterdamse onderwijsonderzoeker Hildo Wesdorp deze redeneertrant. In een literatuurstudie naar taalvaardigheidsdidactiek had hij namelijk ontdekt dat grammaticaonderwijs nuttig gevonden werd voor zulke uiteenlopende zaken als logisch denken, abstract denken, spelvaardigheid, stijlbesef, schrijfvaardigheid, begrijpend lezen en, niet te vergeten, het leren van vreemde talen.

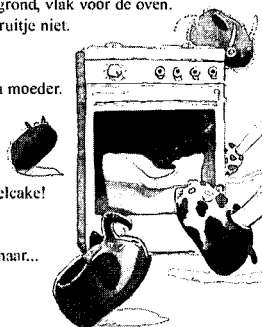
Pas veel later, aan het begin van de jaren negentig, werd het mogelijk om argumenten voor en tegen grammaticaonderwijs nader te kwalificeren tot 'voor, mits...' of 'tegen, tenzij...'. Uit wetenschappelijk onderzoek was toen namelijk gebleken dat het grammaticaonderwijs in zijn inmiddels gangbaar geworden 'zeer bescheiden' vorm niet eens meer maakte dat leerlingen woordsoorten zoals het zelfstandig naamwoord herkenden – blijkbaar was het kind weggegooid met het badwater.

743

◆ Wilde dierentoffels

Yip zit in de keuken op de grond, vlak voor de oven.
Zijn neus raakt nog net het ruitje niet.

Zijn wangen zijn gloeiend rood
en in zijn ogen branden lichtjes.
'Hoepel eens een stukje op,' zegt zijn moeder.
'Je zit waanzinnig in de weg.'
Ze geeft hem een duwtje,
maar Yip blijft zitten waar hij zit.
Hij zit daar veel te fijn,
want in de oven staat een kokoskaneelcake!



Yip zijn wangen gloeien en...
Zijn moeder geeft hem een duwtje, maar...
Yip zit veel te fijn, want...

Zijn moeder wil dat hij ophoepelt.
Yip wil de kokoskaneelcake zien groeien.

Na drie kwartier staat hij op.
Hij heeft het hartstikke warm gekregen.

Yip zijn moeder wil hem nu echt de
keuken uit hebben. Zij geeft hem nog
een duwtje. Yip wil nog even de cake
bekijken. Hij struikelt over zijn toffels.



Woorden. Er zijn heel veel woorden.
Woorden in allerlei soorten.
Er zijn bijvoorbeeld *voegwoorden*.

De toffels stoten tegen de oven *en* daardoor zakt de cake in.
Mamma zegt dat de cake is mislukt, *terwijl* hij o, zo lekker is!
Is Yip 's avonds ziek, *omdat* hij heel de cake opgegeten heeft?

> 50

Grammatica voor groep 6: een lesje uit Zin in taal (1999).

Er bleken ook kinderen te zijn die wel iets van grammatica wisten. Dat kwam door het zinsopbouwonderwijs, een vorm van grammatica waarin leerlingen leren hoe zinnen in elkaar zitten en hoe je te werk kunt gaan als je een bepaald type zinnen wilt gebruiken. Maar die kinderen konden meer dan alleen woordsoorten herkennen. Deze vorm van onderwijs bleek ook, anders dan grammatica- of schrijfonderwijs, een gunstige invloed te hebben op het schrijfwerk van de leerlingen. Ze maakten bijvoorbeeld minder onvolledige zinnen dan voorheen en ook regen ze hun zinnen niet langer aan een met 'en toen... en toen'. Als de stof op de juiste manier behandeld wordt, profiteren leerlingen dus wel degelijk van inzicht in zinsstructuur.

Taalvaardigheid en taalkennis

De bemoeienis van onderwijskundigen en psychologen heeft het leesonderwijs goed gedaan. Leren lezen is een vak geworden. Van leren schrijven kan dat niet gezegd worden. Door de 'communicatieve omslag' in het onderwijs rust in taalboeken het accent niet langer op correct taalgebruik en op de kennis die daartoe kan leiden, maar op effectief taalgebruik, en op de strategieën, processen en vaardigheden die daartoe kunnen leiden.

Het onvermijdelijke gevolg is dat er minder aandacht is gekomen voor taal zelf. De uitspraak 'Juf, ik weet niks meer!' kan hier niet letterlijk genoeg genomen worden. Wie op de basisschool met *Taal actief* werkt, stroopt namelijk nog wel met ene Tijn de Taal-jutter de Noordzeekust af om te ontdekken of er nog zelfstandig naamwoorden zijn aangespoeld, maar leert niet wat dat nu eigenlijk voor woorden zijn, waaraan je ze zoal kunt herkennen, wat maakt dat die woorden bij elkaar horen en waar je die woorden voor kunt gebruiken.

De toon van *Onze taal* (laatste druk: 1925) was, zeker in onze ogen, beslist minder luchtig dan die van *Taal actief*. Daarentegen leerde je in *Onze taal* wel hoe je onderscheid kon maken tussen soorten woorden. Den Hertog en Lohr onderscheidden bijvoorbeeld woorden voor *mensen, dieren en dingen*, en woorden voor wat mensen, dieren en dingen *doen*. Bovendien leerden zij de leerlingen hoe je bepaalde woordsoorten kon gebruiken bij het opbouwen van bepaalde zinstypen.

Dergelijke zuiver talige kwesties komen niet op de allereerste plaats als je moet leren hoe je schrijfwerk het beste kunt aanpakken. Net als bij leren lezen draait het bij leren schrijven om meer leerpsychologische en didactische kwesties zoals: hoe leer je kinderen stof verzamelen, selecteren en bewerken, en: hoe leer je ze kritisch naar hun eigen werk kijken. Anders dan bij leren lezen, spelen taalkundige kwesties echter wel een belangrijke rol. Wordkeus, het afwisselen van lange, samengestelde zinnen met korte, bondige zinnen, een juist gebruik van de lijdende en de bedrijvende vorm, niet steeds dezelfde zinstructuur, het gebruik van eenvoudige stijlfiguren zoals een vergelijking... het is maar een kleine greep uit het arsenaal aan taaltrucs die schrijvers kunnen toepassen om een 'effectieve' tekst te schrijven. Aan dergelijke kwesties wordt in het onderwijs over de hele linie slechts mondjesmaat aandacht geschonken. Taalkundige kwesties die geen raakvlakken vertonen met schrijf- of spelvaardigheid komen er nog bekaaid vanaf.

In het laatste decennium is het begin van een tegenbeweging zichtbaar geworden. In kringen rondom het voortgezet onderwijs wordt krachtig, maar tot 1999 nog zonder succes, gehamerd op het belang van de invoering van taalkunde als vak in de bovenbouw. In een taalmethode voor het basisonderwijs die in 1999 nog in ontwikkeling is, worden de opbrengsten gebruikt van het eerder genoemde wetenschappelijk onderzoek naar de gunstige effecten van het zinsopbouwonderwijs op taalvaardigheid *en* taalkennis. Die aanpak lijkt aan te slaan. Voor wie vond dat in het taalonderwijs het accent te eenzijdig is komen liggen op vaardigheden is dat bemoedigend.

Abdelkader Benali (25 november 1975)

Abdelkader Benali werd geboren in Ighazzazen (Marokko) en groeide op in Rotterdam. Zijn roman *Bruiloft aan zee* (1996), over een migrantenzoon die terugkeert naar zijn geboortestreek, is vertaald in het Duits, Engels en Deens en zal nog verschijnen in Frankrijk, Italië, Israël en Spanje. Met zijn ouders spreekt Benali zijn moedertaal Riffijns (ook Berbers genoemd), met broertjes en zusjes Nederlands. Die laatste taal spreekt hij sinds de kleuterschool in Rotterdam, de metropool die als 'Maanzaad Stad' voorkomt in zijn roman.



Abdelkader Benali: Toen ik in de slagerij van mijn vader aan de Westkruiskade werkte, snoepte ik het maanzaad van het versgebakken brood dat ik inpakte. Zo plukte ik uit Rotterdam, met al zijn tongen en talen de zaadjes die ik nodig heb.

Hoe spreekt of sprak u uw ouders aan?

In het Riffijns, met 'Moeder' en 'Vader' – er is, net als in het Engels, geen verschil tussen *u* en *ji*, maar bij mensen met autoriteit gebruik je als aanspreekvorm hun titel. Er zijn dingen die je in de ene taal makkelijker zegt dan in de andere. In het Nederlands zeg je bijvoorbeeld eerder *ik*, in het Marokkaans vaak *men* of *wij*. Toen ik aan *Bruiloft aan zee* begon, had ik nog de neiging om telkens *wij* te schrijven. Dat heb ik later op de computer met '2 moeten vervangen.

Welke spelling hebt u op de lagere school geleerd?

Die van het oude Groene Boekje.

Past u de nieuwste spellingregels (van 1996) toe?

Ik doe mijn best – in ieder geval gaat er bij *pannenkoeken* wel een lichtje branden. Ik ben nog niet zo oud dat ik vasthoud aan een eigen systeem, dat moet zich nog ontwikkelen.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

Goed spellen – ik maak nooit fouten met *ei* of *ij*, *au* of *ou* en *c* of *k*. Een vriend van me spelde laatst in een *paper* twintig keer *overprijzing* – dat vind ik onbegrijpelijk. De *d*'s en de *t*'s vind ik moeilijker, daarvoor moet ik vaak teruggrijpen op 't kofschip. Dat werd behandeld in de lessen waarvan me

toen de betekenis ontging. Hele sloten aan kennis zijn me zo ontgaan.

Hebt u nog een bepaalde herinnering aan de Nederlandse les?

Ik kreeg veel kans om te schrijven, ook puur voor mezelf. Een keer schreven we met de hele klas een kettingverhaal, 'De Schatkist'. Ik vind het wel jammer dat we niet echt leerden een betoog op te bouwen, met alle strengheid en logica die je daarvoor nodig hebt. Daardoor lig ik nog vaak in de clinch met woorden als *omdat*, *alhoewel*, *hoe dan ook*.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust moeten afleren?

Ik spreek te vaak in anakoloeten, ik wil net zo lang doorgaan als de adem het volhoudt, zonder te letten op de zinsbouw. Dat kan vermoeiend zijn. Ik heb ook mode-woorden moeten afleren, zoals *absoluut*.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Ik hoorde in Rotterdam veel verschillende tongen: Surinaams Nederlands, Sranantongo, Sarnami, Papiamentoe, Perzisch, Turks... Daar speelden we mee: je had geen *geld*, maar *doekoe* – dat is Surinaams. Je ging niet naar huis, maar naar je *oso*. Waar dat is? Je loopt de straat uit tot die *op is*.

Wat zegt u bijvoorbeeld als u iets 'afschuwelijk' vindt?

Kut! Dit is het enige land ter wereld dat zich bedient van het vrouwelijke geslachtsorgaan om zich uit te drukken over de kwaliteit van een concert of wat dan ook. Nederlanders zijn gefixeerd op woorden als *klote*, *lullig*, *kut*. Wat dat betreft deugt het Riffijns

veel meer, dat doet meer met understatement: 'Hoe gaat het ermee?' – 'Ach, je ziet het toch?' Of: 'Het gaat wel.' Je kunt in het Riffijns wel dingen zeggen als *Dat is klote* of schelden: *de kut van je moeder!*, maar dat is onvergelijkbaar veel zwaarder, dat is een aanleiding om met elkaar op de vuist te gaan.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Geil – dat was een vies woord, maar nu wordt het net als het Duitse *geil* gebruikt om waardering uit te drukken.

Welke woorden hoor je nooit meer?

Later – van 'later, als ik groot ben', want dat ben ik nu. En Rotterdamse uitdrukkingen: *donder op*. Rotterdams is ook de mentaliteit van *take nothing for granted*. Als ze zeggen 'Wat zie je er goed uit', is de normale reactie: 'Pleurt op!'

Vindt u het jammer dat je die woorden niet meer hoort?

Nee. Ik vind het wel jammer dat ik woorden als *hoop*, *liefde* en *leven* te weinig zie in Nederlandse literatuur. Die woorden zou ik graag voor mezelf ijk en hun warmte teruggeven. Ook vraagtekens, uitroepetekens en gedachtenpuntjes worden trouwens te weinig gebruikt.

Valt u iets op in de taal van kinderen in vergelijking met die van u?

Kinderen pikken veel woorden op van de televisie. Makers van strips, soaps, songfestivalliedjes en televisiereclames zijn de grote onderwijzers van deze tijd, dat merk ik aan mijn eigen taal en nog meer aan die van mijn broertjes en zusjes. Je spreekt nog

nauwelijks Nederlands, maar je hoort een keer 'Zo in m'n sas met Badedas' en je vergeet het niet meer.

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Stoorzender, epoche, banaliteit, rariteit, ophef en vertier, bommelding. Er zijn zó veel mooie woorden – werk aan de winkel!

Wat is het mooiste boek over taal dat u kent?

De mooiste boeken over taal zijn romans. En dan vooral de brutale, onleesbare romans, zoals *Finnegan's Wake* van Joyce. Ook *Max Havelaar* is echt heel bijzonder. Dat is in grote vaart geschreven, uit woede. Dat zie je niet vaak in de Nederlandse literatuur. Ik blader ook wel in woordenboeken, maar de mooiste woorden vind je toch bij toeval. Je leest een interview waarin iemand *fluim* zegt in plaats van *spuug*, en dat woord blijft plakken.

Welke andere talen beheerst u enigszins?

Marokkaans Arabisch, Engels, passief wat Frans en Duits, en een klein beetje Spaans.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Frits Spits. Cor Galis, zoals die de filosofen-debatten van de vPRO inleidde met dat diepe, herhaalde: 'Waarom zijn wij hier?' Johan Cruijff, al spreekt die geen Nederlands, maar Cruijffiaans. 'Als je met tien man speelt, ben je sterker dan met elf' en

'Voor ik een fout maak, maak ik die fout niet'.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Aan dat van mezelf. En aan dat van mensen die te snel leuk willen zijn.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Ik ben een pessimist, maar de feiten geven me geen ongelijk. Ten eerste de Europese Unie, waarin het Nederlands geen voorkeurspositie inneemt. Ten tweede de demografische ontwikkeling: ook dat is een aflopende zaak. En dan is er nog de geografische factor: de zeespiegel stijgt een meter per honderd jaar, dus tien meter in duizend jaar. Daar valt niet tegenop te dijken. Op den duur moet het hele Nederlandse volk uitwijken naar Engeland of Duitsland – het laatste, denk ik – en zal de taal opgaan in het Engels of het Duits. Ik schrijf dus in een taal die ten dode opgeschreven is, maar dat geeft niet, want dat deden de Grieken en Romeinen ook.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Een paar woorden onder embargo plaatsen, te beginnen met *leuk*. Alles is veel te snel *leuk*. Met zulke woorden trek je de stop uit het denken, je stelt geen vragen meer. Een embargo zou mensen dwingen iets anders te verzinnen. Af en toe word ik het slachtoffer van mijn eigen verzet, want sommige dingen zijn gewoon *leuk*.

Taalkroniek 1970-1979

1 januari 1970 Het voornaamrecht wordt verruimd: de ambtenaar mag alleen nog voor- namen weigeren die 'ongepast' lijken en die identiek zijn met bestaande achternamen (tenzij deze al gangbaar zijn als voornaam). Voordien moesten ouders voornamen kiezen die al voorkwamen in Nederland. Niet alles mag: zo wordt in Arnhem in 1977 de naam *Rolls Roys* geweigerd.

23 januari 1970 In Amsterdam verbranden Dolle Mina's demonstratief een korset voor het standbeeld van de negentiende-eeuwse feministe Wilhelmina Drucker, aan wie de groep haar naam ontleent. Op 14 maart, tijdens een vergadering van vrouwenartsen in Utrecht, ontbloten Dolle Mina's voor pers en publiek hun navel om de slogan *baas in eigen buik* te tonen – zij eisen dat vrouwen zelf mogen beslissen over een abortus. De publicist Michel Korzec heeft de schepping van de naam 'Dolle Mina' opgeëist, maar die claim is niet algemeen geaccepteerd.

1 juli 1970 Dienstplichtige Henk van der Horst moet voor het Hoog Militair Gerechtshof verschijnen, omdat hij geweigerd heeft zijn baard af te scheren en zich vervolgens ook niet meer wilde onderwerpen aan de groetplicht. De groetplicht is het 'verplichte eerbewijs' dat soldaten hun meerderen brengen door 'de gestrekte hand langs de kortste weg naar de onderrand van de pet te brengen'. De Vereniging van Dienstplichtige Militairen roept deze dag uit tot Nationale Groetdag en zegt deze zo lang te herhalen tot de groetplicht is afgeschaft. Dat gebeurt drie jaar later, op 1 augustus 1973, door minister Vrede-ling van Defensie.

7 september 1970 Te Gent wordt op een congres van neerlandici die buiten Nederland en Vlaanderen werken de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek opgericht. Anno 1999 behartigt de IVN de belangen van de omstreeks zeshonderd neerlandici die in 190 buitenlandse steden Nederlands doceren.

4 december 1970 Voor de Haagse rechtbank dient een kort geding van de joodse zakenman Herman Boekdrukker tegen de uitgever van de Dikke Van Dale, waarin 'jood' onder andere wordt gedefinieerd als 'woekeraar', 'zwendelaar' en 'bedrieger'. Boekdrukker voelt zich aangetast in zijn eer en goede naam en eist dat de omschrijving veranderd wordt, ook in de pas verschenen ge druk. Volgens de rechter is Van Dale zorgvuldig genoeg geweest. Wel belooft de uitgever in toekomstige edities de gewraakte betekenissen als 'verwerpelijk' aan te merken.

1971 In een nota over de vreemdelingensituatie, opgesteld in opdracht van de regering, introduceert de sociologe Hilda Verwey-Jonker de term *allochtoon*. Het ministerie van CRM heeft de oorspronkelijke titel, *Immigranten in Nederland*, afgekeurd omdat Nederland officieel geen immigratieland is.

1971 De dichter Wim Hazeu beklagt zich over de *vertelegrafisering* van de pers en de *vertrossing* bij de omroepen. Het laatste woord blijkt een blijvertje.

1972 Voor het eerst wordt het Nederlands Scrabble Kampioenschap gehouden. Scrabble, tijdens de grote depressie bedacht door de werkloze Amerikaanse architect Alfred Mosher Butts, werd op 16 december 1948 gedepo-

neerd. Een halve eeuw later wordt het in 121 landen gespeeld en er zijn 100 miljoen exemplaren van verkocht in dertig talen (inclusief een in braille).

10 december 1973 De officiële taal van Vlaanderen dient te worden aangeduid als 'Nederlands', aldus een decreet dat koning Boudewijn vandaag bekrachtigt. 'Vlaams' mag voortaan alleen nog gebruikt worden wanneer dat om 'historische, geografische of volkskundige redenen verantwoord is.'

1973 Het nos-journaal neemt de *autocue* in gebruik, zodat de nieuwslezers recht in de lens kunnen blijven kijken.

21 januari 1974 In de eerste uitzending van het VARA-programma over seksuele voorlichting *Open en bloot* gebruikt presentator Joop van Tijn het woord *neuken* – een primeur voor de televisie.

6 november 1975 Op een bijeenkomst in de Technische Hogeschool Eindhoven wordt *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands* ten doop gehouden. Voor dit naslagwerk onder redactie van P.C. Uit den Boogaart zijn met de computer 720.000 woorden uit kranten, tijdschriften, romans en andere boeken geturfd. De vijf meest voorkomende woorden zijn *de, van, een, en en het*. De top-5 van zelfstandige naamwoorden: *mensen, tijd, man, jaar, plaats*. In 1979 verschijnt de pendant: *Spreektaal. Woordfrequenties in gesproken Nederlands*, door Eveline D. de Jong. De drie meestgesproken woorden zijn *ik, ja en eh*. Beide frequentielijsten verschaffen nuttige informatie aan woordenboekmakers en samenstellers van lesmateriaal voor buitenlanders die Nederlands leren.

1975 Sinds dit jaar worden de examens afgenomen voor het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, de standaardtoets voor studenten (en anderen) die in het buitenland Nederlands leren. Sinds 1975 is het examen afgelegd door meer dan 65.000 kandidaten. In 1999 wordt het afgenomen in meer dan veertig landen.

21 juli 1976 In *De troonrede van Ridderzaal naar huiskamer* vertalen kamervoorzitter Anne Vondeling en schrijfadviser Jan Renkema de troonrede van 1975 in begrijpelijk Nederlands. 'Over het u heden gepresenteerde samenstel van beleidsvoornemens' betekent niets meer dan: 'over al deze plannen'. De vereenvoudigde troonrede is een van de activiteiten van de Commissie Duidelijke Taal, die in 1973 is ingesteld om het taalverkeer tussen overheid en burger te verbeteren.

27 augustus 1976 Hoogleraar taalkunde en columnist Hugo Brandt Corstius publiceert onder het pseudoniem Battus in *NRC Handelsblad* zijn eerste verzameling Opperlands, 'Nederlands met vakantie.' Een kleine bloemlezing: een zin die alle letters van het alfabet bevat ('Och, zwak vormpje blijft exquis ding!'). Palindromen (omkeezinnen) als: 'Een lege regel? Nee!' En 'plusminus-woorden': *basalt, volledig, stukgoed, werkluï en lafhartig*. In 1981 verschijnt het standaardwerk *Opperlandse taal- en letterkunde*.

1976 Komt het *Woordenboek der Nederlandse Taal* ooit af? Om de eindstreep nog voor 2000 te halen wordt de planning scherp bijgesteld: de redactie zal geen woorden en voorbeeldzinnen meer verwerken van na 1921.

februari/maart 1977 In het taalkundige tijdschrift *Spektator* vestigt H.J. Verkuyl de aan-

dacht op *van* in zinnen als: 'Marion dacht van die man heeft ze ook niet alle zeven op een rijtje.' De aanzet voor zulke zinnen was er al in de negentiende eeuw, maar pas na 1970 breken ze door. En wekken ze irritatie – een *Volkskrant*-lezer anno 1990: 'Alleen wanneer iemand zegt: Kijk wat een mooi houten beeldje ik hier heb, kan je antwoorden: Ik heb zoiets van brons.'

januari 1978 Eerste uitzending van NOS-radioprogramma *Wat een taal*.

1978 Publicatie van onderzoek naar de meest frequente spelfouten van scholieren van 10-16 jaar:

- 1 Medeklinker ten onrechte enkel of dubbel gespeld
- 2 Slot-n ontbreekt of ten onrechte toegevoegd
- 3 Klinker ten onrechte enkel of dubbel gespeld
- 4 Fout in bastaardwoord
- 5 Slot-t ontbreekt.

31 augustus 1979 Ter gelegenheid van het vierhonderdjarig bestaan van de Staatsdrukkerij en -uitgeverij wordt in het bijzijn van prinses Beatrix de eerste druk van de *Schrijfwijzer* ten doop gehouden. Jan Renkema (1948) heeft het geschreven als vraagbaak voor de schrijvende ambtenaar, maar in opeenvolgende edities zal het uitgroeien tot een algemeen naslagwerk over taalkwesties (*hun of hen, langetermijnplanning, lange-termijnplanning of lange termijnplanning?*), met een status die vergelijkbaar is met die van Van Dale. Op 9 mei 1996 kunnen auteur en uitgever de verkoop viere van het 300.000ste exemplaar.

6 september 1979 De volkskundige P.J. Meertens wordt tachtig. Om hem te eren wordt het Amsterdamse instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde, waar hij jarenlang de scepter heeft gezwaaid, omgedoopt tot 'P.J. Meertens-Instituut'. Meertens, die in 1930 secretaris was geworden van de Dialectencommissie van de KNAW, is als 'A.P. Beerta' vereeuwigd in de megaroman van J.J. Voskuil, *Het Bureau* (1996-200?).

Croma introduceert iets nieuws:

**CROMA
UIT DE FLES.**

Naast het vertrouwde pakje Croma is er nu ook Croma uit de fles. Handig! Want je hebt wél de lekkerste jus, maar nooit meer vette vingers of aangebroken pakjes in de koelkast.

Hou je van vlees, braad je in Croma.

De 'Croma-verandering' is de naam geworden van een van de grammaticale ontwikkelingen in deze eeuw. Reclamebureau A.P. Lintas, dat de Croma-reclame verzorgde, was niet de uitvinder van deze constructie, waarbij dan is weggelaten. Wel is deze constructie door de reclame populair geworden.

1980-1989

De Croma-constructie en andere verborgen veranderingen in de Nederlandse grammatica

JOOP VAN DER HORST

S-HERTOGENBOSCH, 13 november 1984 – In het Bossche provinciehuis ontvangt de voorzitter van de Nederlandse Taalunie, cultuurminister Poma, de omvangrijkste grammatica van het Nederlands die ooit gemaakt is. De eerste editie van de ANS, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, telt 1310 bladzijden. Hoewel de ANS bedoeld is als beschrijving van de Nederlandse grammatica, en niet als grammaticaal etiquetteboek, besteedt de pers vooral aandacht aan dit normatieve aspect – lees: het gebrek aan nor-

men, dat het naslagwerk al snel de bijnaam 'ANS Tolerans' oplevert. 'Grenzen verschuiven binnen de grammatica', kopt de *Haagse Courant* en *NRC-Handelsblad* meldt: 'Handleiding correct Nederlands opgesteld samen met België.' Deze berichten hebben de verkoop niet geschaad: hoewel de uitgever er eerst weinig vertrouwen in had en er alleen aan wilde beginnen als er subsidie werd gegeven, blijkt het boek al gauw een bestseller te zijn.

Het initiatief voor de ANS kwam uit het buitenland. Docenten Nederlands die overal in de wereld onze taal onderwijzen, stuitten keer op keer op de moeilijkheid dat er zo veel van onze taal nergens in de handboeken beschreven staat. Wie van huis uit Nederlands spreekt, merkt meestal niet hoe onvolledig allerlei grammatica's zijn. Maar wie het Nederlands als vreemde taal leert, hoort en leest geregeld zinnen die hij nog niet kent, hij zoekt ze op in zijn grammatica en... vangt menigmaal bot. Om daar wat aan te doen is men begonnen aan de ANS, een zo volledig mogelijke grammatica van het Nederlands. Critici spreken wel eens smalend van 'het telefoonboek van de Nederlandse taal', maar waar zouden we zijn zonder telefoonboek?

Intussen is de ANS niet meer weg te denken. Want niet alleen het onderwijs in het buitenland maakt er veel gebruik van, ook in Nederland en Vlaanderen gebruiken journalisten, tekstschrijvers, redacteuren, leraren en taalkundigen de ANS soms dagelijks. Wat Van Dale is voor de woordenschat, dat is de ANS voor de grammatica: een zo volledig mogelijke en een zo eerlijk mogelijke beschrijving van hoe het in de taal gesteld is. Wie dat wenst, kan ze allebei als richtsnoer of als norm gebruiken, maar ze zijn bedoeld, zowel Van Dale als de ANS, als een objectieve beschrijving van de feiten.

Toen ze verscheen, was de ANS de omvangrijkste grammatica van het Nederlands die ooit geschreven is. Sindsdien is het record gebroken – door de tweede editie van de ANS, uit 1997, die bijna 1800 bladzijden telt. De tweede editie, dertien jaar na het verschijnen van de eerste, was niet nodig omdat er zoveel veranderd was in die tussentijd, maar om-

dat er bij nader inzien nog veel ontbrak. En intussen weten we dat er nog minstens een derde en een vierde editie nodig zal zijn om echt min of meer de volledigheid te bereiken.

Om veranderingen in de grammatica van een taal te kunnen opmerken is wat meer tijd nodig dan dertien jaar. Laten we zeggen: vijftig of honderd jaar. Het is dan ook heel jammer voor wie de recente geschiedenis van onze taal wil nagaan, dat er in 1900 of 1950 nog niet van die omvangrijke grammatica's waren. Het zou de vergelijking een stuk eenvoudiger maken. Er waren wel grammatica's, vrij veel zelfs, maar ook de meest uitgebreide kunnen het niet halen bij de ANS. We denken dan aan verdienstelijke grammatica's als de *Nederlandsche Spraakleer* van W.G. Brill uit 1846 (tot ver in de twintigste eeuw herdrukt), of de *Nederlandsche Spraakkunst* van C.H. den Hertog uit 1892-1896. De grotere omvang van de ANS vergeleken bij haar voorgangers komt door het streven volledig te zijn, en niet door taalverandering.

Is de grammatica van het Nederlands dan zo sterk veranderd de afgelopen honderd jaar? Dat druist in tegen de intuïtie van de meeste sprekers van die taal: natuurlijk is er heel wat veranderd in de woorden die we gebruiken – maar ook in de zinsbouw? Om wat voor veranderingen gaat het eigenlijk? Hoe kom je ze op het spoor? Helpt het om daarvoor grammatica's te raadplegen?

Verandering in de grammatica's

De meeste veranderingen die het Nederlands de afgelopen honderd jaar heeft meegeemaakt of momenteel ondergaat, komt men niet op het spoor door grammatica's van toen en nu te vergelijken. Toch zijn er wel enkele die op die manier gevonden kunnen worden. Bijvoorbeeld waar Den Hertog in 1892 spreekt over het gebruik van *wat*. Zo zegt hij ergens, als iets vanzelfsprekends: 'Ook het adjectivische *wat* komt zowel in gewone taal (*Wat mensen zijn dat?*) als in literaire taal voor (*Wat wond're gril is dit?*).' Inderdaad komt men in boeken van honderd jaar geleden wel eens zinnen tegen als de volgende:

Wat voordeel zou een kamperfoelie er ook van hebben met zich te steken in 't eikenpak?

Deze zin is afkomstig uit het boekje *In het bosch* van E. Heimans en Jac. P. Thijssse, uit 1901. Dat *wat voordeel* klinkt ons plechtstatig of ouderwets in de oren. Nu zou niemand het meer zo zeggen. Wij zeggen: *Welk voordeel* of *Wat voor voordeel*. Maar was het anno 1901 ook plechtstatig? Den Hertog vertelt ons dat het toen heel normaal was: 'in gewone taal'. En niet alleen Den Hertog (geboren in 1846), wiens grammatica bij verschijnen door sommigen 'ouderwets' genoemd werd; ook jongere tijdgenoten als N. van Wijk (geboren in 1880) noemen zulke combinaties nog heel gewoon: *Wat stad bedoel je?* In feite komen we ze zo tegen in vrijwel alle grammatica's uit die tijd: *Wat pennen gebruik je? Wat insect is dat? Wat weer is het buiten?* We kunnen dus gerust aannemen dat het destijds gewoon Nederlands was. En we moeten vaststellen dat het tegenwoordig geen gewoon

Nederlands meer is. De ANS zegt er niets over. Vergeten? Welnee, we zijn er zelf bij om te getuigen dat de ANS het terecht niet opnam. In honderd jaar is hier blijkbaar iets veranderd in onze taal.

Hou je van vlees...

Een andere verandering die we op het spoor komen door een vergelijking van de ANS met zijn voorgangers uit het begin van de eeuw, betreft de werkwoordsvorm na *jullie*. Bijna alle grammatica's van honderd jaar geleden vermelden *jullie loopt*, *jullie gaat*, *jullie bent* (*jullie durft dat niet te doen*). Soms wordt ook *jullie lopen*, *jullie gaan* en *jullie zijn* vermeld. Er was destijds een stijlverschil tussen de twee mogelijkheden: de vormen met *-t* waren vormelijker, zeker beter in geschreven taal, terwijl de vormen met *-en*

Neem je een foto, neem je Olympus



Er valt tegenwoordig heel wat te kiezen in fotogebied. Gelukkig is één ding nog niet veranderd: neem je een foto, dan neem je een Olympus. Bijvoorbeeld de allert L serie: Zoom 75. Want die is superklein, weerbestendig en heeft een 3 x zoom lens. Bovendien is 'r flimpje verwisselen met de 1 Zoom 75 kinderlijk eenvoudig. En kun je er foto's mee maken op drie verschillende formaten. Waag maar aan uw fotofundelaar!

OLYMPUS
THE VISIBLE
DIFFERENCE

Ook het reclamebureau van Olympus heeft de voordelen van de bondige Cromma-constructie onderkend (1999).

informeler waren. Sommige grammatica's vermelden trouwens ook *jelui* nog.

Intussen weten we dat *jelui* verdwenen is (behalve bij mensen die graag expres ouderwets spreken), evenals de *t*-vormen bij *jullie*, en dat nu iedereen zowel zegt als schrijft: *jullie lopen*, *jullie zijn*, enz. *Jullie* was in de negentiende eeuw nog een spreektaalwoord, men schreef *gij*. *Jullie* is ontstaan uit *gijlieden*, *gijlui*, *gelui*, *jelui*, dus uit een verlenging van *gij*, en kreeg aanvankelijk ook de werkwoordsvorm van *gij* bij zich. Men zei: *gij loopt*, *gij komt*, en vandaar ook *gijlieden loopt* en *gijlieden komt*. En zo ook *jullie loopt* en *jullie komt*. Het woord *gij* is men echter almaar als deftiger gaan ervaren, zo deftig dat op den duur bijna niemand het nog gebruikte. Het verband met *gij* raakte daardoor vergeten en de werkwoordsvorm bij *jullie* werd gelijkgesteld aan die bij de andere meervouden, zoals bij *wij* en *zij*.

Nog een voorbeeld dat hier genoemd kan worden, betreft het gebruik van *dan* in zinnen als: *Is er niemand thuis, dan moet u de politie waarschuwen*. Heel lang gebruikte iedereen in zulke zinnen altijd *dan*. Maar dat is niet meer zo. Een groeiend aantal mensen zegt nu: *Is er niemand thuis, moet u de politie waarschuwen*. Een duidelijk geval (maar zeker niet het eerste!) was enkele jaren geleden de reclame van Croma: *Hou je van vlees, braad je in Croma*. We hebben die toen eens 'de Croma-verandering' genoemd, en die naam is sindsdien ingeburgerd. In de eerste druk van de ANS staat nog dat *dan* in zulke zinnen verplicht is; de tweede druk vermeldt al dat niet iedereen het zo doet.

Geen fouten in de grammatica

Maar vaker helpen de grammatica's ons nauwelijks of helemaal niet, als we de veranderingen van de afgelopen eeuw willen nagaan. Als je er goed over nadenkt, ligt dat eigenlijk voor de hand. Een taalverandering is nu eenmaal in het begin een afwijking van wat gangbaar is, oftewel een fout. Veel taalveranderingen beginnen hun carrière als taalfout. Aangezien de meeste grammatica's nu eenmaal alleen het 'goede', dat wil zeggen: het algemeen geaccepteerde taalgebruik beschrijven, komen we daaruit maar zelden iets aan de weet over beginnende taalveranderingen. Soms worden er wel eens opmerkingen gemaakt over veel gemaakte fouten, en dat is voor de taalgeschiedenis erg interessant, maar het gebeurt eigenlijk nooit stelselmatig. Pas als een taalverandering in brede kring ingang heeft gevonden, wordt zoiets als geaccepteerd en 'goed' Nederlands vermeld en beschreven. Maar dan is de verandering in feite al voltooid en achter de rug.

Hun winnen terrein

Neem nou het hedendaagse gebruik van *hun*, in zinnen als *Hun doen dat niet*. Dat is zeker geen Algemeen Beschaafd Nederlands maar het wordt massaal zo gezegd. De ANS noemt dit gebruik wel. Terecht, al was het maar om de buitenlander die Nederlands heeft geleerd, te helpen als hij eens in Amsterdam komt en het overal hoort. De ANS zegt er meteen bij dat het niet algemeen geaccepteerd is als goed Nederlands. Ook terecht, want zo is het.

Maar de ANS is wel de eerste grammatica die er überhaupt iets over zegt. Hoe lang bestaat dit gebruik van *hun* al? Als we zouden afgaan op de grammatica's, dan ligt het begin dus bij 1984. De werkelijkheid is echter anders, het bestaat al veel langer. Maar omdat het afgekeurd werd, wordt het nergens behandeld. Het komt echter al zo voor in de dagboeken van Anne Frank, een meisje uit een keurig milieu. Op 14 augustus 1942 schrijft ze: *ik denk tenminste dat hun het waren*. En op 29 juli 1943: *want dat is het wat hun vaak doen*. Haar vader veranderde dat voor *Het Achterhuis* in: *want dat is het wat ze vaak doen*. Als Anne Frank niet zo beroemd was, zodat haar dagboeken later woordelijk zijn uitgegeven, dan hadden we er niets over geweten.

Wie lang zoekt, komt nog eerdere getuigenissen tegen. Voorlopig is de eerste keer dat we iets over dit *hun* horen: 1911. Een taalkundige schrijft ergens in een artikel: '*Hun doen dat niet hoorde ik meermalen in Haarlem*.' In een eeuw tijd heeft dit *hun* zich over heel Nederland verspreid. In Vlaanderen wordt het niet gebruikt. Maar daar hoor je dan weer zeggen: *Pas op dat 'm niet omvalt, en Als 'm niet komt*. Dus met *hem* in plaats van *hij*, wat parallel is met het Nederlandse *hun* in plaats van *zij*. Ook in Vlaanderen lijkt het een vernieuwing van de afgelopen eeuw te zijn.

Een andere vernieuwing waarover we voor het eerst pas in de ANS iets horen, maar die waarschijnlijk al veel eerder opgedoken is, zien we bij zinnen als: *Smeer ik een keer boterhammen, eet hij ze niet op!* Het zijn echte spreektaalzinnen, want de nadrukkelijke klemtonen zijn essentieel. Als men ze schrijft, staat er meestal een uitroepeteken achter: *Zijn we eens in Parijs, regent het de hele dag! Heeft hij een baan, komt hij niet opdagen! Lijk je uitverkoren, verdwijn je nog in de massa!*

Niemand weet sinds hoe lang zulke zinnen bestaan. De meeste mensen zeggen ze weliswaar maar schrijven ze niet. Als dat vroeger ook zo was, kan dit type zinnen al een lange 'ondergrondse' historie achter de rug gehad hebben toen het in 1984 'opdook' in de ANS. Op dit moment zijn de oudste voorbeelden die we gevonden hebben van circa 1970, maar waarschijnlijk is dat toevallig en zegt dat niets over de tijd van ontstaan. Het is heel goed mogelijk dat we bij verder onderzoek nog eens veel oudere voorbeelden zullen vinden. Inderdaad, in brieven en dagboeken maak je kans ze tegen te komen, in de minder verzorgde schrijftaal. Zoals we bij Anne Frank tamelijk vroege voorbeelden gevonden hebben van *wat hun vaak doen*. Of in romans of toneelstukken waarin welbewust spreektaal weergegeven wordt. In de meeste boeken en in kranten werden (en worden) zulke zinnen vermeden, aangepast en 'verbeterd'.

Beginnende veranderingen

Hierboven zagen we dat in het verleden de vernieuwingen niet meteen in de grammatica's opgenomen werden maar eerst een tijdlang een schimmig bestaan leidden als taalfout, of althans als afwijking. Aanvankelijk meestal alleen in gesproken taal, vervolgens ook wel in minder verzorgde geschreven taal, om pas wanneer ze vaker en vaker voorkomen opgenomen te worden in de grammatica's en de woordenboeken. Zo zijn er ook

nu beginnende veranderingen die we al wel om ons heen horen, af en toe eens lezen, maar nog niet in de grammatica's beschreven zien als gangbaar Nederlands.

Dat is bijvoorbeeld het geval met het gebruik van *wat* en *wie* als betrekkelijk voor-naamwoord. We zijn er wel aan gewend geraakt dat men meestal zegt: *het huis wat hij verkocht heeft*. Traditioneel was het: *het huis dat hij verkocht heeft*. In gesproken taal is *wat* gewoner dan *dat*; in geschreven taal kiezen de meeste mensen echter nog steeds *dat*. Die toestand, die overigens pas in de loop van de twintigste eeuw bereikt werd, staat al zo beschreven in de ANS.

Een keeper wie zo'n bal pakt

De verandering van *dat* naar *wat* is echter ondertussen al weer een paar stappen verder. Ook het traditionele *die* begint nu vervangen te worden door *wie*. Een schoolmeisje schrijft in een opstel: *Toen droomden ik over mijn agenda wie vol zat met van die belachelijke plaatjes*. En bekend is het taalgebruik van Johan Cruijff, met zinnen als: *Een keeper wie zo'n bal pakt is een keeper, dat is logisch wat keepen betreft*, en: *We hebben nog Nadal wie de achterballen nemen kan*.

Cruijff en enkele scholieren zijn natuurlijk nog niet de hele taalgemeenschap. De meeste mensen zeggen het niet zo, en ze zullen dit gebruik van *wie* afkeuren. Toch blijkt de tendens aanwezig. En gezien de voorgeschiedenis, de eerdere vervanging van *dat* door *wat*, is het niet onwaarschijnlijk dat ook *die* op den duur plaats zal maken voor *wie*. Dat lijkt misschien een verontrustend vooruitzicht, maar als het eenmaal zover is, vindt niemand het erg. Net zomin als nu iemand zich erom bekreunt dat we zeggen *het huis waar ik geboren ben*, terwijl dat enkele eeuwen geleden toch ook *daar ik geboren ben* geweest is.

In de Belgische provincie Limburg komt men dan weer geregeld tegen: *de antwoorden wat ze kreeg*, en: *alle mensen wat daar komen*. Voorlopig noemen we het een fout, of een dialectverschijnsel. Maar het zou best kunnen dat daar in Belgisch Limburg de toekomst reeds aan de deur klopt.

De vierde rijkste man ter wereld

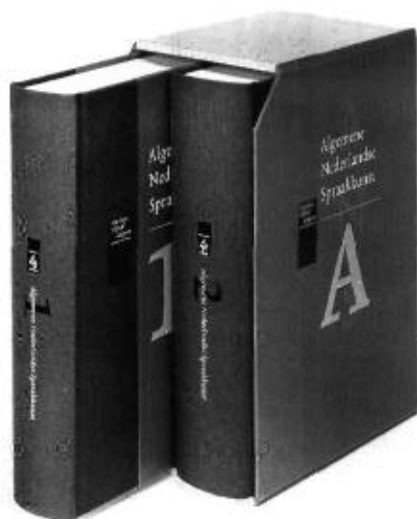
Een opmerkelijke verandering die we geregeld horen en af en toe ook lezen, is de weglating van *op* in combinaties als *de op drie na grootste*, *de op één na laatste*. Meer en meer wordt dat tot: *de drie na grootste* en *de één na laatste*. In feite is deze weglating hoofdstuk twee van een eerdere verandering: aanvankelijk zei men: *op drie na de grootste*, en *op één na de laatste*. Maar al de hele twintigste eeuw zien we de tendens om allerlei bijwoorden en bijwoordelijke groepen te verplaatsen, ergens binnen de woordgroep waar ze vroeger voor stonden.

Zei men vroeger: *Ze deden naar schatting met tien personen aan de wedstrijd mee*, dan wordt dat nu meestal: *ze deden met naar schatting tien personen aan de wedstrijd mee*. Evenzo zegt men nu meestal *een pleidooi voor met name elektronische spionage*, terwijl dat vroeger was: *een pleidooi met name voor elektronische spionage*. De groep *waarschijnlijk met de laatste bus*, wordt dan: *met waarschijnlijk de laatste bus*, of zelfs: *met de waarschijnlijk laatste*

bus. Wie deze verplaatsingen beziet, zal niet verbaasd zijn dat *op drie na de grootste* wordt tot *de op drie na grootste*. Opmerkelijker is dat vervolgens *op* wegvalt en, zoals gezegd, het wordt tot *de drie na grootste*.

De laatste tijd lijkt er echter een concurrerende zinsnede op te duiken: in plaats van *de (op) drie na grootste* treffen we geregeld aan: *de vierde grootste*. Het is waarschijnlijk dat deze manier van zeggen ontleend is aan het Engels. Maar wat ook de herkomst moge zijn, het is een feit dat er in de krant geregeld zinnen staan als *We zijn de zesde rijkste regio van heel Europa, de derde grootste fractie in het Europese parlement* en *waardoor hij de vierde rijkste man ter wereld zou zijn*.

Niemand kan voorspellen of dit algemeen Nederlands zal worden. Voorlopig keuren veel mensen het in ieder geval af. Dat kan ertoe leiden dat het gebruik in de toekomst weer afneemt en op den duur verdwijnt. Het is echter ook mogelijk dat het verzet ertegen verdwijnt, en dat de vierde of vijfde druk van de ANS het zal opnemen als iets wat algemeen geaccepteerd Nederlands is.



Bijna alle Nederlandse taalkundigen hebben meegewerkt aan de Algemene Nederlandse Spraakkunst, met bijna 1800 bladzijden de omvangrijkste grammatica van het Nederlands. Voor de tweede, geheel herziene druk in 1997 waren W. Haeseryn (links) en M.C. van den Toorn (rechts) verantwoordelijk.

Veranderende frequentie

Taalveranderingen gaan langzaam. Dikwijls zo langzaam dat er in honderd jaar op het eerste gezicht niets veranderd is omdat toen zowel als nu het oude en het nieuwe naast

elkaar voorkomen. Dat intussen de nieuwe vormen naar verhouding veel vaker voorkomen, is ook iets wat uit grammatica's zelden op te maken valt. De frequentieverhouding verschuift, maar dat is alleen bij uitgebreid onderzoek merkbaar.

Een goed voorbeeld is het volgende soort zinnen: *Feit is dat de kijkcijfers tegenvielen*. Naast elkaar bestaan nu de volgende mogelijkheden: *Het is een feit dat de kijkcijfers tegenvielen*, *Een feit is dat de kijkcijfers tegenvielen*, en *Feit is dat de kijkcijfers tegenvielen*. De zin met *Feit is* voorop, dus zonder lidwoord, is in de loop van de twintigste eeuw geweldig toegenomen. Honderd jaar geleden waren zulke zinnen hoge uitzondering. Maar ze waren er wel. Toevallig vinden we zo'n zin in de al genoemde grammatica van Den Hertog: *Regel is, dat men met een substantief heeft te doen, als er een lidwoord aan voorafgaat*. (Zou Den Hertog geglimlacht hebben om zijn eigen zin?)

Rond 1900 moet je er lang naar zoeken. Rond het midden van de eeuw begint hun aantal snel te groeien. Nu, aan het einde van de twintigste eeuw, horen we zulke zinnen dagelijks voor radio en televisie, en we vinden ze op iedere bladzijde van iedere krant: *Gevolg is dat de minister moet inbinden*, *Probleem is dat er zo weinig geld beschikbaar komt*, *Gunstig neveneffect is verder...*, *Beste remedie is natuurlijk...*, *Grootste boosdoener is...*, *Basis van de Amsterdamse claim is uiteraard...*, enz.

Ze zijn nog steeds mogelijk mét een lidwoord (*Een probleem is...*, *De grootste boosdoener is...*, enz.), maar de verhouding tussen zulke zinnen met en zonder lidwoord vóór is in honderd jaar wel drastisch veranderd. Op dit moment valt absoluut niet te zeggen of de lidwoordloze zinnen het op den duur zullen winnen van het oudere type met lidwoord. Denkbeeldig is dat allerminst, maar het zal dan toch nog een hele tijd duren voordat het zo ver is.

Ondertussen lijkt de verandering al weer een paar stappen verder te gaan: niet enkel meer bij *is*, *lijkt*, *blijft* en soortgelijke werkwoorden (in grammaticale termen: in een naamwoordelijk gezegde) maar ook bijvoorbeeld in *Gigantische energie wordt verspild aan deze pogingen*, en: *Vraag rijst of een rooms-katholieke instelling kan gedogen dat een functionaris zich op een dergelijke wijze uitlaat*. Ook lijkt het verschijnsel zich nu te gaan voordoen middenin een zin: *BMW was van meet af aan grootste kanshebber voor overname van het bedrijf*, en: *Ook het karakter van de wet, een algemene krimp van de varkensstapel, was punt van discussie*.

Met ons drieën

Een andere verandering die je niet of nauwelijks door vergelijking van grammatica's op het spoor komt, betreft zinnen met *met z'n vieren* en soortgelijke combinaties. Simpel omdat het oude en het nieuwe honderd jaar geleden ook al naast elkaar voorkwam. Maar de verhouding is in honderd jaar wel flink veranderd. We kunnen nog steeds zeggen: *Ze doen het met hun vieren*, maar meestal zegt men tegenwoordig: *Ze doen het met z'n vieren*.

Daar is trouwens een lange en interessante historie aan voorafgegaan. Eeuwen geleden zei men: *Hij doet het met hem drie*, dat is: buiten hem nog drie anderen. Samen dus vier. Op de een of andere manier is er toen verwarring ontstaan in zinnen als *met ons*

drie, met haar drie. Het persoonlijk voornaamwoord *ons* en *haar* werd abusievelijk opgevat als een bezittelijk voornaamwoord. Vervolgens ging men in plaats van *met hem drie* ook zeggen: *met z'n drie(e)*. Toen iedereen er een bezittelijk voornaamwoord in zag, moest dat natuurlijk overeenkomen in getal en geslacht met het onderwerp van de zin: *Ze doen het met hun vieren, We komen met ons drieën.*

Maar al in de zeventiende en de achttiende eeuw werd *met z'n vieren* enz. zozeer een vaste combinatie, dat het overeenkomen in getal en geslacht er af en toe bij inschoot. Rond 1900 was dat, zeker in spreektaal, al niet ongewoon. In de twintigste eeuw is deze ontwikkeling steeds verder voortgeschreden, zodat we nu meestal zeggen: *Ze doen het met z'n vieren.*

En niet alleen wanneer er een telwoord op volgt; ook in andere combinaties lijkt de overeenkomst in getal en geslacht te moeten wijken voor vaster wordende combinaties, zodat we nu geregeld zinnen tegenkomen als: *Jullie zijn op z'n mooist als je van opzij gezien wordt, Om de zaken enigszins tot zijn ware proporties terug te brengen, Ook op dit punt zijn grote twijfels op zijn plaats, en een suggestief samenstel van uit zijn verband gerukte en verkeerd weergegeven citaten.* Lang niet iedereen zal de laatste zinnen goed vinden, maar de tendens om hier *zijn* of *z'n* te gebruiken, is onmiskenbaar.

Meer van hetzelfde

Bij het gebruik van zinnen met *Feit is...* en met *met z'n drieën* gaat het om het langzaam frequenter worden van een vernieuwing die al ouder is dan honderd jaar. Er is echter nog een andere manier waarop een verandering die al langer aan de gang is zich in onze tijd verder kan ontwikkelen. Namelijk door meer en meer woorden aan te tasten. Ook zo'n soort verandering merkt men niet door vergelijking van oude en recente grammatica's. Ze zijn wel in woordenboeken na te gaan.

Een voorbeeld is de uitbreiding van de groep werkwoorden met een vast voorzetsel. Het Nederlands heeft een aantal werkwoorden die steevast met hetzelfde voorzetsel gebruikt worden, zoals *kijken naar, wachten op, houden van* en *opzien tegen*. Dit soort combinaties is betrekkelijk jong. Pas op het einde van de Middeleeuwen en in de zestiende eeuw duiken ze op. Aanvankelijk zijn er maar weinig die zoiets vertonen, maar de groep is in de voorbije eeuwen sterk gegroeid. Intussen zijn er al honderden werkwoorden met zo'n vast voorzetsel. In de ANS worden er lange lijsten van gegeven.

Maar de ontwikkeling gaat verder en verder. In de loop van de twintigste eeuw zijn er veel bij gekomen, en ook in onze dagen gaat dit nog door. Aan het begin van de twintigste eeuw zei men nog: *Mevrouw wachtte ons in de eetzaal*, terwijl men tegenwoordig zou zeggen: *Mevrouw wachtte op ons in de eetzaal*. Het werkwoord *wachten*, dat vroeger met een lijdend voorwerp gecombineerd werd, is geworden tot een werkwoord met vast voorzetsel: *wachten op*. Op dezelfde manier is *genieten* nu bijna uitsluitend nog maar *genieten van* geworden. En het oudere *zich iets schamen* werd tot *zich voor iets schamen*. Op het ogenblik hebben we nog de keuze bij bijvoorbeeld *kiezen, starten, overlappen* en *pol-*

sen, maar je hoort meer en meer kiezen voor (*Ik kies voor de biefstuk*), starten met (*De politie startte met een onderzoek*), overlappen met (*De nieuwe diensten overlappen met die van Inter-netverleners*) en polsen naar (*Men wilde eens polsen naar de bereidheid*).

Aangekomen in het bedrijf werd het wisselgeld, samen met een collega, overgeladen in een bureaulade. Het zal u niet verbazen dat de bureaulade bijna bezweek onder dit gewicht.

Hoffmann Recherchetips voor het Bedrijfsleven

Na jaren aan de wieg te hebben gestaan van onze afdeling, namen wij in smakelijke ambiance afscheid van de heren Van der Brul, Lambrechts en Van de Heuvel.

Jaarverslag secretariaat FNV afdeling Amersfoort

Ingepakt als een maanmannetje kan het asbest op verantwoorde wijze worden verwijderd.

De Tilburgse koerier

De politiemensen vonden geen spoor van een inbreker, maar ontdekten in de tuin een fors konijn van het ras Vlaamse reus. Door bonkend in zijn hok op en neer te springen, hadden zijn baasjes hun troeteldier voor een inbreker aangezien.

De Telegraaf

Na 44 jaar bouwen en vechten tegen het water heeft koningin Beatrix zaterdag de deuren van de stormvloedkering in de Nieuwe Waterweg bij Hoek van Holland, de zogenaamde Maeslantkering, laten zakken.

De Telegraaf

Samentrekkingen als deze treffen veel lezers nu nog als (komische) fouten, maar komen zo vaak voor dat ze uiteindelijk misschien algemeen geaccepteerd zullen worden.

Bekijkt men ieder van deze gevallen apart, dan gaat het alleen maar om een verandering in het gebruik van een woord. Maar al die gevallen bij elkaar zorgen in een paar honderd jaar wel voor een ingrijpende verandering in de grammatica van onze taal. Ingrijpender waarschijnlijk dan alle voorgaande voorbeelden die hier ter sprake zijn gekomen.

Er is al veel nagedacht over de oorzaak ervan, maar voorlopig valt daarover weinig met zekerheid te zeggen. In ieder geval zal het iets te maken hebben met het feit dat het Nederlands, vroeger een taal met naamvallen, net als het Duits, die naamvallen is kwijtgeraakt, een ontwikkeling die vooral heeft plaatsgevonden in de vijftiende en zestiende eeuw. Dat heeft enorme gevolgen gehad voor de structuur van de taal.

Waarschijnlijk moeten we zelfs zeggen dat het nog steeds gevolgen heeft. Wat vroeger met naamvallen werd uitgedrukt, moest op den duur op allerlei andere manieren gedaan worden. Het valt te vermoeden dat combinaties van een werkwoord met een vast voorzetsel een van de manieren zijn waarop de taal zich alternatieve uitdrukingswijzen vormt. Trouwens ook de hier besproken opkomst van *hun* als onderwerpsvorm moet vermoedelijk in dit kader gezien worden: het verdwijnen van een van de laatste restjes naamval: *zij – hun*.

Deelwoordenjammer, haarziekte en bananenzinnen

De grammatica van het Nederlands heeft in de afgelopen eeuw veel meer veranderingen ondergaan dan de handvol die in dit hoofdstuk beschreven worden. Hier volgen er in vogelvlucht nog twaalf. Wie er meer over wil weten, leze Joop van der Horst & Kees van der Horst, *Geschiedenis van het Nederlands in de 20e eeuw* (Sdu, 1999).

- 1 Een klassiek geval: in *De reizigers worden verzocht hier over te stappen* moet worden eigenlijk *wordt* zijn, omdat de *reizigers* geen onderwerp zijn, maar meewerkend voorwerp. Het meewerkend voorwerp wordt in passieve zinnen echter steeds vaker als onderwerp opgevat: *Mijn zusters werden met alle mogelijke middelen de mond gesnoerd; De opklaringen zijn geen lang leven beschoren*.
- 2 Nu keuren velen nog af: *Luid zingend zette de bus met schoolkinderen zich in beweging*. *Luid zingend* slaat op de kinderen maar moet volgens de traditionele grammaticaregels betrokken worden op het onderwerp van de hoofdzin, *de bus*. Deze fout, ook bekend als *deelwoordenjammer*, lijkt in frequentie toe te nemen en wordt wellicht acceptabel.
- 3 Het gebruik van *bananenzinnen* neemt toe: *Bananen houd ik niet van; Mijn broer had hij de pest aan; Wat mijn vaderland Nederland heeft aangedaan kreeg ik de rekening voor*.
- 4 De directe rede wordt steeds vaker gecombineerd met een werkwoord dat geen synoniem is van 'meedelen'. '*En dat vind ik werkelijk vreselijk, legde hij zijn hoofd nog maar eens in zijn armen (...)*. Zulke *citaatuitluiders* zijn vooral te vinden in krantenartikelen.
- 5 Het omslachtige *om* komt steeds vaker voor: *Om een beer zo te tonen sloeg nergens op; De inzet van het partijbestuur werd om de partij bijeen te houden*.
- 6 Transitieve werkwoorden worden vaker intransitief gebruikt, dus zonder lijdend voorwerp, waardoor in een aantal gevallen *zich* verdwijnt. *Zodra het isolatiemateriaal beschadigt... Was: ... beschadigd wordt. De brw wijzigt... Was: ...wordt gewijzigd, of: wijzigt zich*.
- 7 *U is* maakte plaats voor *u bent*.
- 8 Steeds vaker wordt met *zij* of *haar* verwezen naar niet-vrouwelijke woorden. Voorbeelden van *haar-ziekte* zijn: *Het partijbestuur van de PPR spreekt haar afschuw uit; Als het rijk iets te incasseren heeft, is zij er als de kippen bij*.
- 9 Minstens drie nieuwe voorzetsels werden in de twintigste eeuw populair: *richting* (*Het boek is bedoeld als een uitdaging richting his-*

- torici); gaandeweg (Gaandeweg het onderzoek kwamen er nog andere punten aan het licht); naar...toe (Kwam de Vlaamse versie er als een gebaar naar het publiek toe?).*
- 10 Met name journalisten laten steeds vaker het lidwoord weg bij omschrijvingen van personen: *Transseksueel Dana wint het Songfestival; Het is voor vrijgezel Niels Bouws moeilijk...*
- 11 *Ooit wordt bij de overtreffende trap achter het zelfstandig naamwoord geplaatst: de grootste invasie ooit, de snelste hardloper ooit.*
- 12 Steeds meer sterke werkwoorden worden zwak: *woei, ervoer, verschool, schoor zich, mat, groef en stal worden waaide, ervaarde, verschuilde, scheerde zich, meette, graafde en steelde.*

Onnodige zorgen

Veel mensen, als ze iets merken van taalverandering, reageren bezorgd. Het is maar goed dat de meeste veranderingen hun ontgaan, want anders zouden ze nog veel bezorgder zijn. Maar ook het weinige dat opgemerkt wordt, wekt meestal al verontrusting. Gaat het wel goed met de taal? Waar moet dat heen als alles anders wordt? Kunnen we straks elkaar nog wel verstaan? Moet er niet iets tegen gedaan worden?

Die zorg, hoe onnodig ook, is wel begrijpelijk. Taal is belangrijk, voor iedereen, ook al zou je dat niet zeggen als je kijkt naar de publieke waardering voor taal- en grammaticaonderwijs, voor talenleraren, tolken en vertalers. Maar dat de taal verandert, komt daar niet door. Voorzover de taalwetenschap er al een beetje zicht op heeft, komen de veranderingen door twee soorten oorzaken.

De eerste soort zijn oorzaken die in de structuur van de taal zelf gelegen zijn, of anders gezegd: in het verre verleden van de taal. De meeste gevallen die we hierboven genoemd hebben, komen door dergelijke oorzaken.

Daarnaast verandert de taal ook omdat de samenleving verandert. In een eeuw tijd is het leven zo geweldig veranderd, dat het veeleer verontrustend zou zijn als onze taal niet meegegaan was. Het moet dan ook gezien worden als een teken van vitaliteit dat de Nederlandse taal moeiteloos de omschakeling heeft doorgemaakt van een samenleving zonder radio en televisie, zonder auto's en vliegtuigen, zonder computers en wegwerpluipers, zonder algemeen kiesrecht en onderwijs voor iedereen, zonder euro en vrijwel zonder allochtonen, zonder tomaten uit Italië en speelgoed uit Taiwan, naar de tegenwoordige tijd. Het landschap in Nederland is in honderd jaar onherkenbaar veranderd, maar we zouden de generatie van rond de vorige eeuwwisseling nog best kunnen verstaan. En alles wat ze geschreven hebben, is nog prima te lezen.

Onze taal is eigenlijk naar verhouding maar weinig veranderd. Of eigenlijk moeten we zeggen: zo intelligent, zo kunstig veranderd, dat ze over vele generaties heen uitstekend bruikbaar blijft. Een taal die dat kan, daar mogen we ook in de toekomst nog veel van verwachten.

Driek van Vugt (22 januari 1980)

Driek van Vugt is het jongste Eerste-Kamerlid ooit: als negentienjarige werd hij op 8 juni 1999 senator voor de Socialistische Partij. Sinds de verkiezingen van april 1998 combineert hij zijn studie politicologie met zijn werk als Leids gemeenteraadslid. Van Vugt is in zijn nog korte loopbaan aangewezen op zijn taalvaardigheid: goed kunnen luisteren, kritisch en snel lezen, duidelijk en overtuigend kunnen spreken. *Superdriek*, een bijnaam die hij ontleent aan het reclamespotje waarin hij als superman door de Eerste Kamer vliegt, wil jongeren een stem geven in de politiek. 'Maar ik heb Jan Marijnissen beloofd om mijn studie af te maken.'



Driek van Vugt: Ik ben geboren in Tilburg en sprak thuis met mijn ouders Brabants, Tilburgs stadsdialect, net als met mijn vriendjes en vriendinnetjes.

Hoe spreekt u uw ouders aan?

Als Pap en Mam, met je en jij.

Past u de nieuwste spellingregels (van 1996) toe?

Nee, ik gebruik de spelling die ik op school heb geleerd.

Wat hebt u op school geleerd over taal wat u nog steeds belangrijk vindt?

Dat het het middel bij uitstek is om met mensen te communiceren, om gedachten en gevoelens over te brengen. Ik herinner me van Nederlandse les vooral de discussies, daarin kon ik mijn gevoel kwijt. We hebben helaas geen debatteren gehad op school, zoals dat

tegenwoordig gelukkig steeds vaker wel gebeurt. Die discussievaardigheid komt me nu natuurlijk goed van pas, want in de politiek is de taal een belangrijk wapen in de strijd. Dat je bijvoorbeeld hele nare dingen met mooie woorden kunt formuleren. Staatssecretaris Vermeend moest in een Kamerdebat een keer uitleggen dat een belastingmaatregel gunstig was voor de rijken. Maar hij zei toen niet *rijken*, maar *fiscale trapzwaaiers*. Ik zou Hans Wiegel wel als docent Nederlands willen hebben gehad. Die beheerst zijn taal fantastisch en weet heel goed met de media om te gaan, altijd met een vleugje humor.

Hebt u een bepaald accent, woord of dialect bewust af moeten leren?

Ik ben nog steeds bezig met het afleren van mijn Brabantse zachte g en van woorden als *lindoe*.

Welke woorden zijn typerend voor uw eigen generatie?

Vet, cool, strak, onwijs, flex, rete, heftig, super, tof, later, weet je, bout, balen, verrot, minder, zout.

Wat zegt u bijvoorbeeld als u iets 'geweldig' vindt?

Relaxed of gaaf.

En als u het 'afschuwelijk' vindt?

Balen, klote, verrot.

Welke woorden waren in uw jeugd taboe en zijn dat nu niet meer?

Geen, in mijn jeugd bezigde ik alleen een grover en ruwer taalgebruik dan op dit moment het geval is.

Welke woorden hoor je nooit meer?

Omdat ik niet meer in Brabant woon, hoor ik *jaxx* en *houdoe* niet meer, dat vind ik jammer.

Wat vindt u mooie woorden in het Nederlands?

Gelukzaligheid, solidariteit, vrede, maar ook overdrijving.

Welke andere talen beheerst u enigszins?

Engels, Frans en Duits. Maar ik heb alleen Nederlands en Engels in mijn examenpakket gehad.

Welke omroeper/omroepster heeft of had volgens u de mooiste stem of het beste taalgebruik?

Antoinette Herzenberg van 2 *Vandaag* en het consumentenprogramma *Radar* vind ik heel goed.

Aan wiens taalgebruik ergert u zich het meest?

Ik erger me aan de taal van de ballerige studenten hier in Leiden: *Hee, kaerel, heb je al geneukt*. Als die in een groepje door de stad zwalken is het net Jiskefet. Ik houd niet van die plat-seksistische, ruige studentenpraat. Ik had natuurlijk ook in Amsterdam kunnen gaan studeren, waar de meeste studenten al links zijn, maar Leiden leek me toch meer een uitdaging. Daar is nog een wereld te winnen, zullen we maar zeggen. Nee, dat is een geintje.

Welke toekomst heeft de Nederlandse taal?

Als het aan mij ligt een grote, maar het proces van mondialisering zal ongetwijfeld z'n invloed hebben op het Nederlands en de verbastering ervan. Nederlands is natuurlijk een vrij beperkte taal, we hadden vroeger wel invloed, maar dat is tegenwoordig wel minder. Je moet je wapenen tegen de teloorgang van het Nederlands, maar eerlijk gezegd heb ik er de ballen verstand van.

Als u het Nederlands zou kunnen veranderen, wat zou u dan doen?

Het grammaticaal wat minder moeilijk maken, zodat 'nieuwkomers' de taal wat makkelijker kunnen leren. Aan mijn buitenlandse vrienden merk ik dat Nederlands een moeilijk te leren taal is. Op de vele uitdrukkingen en gezegdes krijgen ze geen vat. Maar ja, die geven het Nederlands fleur en schwing. Maar als je nou die lastige werkwoordstijden eens zou versimpelen, dan krijg je misschien een wat eenvoudiger en compactere taal. Net als het Engels.

Taalkroniek 1980-1989

2 maart 1980 Kees van Kooten en Wim de Bie lanceren in een uitzending van het Simplisties Verbond het woord *doemdenken*: het in Nederland wijdverbreide gevoel dat de wereld onherroepelijk ten onder gaat door economische recessie, milieuvervuiling, kernoorlogen en ander onheil. In *Jemig de Pemig* (1999) toont Ewoud Sanders aan dat het duo het Nederlands verrijkte met veertig woorden en uitdrukkingen, waaronder *regelneef, oude-jongeren, en wel hierom* en *positivo*.

1 augustus 1980 Fries wordt een verplicht vak in het lager onderwijs in Friesland.

9 september 1980 In het Brusselse Egmontpaleis wordt het Verdrag inzake de Nederlandse Taalunie ondertekend. Nederland en Vlaanderen geven hiermee aan samen de verantwoordelijkheid te willen dragen voor hun taalbeleid: spelling, zorg voor de neerlandistiek in het buitenland, woordenboeken en andere naslagwerken. Ook maken de verdragspartners zich samen sterk voor de vertegenwoordiging van de Nederlandse taal in de Europese politiek.

1982 Doeschka Meijsing publiceert *Utopia of De geschiedenissen van Thomas*, een roman over de redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 'Dit jaar houden we ons bezig met de letter u. Dat deden we vijf jaar geleden ook al.'

16 februari 1984 CPN-kamerlid Eshuis dient een motie in tegen verhullend taalgebruik, vakjargon en vreemde woorden in de begroting van Economische Zaken. Minister Van Aardenne: 'Mijnheer de Voorzitter! Ik hoop met mevrouw Eshuis dat ons de implementa-

tie van de eliminatie van het vakjargon binnen de daarvoor gestelde termijnen wellicht mogelijk zou kunnen gelukken.' Op 11 oktober trekt Eshuis' partijgenote Ina Brouwer de motie in en dient een nieuwe in, die de regering oproept eenvoudig en helder Nederlands te bevorderen in alle regeringsstukken en de mondelinge behandeling daarvan. Deze motie wordt met algemene stemmen aangenomen.

14 april 1984 In De Maaspoort in Den Bosch geeft de popgroep Doe Maar voor 8.500 tienerfans zijn laatste concert. Zeshonderd bezoekers vallen flauw. Van Doe Maars ska en reggae met Nederlandse teksten zijn in vijf jaar meer dan 750.000 elpees en een half miljoen singles verkocht. Doe Maar is een van de populairste bands in de golf van Nederpop, waaruit ook groepen zijn voortgekomen als Het Goede Doel ('België') en Toontje Lager ('Net als in de film').

20 mei 1985 In *NRC* attendeert de taalkundige Camiel Hamans de schrijvers Remco Campert en W.F. Hermans op een spelfout: in hun titels *Somberman's actie*, *Filip's sonatine*, *Geyerstein's dynamiek* en *Homme's hoest* staat een apostrof te veel. Op 10 juni slaat Hermans terug: 'Ik schrijf dus al jaren (en zal ze blijven schrijven) zulke dingen als "Camiel's beroerde stukje" (...)' Er ontstaat een heftige polemiek, waarin zich ook andere columnisten, ingezondenbrievenschrijvers en taalkundigen mengen.

18 juni 1985 Twee jaar voor haar dood maakt Alice Stevens (geb. 1898) voor de Dutch Creole class van de University of the Virgin Islands bandopnamen van haar taal, het Negerhollands. Stevens is de laatste spreek-

ster van deze op het Nederlands gebaseerde creooltaal die gesproken werd op de Maagdeneilanden. *Mi grotma a sti mi a skol*: 'Mijn grootmoeder heeft me naar school gestuurd'; *Di frau a kô weran. Am a fra am wa yo lo du*: 'De vrouw komt terug. Ze vraagt hem wat hij doet.'

23 oktober 1985 'Dit is een overval... op de Nederlandse taal!' Tijdens een lezing op het Leidse Instituut voor Lexicologie, waar het Woordenboek der Nederlandsche Taal wordt samengesteld, betoogt Willem Berend Hietbrink, alias de Duizenddichter, dat het Nederlands de oudste taal ter wereld is. *Garage* is een Franse verbastering van het Nederlandse *kar-huisje*, *hospitaal* komt van *huis-bed-hal*, *kapitaal* van 'k heb 't al. Later zet Hietbrink zijn ideeën uitvoeriger uiteen in *Kwispelen met taal* (1995). *Kwispelen*: 'k wil spelen!

20 december 1985 Onder de kop 'Kwestie van even nadenken' wijdt *NRC*-commentator J.L. Heldring (1917) voor het eerst een column aan 'taalfouten die eigenlijk denkfouten zijn'. Tot en met 26 mei 1998 zal hij maandelijks een bloemlezing publiceren van kromme zinnen uit de krant. Typische 'Heldringiana' zijn: 'Hij behoort tot een van de grootste solisten van onze tijd' en 'Alle leiders zijn de mond gesnoerd.' Een typisch Heldring-commentaar: 'Enkele dagen in Nederland verblijvend gingen mijn wenkbrauwen enigszins de hoogte in. Was de eigenaar van de wenkbrauwen nog in het buitenland?'

1986 Jaap Bakker, medicus en auteur van cabaretliedjes, publiceert met het *Nederlands rijmwoordenboek* het eerste professionele Nederlandse naslagwerk in dit genre. Sindsdien hoeft niemand zich meer af te vragen wat er rijmt op *behoefte* (*gebeefte*) en *herfst*

(niets) of wat er mis is met: 'Elke cliënt / wordt een vriend.'

juni 1987 Genootschap Onze Taal biedt ongevraagd aan de troonrede, 'het lelijkste en vaagste proza van het jaar', correcter en duidelijker te maken. Na een aanvankelijke weigering verzoekt minister-president Lubbers de Taaladviesdienst van Onze Taal toch mee te werken aan de eindredactie van de troonrede. Sindsdien brengen de directeur van Onze Taal, Peter Smulders, en een collega-taaladviseur jaarlijks begin september enkele dagen op het Binnenhof door om deze tekst van taalkundige ongerechtigheden te ontdoen.

1 september 1987 Het ANP voert een nieuwe spelling van buitenlandse namen in, die zo veel mogelijk aansluit bij de schrijfwijze in het land zelf: *Iraq*, *Tchad*, *Kuwayt*, *Aceh* (Atjeh), *Beijing* (Peking). Enkele *Onze Taal*-medewerkers richten het Actiecomité Buitenlandse Namen (ABN) op, dat zich verzet tegen de 'verwarrende, inconsequente en onnederlandse' ANP-spelling.

In juni 1993 publiceert de Taalunie haar eigen *Lijst van landnamen*. De samenstellers daarvan zoeken eveneens aansluiting bij de spelling in het land zelf, maar laten ook herkenbaarheid meewegen. Dus: *Irak*, *Tsjaad*, *Peking*. Maar ook: *Saudi-Arabië*, *Khartum*, *Ruanda*.

september 1987 Jan Kuitenbrouwer typeert in zijn bestseller *Turbo-taal* de vlotte babbel van yuppen en jongeren. Voor compacte woorden als *aso*, *depri*, *lesbo* en *popi* munt hij de term *afko*. *Turbo-taal* is een verkoopsucces en maakt een stroom van populaire boeken en boekjes over taal los.

1987 Het margarinemerkt Croma start een reclamecampagne met de slogan: 'Hou je van

vlees, braad je in Croma.' Taalkundigen ontdekken de *Croma*-constructie. Ook gesignaleerd in de reclame: 'Zoek je een woord, pak je de Van Dale.'

20 september 1988 'Het land is de laatste jaren schoner geworden. Dat geldt *met name* lucht en water', aldus de troonrede, voorgelezen door koningin Beatrix. Is alles nu schoner, vooral lucht en water – of alleen lucht en water? Premier Lubbers beweert het laatste, hoewel dat geen steun vindt in Van Dale, die *met name* alleen kent in de betekenis 'in het bijzonder'. Een bescheiden politiek en taalkundig relletje is het gevolg.

29 november 1988 Het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, waar het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wordt gemaakt, viert de voltooiing van de letter V.

17 december 1988 De onlangs opgerichte Vereniging van Leestekendragers wil gemeenten en fiscus een proces aandoen namens

mensen met namen als Rekké, Götz en Bökenkamp, zo meldt *De Telegraaf*. De vereniging strijdt tegen het weglaten van trema's, umlaut, cedilles en accenten in namen door computers van banken, verzekeringsmaatschappijen, PTT en direct-mailbedrijven. Zulke veranderingen kunnen zelfs financiële gevolgen hebben: sommige computers weigeren tijdelijk loon of pensioen uit te betalen. De heer R. Gütlich: 'Ik wens niet te worden ont-punt.' De vereniging, later ook in de gedaante van de Stichting Erop of Eronder, werd in de loop van de jaren negentig opgeheven wegens gebrek aan geld en mankracht voor het voeren van juridische procedures.

12 december 1989 In het tv-programma *Concept* beveelt minister van Onderwijs J. Ritzen de Nederlandse universiteiten aan Engels te gebruiken als voertaal. Hierdoor zullen buitenlandse studenten eerder een deel van hun studie in Nederland volgen. Onder druk van heftige protesten, onder meer uit de Tweede Kamer, zwakt Ritzen zijn voorstellen al snel af.



Nog een echte bezienswaardigheid: een van de eerste gastarbeiders in Nederland. Deze Italiaan woonde in bij een Nederlands gezin.

1990-1999

'Het springt gewoon uit je tong'

Nederlands als tweede taal en andere talen in Nederland

RENÉ APPEL

V OORBURG, 9 april 1999 – Het aantal niet-westerse allochtonen in Nederland groeit naar de 2 miljoen in 2015 als de huidige ontwikkelingen doorzetten. Daarmee zal in dat jaar 12 procent van de bevolking van niet-westerse afkomst zijn. Nu is dat nog 7 procent. Dit blijkt uit een prognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Aziaten vormen de snelst groeiende

groep van allochtonen, vooral door de komst van asielzoekers uit Iran, Irak en Afghanistan. In 2015 zal Nederland 477 duizend mensen van Aziatische afkomst tellen, voorspelt het CBS. Daarna volgen Turken en Marokkanen. De omvang van beide groepen wordt in 2015 geschat op 373 duizend. (*de Volkskrant*)

Nederland is altijd al een immigratieland geweest. Zo vestigden zich hier aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw veel Franse hugenoten en in de achttiende eeuw grote aantallen vooral Duitse en Oostenrijkse joden. Ook daarna hield de immigratie aan. Wat is de afgelopen eeuw het percentage inwoners dat niet in Nederland is geboren?

| | | | | | | | |
|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| 1889 | 1909 | 1930 | 1947 | 1960 | 1971 | 1980 | 1985 |
| 1,07% | 1,19% | 2,22% | 1,09% | 1,14% | 1,97% | 3,36% | 3,87% |

Deze cijfers geven al een idee van de aantallen immigranten in de afgelopen honderd jaar, maar het beeld is natuurlijk verre van volledig omdat hun in Nederland geboren nakomelingen niet zijn meegeteld. Als dit wel gebeurt, levert dat voor 1996 de volgende aantallen op. Deze CBS-cijfers voor groepen immigranten en hun nakomelingen in

| | |
|------------------------------|---------------------|
| Totale bevolking | 15.500.000 |
| Turks | 272.000 (= 1,8%) |
| Marokkaans | 225.000 (= 1,5%) |
| Surinaams | 282.000 (= 1,9%) |
| Antilliaans | 94.000 (= 0,6%) |
| Voorheen Joegoslavisch | 56.000 (= 0,4%) |
| Overigen | 1.693.000 (= 10,9%) |
| Totaal 'nieuwe Nederlanders' | 2.622.000 (= 16,9%) |

januari 1996 gaan uit van het geboorteland van personen zelf of van een van hun ouders. Bij de 'overigen' hoort iedereen van wie een van de ouders buiten Nederland is geboren, dus bijvoorbeeld ook de kinderen van koningin Beatrix en prins Claus.

Hoewel Nederland zoals gezegd altijd al een immigratieland is geweest, maken deze cijfers duidelijk dat het aantal 'nieuwe Nederlanders' de laatste decennia, met name in de jaren negentig, behoorlijk is toegenomen. Overigens zijn de aantallen uit het laatste lijstje vooral veel hoger dan die in het krantenbericht waarmee dit hoofdstuk begint, omdat het daarin alleen gaat om *niet-westerse* allochtonen. De tienduizenden Amerikanen, Engelsen, Duitsers, enzovoort in Nederland zijn daarin niet meegeteld, vermoedelijk omdat die geen 'probleemgroepen' vormen.

Er zijn grofweg vier categorieën immigranten te onderscheiden:

- De arbeidsmigranten, voorheen wel 'gastarbeiders' genoemd, vooral afkomstig uit Marokko en Turkije. In de jaren zestig en begin jaren zeventig zijn ze voorafgegaan door onder meer Spaanse, Italiaanse en Joegoslavische arbeiders.
- Mensen uit de voormalige koloniën, met name Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen.
- Vluchtelingen, afkomstig uit een groot aantal verschillende landen, van Sri Lanka tot Argentinië, en van Somalië tot Bosnië-Herzegovina.
- Een 'restcategorie' van mensen die zich vaak om economische of soms om amoureuze redenen (vakantieliefdes!) vanuit andere westerse landen in Nederland hebben gevestigd.

Mensen die naar Nederland zijn gekomen, hebben natuurlijk het een en ander aan bagage bij zich, zowel letterlijk als figuurlijk. Wat betreft het laatste is taal belangrijk. Afgezien van degenen die afkomstig zijn uit de (voormalige) koloniën, spreken ze over het algemeen geen Nederlands. Ze moeten dus Nederlands als tweede taal leren, soms in het onderwijs, maar ook daarbuiten: op straat, in de winkel, van de televisie. Wat zijn de kenmerken van het Nederlands van immigranten? Hebben ze speciale problemen? Krijgen ze goed onderwijs?

Behalve Nederlands spreken immigranten een eigen taal, in Nederland een minderheidstaal: Turks, Marokkaans, Moluks-Maleis, Surinaams, noem maar op. In een onderzoek naar thuistalen onder 45 procent van de leerlingen in het voortgezet onderwijs in Den Haag werden maar liefst 79 talen geteld. Verschillende talen – zoals het Kashmiri en het Zulu – hadden slechts één vertegenwoordiger. Nederland is aan het eind van de twintigste eeuw een veeltalig land geworden. Wie daar weinig ervaring mee heeft, moet maar eens een paar ritjes met de metro naar de Amsterdamse Bijlmer maken of in Rotterdam rondlopen op de markt op het Afrikaanderplein.

Worden die eigen talen beïnvloed door het Nederlands? En wat is hun toekomst? Woont er in pakweg 2100 een grote tweetalige groep mensen in Nederland die bijvoor-

beeld Nederlands en Turks spreekt? Kortom: wat gebeurt er met het Nederlands en de andere talen in een meertalig Nederland?

Van gastarbeiders tot Medelanders

In de loop van de jaren is de benaming van immigranten, vooral van arbeiders uit niet-westerse landen, sterk veranderd. Eerst heetten ze *gastarbeiders*, maar vooral omdat de Nederlandse gastvrijheid nogal eens te wensen overliet, werd dat *buitenlandse arbeiders*. Vervolgens kwam *arbeidsmigranten* in zwang, maar dat begrip suggereerde weer te veel dat ze zouden vertrekken. Bovendien leek het vooral te slaan op de mannen die voor werk naar Nederland waren gekomen en niet op hun gezinsleden. In de jaren tachtig is *Medelanders* nog een tijdje geprobeerd, maar die politiek correcte term heeft nooit brede ingang gevonden. Het begrip *etnische minderheden* werd en wordt ook veel gebruikt, maar levert als het over individuen gaat een lastige mondvul op: 'een persoon uit een etnische minderheidsgroep'.

Daarom werd misschien *allochtonen* het meest gebruikte begrip voor immigranten, Indische Nederlanders uitgezonderd. De in eigen kring geproduceerde *Allochtonenkrant* geeft aan dat deze term ingang gevonden heeft. Ook tegen *allochtoon* rezen echter weer protesten: het zou allerlei negatieve associaties oproepen, al was het alleen maar omdat extreem-rechtse politici, die Nederland graag 'zuiver' willen houden, het ook hanteerden. Op die manier zou *allochtoon* bijna een scheldwoord worden. Hetzelfde bezwaar werd tegen *etnische minderheden* naar voren gebracht.

De kwestie is natuurlijk dat een woord op zich niet goed of slecht is. Mensen hechten betekenissen aan woorden, en natuurlijk kan een woord als *allochtoon* denigrerend of zelfs discriminerend bedoeld zijn, zeker wanneer het met misprijzende intonatie wordt uitgesproken door iemand als het voormalig kamerlid Janmaat van de cd. Maar anders moeten we onze toevlucht nemen tot omschrijvingen in de zin van 'Nederlanders van wie een van de ouders of beide ouders in het buitenland geboren is, respectievelijk zijn'.

Het is wel opvallend dat het begrip *allochtoon* over het algemeen alleen voor gekleurde 'buitenlanders' uit niet-westerse landen wordt gebruikt. De Britse of Amerikaanse medewerker van bijvoorbeeld Reed Elsevier is geen *allochtoon*. Het krantenbericht waar dit hoofdstuk mee begint, bevat dus eigenlijk een pleonasme: 'niet-westerse allochtonen'.

In beschouwingen over de taal van allochtone inwoners van Nederland wordt vaak het begrip *anderstaligen* gebruikt. Daar is, vanuit politiek-correcte overwegingen, ook weer bezwaar tegenin gebracht: 'anders-' zou een negatieve kwalificatie suggereren. Het lijkt er soms op dat het niet goed is of niet deugt. Elke term kan besmet raken. Mensen die het Nederlands als tweede taal moeten leren, hebben problemen met de taal, maar mensen die over hen spreken of schrijven, zitten soms ook in een lastig parket.

Moelijk Nederlands

Davut komt uit Turkije. Hij is elf jaar en woont ruim negen maanden in Nederland. Een onderzoeker vraagt hem wat hij allemaal doet als hij op straat speelt. Davut antwoordt:

Straks komen. Is voetballen. Dus gaan voetbal, voetbal spelen. Geven bal voor, spelen. Spelen, zo langs jongen, en gaat daar bal spelen. Jongetjes komt. Alletwee jongetje komt, is spelen. Gaan dan naar de huis. Huis komen, de deur gaat aan. Ik pakken. Vis, vissen pakken, klein beetje vis pakken naar de huis. Mama vis. Naar de binnen, kom maar vis pakken.

Davut worstelt met het Nederlands. Het lijkt erop dat hij veel herhaalt in een poging om duidelijk te maken wat hij bedoelt – net als Nederlandse toeristen die in gebrekkig Frans aan een Franse garagehouder willen uitleggen wat er aan hun auto mankeert. Wat Davut bedoelt met ‘vissen pakken’, is onduidelijk. Moest hij vis kopen voor zijn moeder? Staat *pakken* voor zoiets als ‘boodschappen doen’?

‘Den Haag toe’: grammaticale struikelblokken

Een paar problemen met het Nederlands worden direct al duidelijk. Werkwoorden ver-voegen is voor Davut af en toe nog te hoog gegrepen en als hij dat wel een keer doet, hoeft het niet (*jongetjes komt*). De infinitief zet hij aan het eind van de zin (*vissen pakken*). Hij weet kennelijk ook niet altijd waar wel of niet een lidwoord hoort (*de binnen*). Soms maakt hij overbodig gebruik van een hulpwerkwoord (*is spelen*). Verder is het taalgebruik van Davut nogal wisselend, bijvoorbeeld *jongetjes* tegenover *alletwee jongetje* – het lijkt erop dat hij zoekende is. Ten slotte valt de telegramstijl op: korte zinnnetjes met veel zelfstandige naamwoorden en werkwoorden.

Het taalgebruik van Davut wordt meestal een vorm van *tussentaal* genoemd. Die term is nogal verwarrend, want hij wekt de suggestie dat het een taalvariëteit is tussen de eerste en de tweede taal in, dus in het geval van Davut tussen het Turks en het Nederlands. Dat is niet zo. *Tussentaal* slaat op de ‘benadering’ van de tweede taal door de tweede-taalverwerver. In de verwerving doorloopt die een aantal stadia, en die worden tussentaalstadia genoemd, namelijk tussen het nog geheel niet en het volledig beheersen van de tweede taal.

Welke rol speelt de eerste taal daarbij? Dringen er grammaticale kenmerken van die eerste taal door in de tussentaal en spreekt Davut Nederlands op z’n Turks? Zeker voor jongere tweede-taalverwervers blijkt dat nauwelijks het geval te zijn. Het Turks heeft bijvoorbeeld geen voorzetsels, maar – simplistisch gesteld – achterzetsels. Davut zegt echter niet *de huis naar*, maar *naar de huis*. Een incidenteel voorbeeld waarin de structuur van het Turks wel door het Nederlands heenschemert, is het volgende zinnetje van Fatma: *Meisje boom achter blijven* (= Het meisje blijft achter de boom staan).

De invloed van het Turks komt wel op andere manieren naar voren. Zo laten Turkse sprekers van het Nederlands vaker een voorzetsel weg of ze gebruiken een verkeerd voorzetsel (*meisje spelen op de park*). En bij Nederlandse constructies met een voor- en een achterzetsel produceren ze vaak alleen het laatste: *Gaat die trein Den Haag toe?*

Sterk generaliserend kan gezegd worden dat de fouten van tweede-taalverwervers vooral het gevolg zijn van eigenschappen van die tweede taal. Wat er ingewikkeld of moeilijk is in het Nederlands, levert problemen op voor alle tweede-taalverwervers, ongeacht hun moedertaal. Dat geldt bijvoorbeeld voor het ‘onmogelijke’ woordje *er* in verschillende constructies, zoals in *Zij vindt er niets aan* of *Er is niets aan de hand*. Terwijl

Nederlandse kinderen dit soort dingen vaak al op vierjarige leeftijd beheersen, blijven het eeuwige struikelblokken voor sprekers van het Nederlands als tweede taal. Ook als ze al jaren in Nederland zijn, zeggen zij zinnnetjes als *Die bibliotheek? Hij moet nog naartoe.*

Andere klanken

Op één punt blijkt de moedertaal van tweede-taalverwerwers in ieder geval wel een forse invloed te hebben, namelijk dat van de klanken. Vooral bij degenen die na de puberteit een tweede taal leren. Luister maar eens naar het Engels van een politicus als Wim Kok, die vermoedelijk vooral schriftelijk onderwijs in het Engels heeft gehad op de middelbare school: als hij op bezoek bij Clinton de zegeningen van het *Poldermoddul* toelicht, knarst het Nederlands door zijn Engels heen.

Iets dergelijks is ook het geval bij sprekers van het Nederlands als tweede taal. Zo lijkt de Nederlandse *s* van Marokkanen soms veel op een *sj* en hun *g* komt diep uit de keel: invloeden van het Arabisch. Ze hebben ook problemen met het onderscheid tussen korte en lange klinkers, omdat het Arabisch dat niet heeft. Voor hen klinken *lip* en *liep* ongeveer hetzelfde, en daarom spreken ze beide woorden ook min of meer hetzelfde uit, net als *bos* en *boos* of *rat* en *raad*.

Het systeem van de moedertaal heeft niet alleen effect op klanken zelf, maar ook op combinaties van klanken. Sommige opeenvolgingen van medeklinkers zijn bijvoorbeeld lastig voor Turken, omdat ze die in hun moedertaal niet kennen. Zo zullen zeker beginnende Turkse sprekers van het Nederlands in een woord als *kleuter* een klinker invoegen tussen de *k* en de *l*, dus *kuleuter* of *keleuter*. Woorden met drie medeklinkers aan het begin zoals *strijd* of *grootste* zijn ook tongbrekers. Iedere Nederlander die wel eens in bijvoorbeeld een Tsjechisch woordenboek heeft gebladerd, zal begrip hebben voor dergelijke vervormingen of aanpassingen. Probeer maar eens een woord als *zmrzlina* ('ijsje') goed uit te spreken. Trouwens ook in het Nederlands van moedertaalsprekers wordt *help* vaak *hellup* of iets dergelijks.

Hardnekkige fouten

Allerlei onderdelen van het Nederlands blijken lastig te zijn voor tweede-taalverwerwers, en dat leidt meestal tot bepaalde fouten, zoals het stukje tekst van Davut al liet zien. Hieronder volgt een selectie van problemen, waarbij de uitspraak buiten beschouwing blijft.

Wat betreft de zinsbouw is de plaats van het werkwoord moeilijk. In de eerste fasen van de verwerving belandt het onvervoegde werkwoord vaak aan het eind van de zin: *Die meneer banaan eten*. In een volgend stadium wordt er vaak een vervoegde vorm van *gaan* tussen gezet: *Die meneer gaat banaan eten*. De regel dat de persoonsvorm in enkelvoudige mededelende zinnen op de tweede plaats komt, levert ook problemen op. Dus zijn er vaak zinnnetjes te horen als *Gisteren wij gingen naar de park*.

Hierboven bleek al dat Davut een beetje aanrommelt met de lidwoorden. Hij en andere tweede-taalsprekers laten ze vaak weg, zetten ze waar ze niet moeten staan of gebruiken het verkeerde lidwoord: *ik wil huis, ik naar de Nederland komen, de meisje*. Voor-

| | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|
| SNACK BAR "TRARA" 77 FREDERIK HENDRIK STRAAT | |
| OMDAT IS NUIEW "EIGENAAR" EN NUIEW "OPENING" | |
| WY HEBBEN WOOR "U" | |
| "AKTIE, VAN 17/8 TOT MET 26/8" | |
| <ul style="list-style-type: none"> * PATAT ZONDR = F 1,00 * PATAT MET = F 1,25 * PATAT KURRY = F 1,50 * PATAT KETCHUP = F 1,50 * PATAT SATE = F 1,50 * PATAT KONFLK = F 1,50 * PATAT HSAUS = F 1,50 * PATAT ORLOOG = F 1,75 * PATAT SPCEAL = F 1,75 | VAN 17/8/92 TOT MET 20/8/92 ("4 DAGEN") |
| * KAAS EN HAM KAASSOUFFLES = F 1,00 VAN 21/8 TOT MET 22/8/92 ("2 DAGEN") | |
| * KROKET ROND VLEES = F 1,00 VAN 23/8 TOT MET 24/8/92 ("2 DAGEN") | |
| * FRIKANDEL ZONDR = F 1,00 * FRIKANDEL MET = F 1,25 * FRIKANDEL KURR OF KETCHUP OF SPCE = F 1,50 VAN 25/8 TOT MET 26/8 ("2 DAGEN") | |
| WY ZIJN OPEN VAN 11 TOT 1,00UUR | |

Patat zondr = f 1,00 en papat orloog = f 1,75. De eigenaar van snackbar Trara in Amsterdam heeft zijn openingsstunt prima voor elkaar. Nu alleen nog even die lastige spelling van het Nederlands.

al het onderscheid tussen *de-* en *het-*woorden blijft lang problemen opleveren. Een leerkracht op een school met veel allochtone leerlingen klaagde onlangs: 'Nou wonen ze hier vlakbij het Oosterpark, al jarenlang, en nou zeggen ze nog *de park*. Ik word er soms wanhopig van!' Woordvorming is ook lastig: *gedronken* wordt *gedrinkt* en *gegleden* *geglijd*. *Eén zebra*pad kennen ze, maar het worden vaak *twee zebra*patten. Dergelijke fouten lijken natuurlijk precies op de fouten die kinderen maken die hun moedertaal leren. Ze hebben simpelweg problemen met de uitzonderingen en passen daarop ook de algemene regel toe. Het zijn dus weer vooral de kenmerken van het Nederlands die de fouten kunnen verklaren.

Sommige van deze fouten zijn hardnekkig. Zullen er hierdoor op langere termijn ook Turkse, Marokkaanse en andere variëteiten van het Nederlands ontstaan, vergelijkbaar met het Indisch-Nederlands of het Surinaams-Nederlands? Voorlopig wijst niets erop dat dat gaat gebeuren. Een variëteit als het Surinaams-Nederlands is ook niet ontwikkeld in

Nederland, maar in Suriname, en daarna vanuit Suriname naar Nederland geëxporteerd. Veel van de in Nederland geboren Surinamers spreken het ook niet of nauwelijks meer. Bij hen hoor je bijvoorbeeld ook niet meer de vaak geparodieerde bilabiale ('tweelippige') w ('Oewat oewil jij, man?'). Het lijkt er eerder op dat bijvoorbeeld Turkse kinderen het Nederlands van hun omgeving leren. In Brabant en Limburg spreken ze dus met een zachte g en in Amsterdam maken ze de z en de v stemloos, dus *zeven* wordt *sefe*.

Is Nederlands een moeilijke taal?

'De Nederlandse taal is iets unieks. Je moet het met de moedermelk indrinken anders leer je het nooit perfect', aldus de Iraanse auteur Kader Abdolah, die in het Nederlands schrijft en publiceert. 'Als buitenlander kun je wel na enkele weken boodschappen gaan doen. "Mag ik een kilo aardappelen?" En je krijgt het wel. Of je kunt na een jaar met een woordenboek *Jip en Janneke* lezen. Je begrijpt het verhaal, maar je voelt het niet helemaal. Als je acht jaar in Nederland woont, houd je je woorden nog altijd onder je kiezen en spreekt ze woord na woord met aarzeling uit. Je bent altijd bang dat je een verkeerd lidwoord gebruikt, dat je de klemtoon op een verkeerd gedeelte zet. Dat je een lange ij kort uitspreekt. En een korte e te lang trekt. En nog altijd heb je last met ui. Ik kan het woord schreeuwen nog niet goed uitspreken. In plaats van het te schreeuwen, huil ik in mijn uitspraak. Hollanders hebben ook een klein, lastig woord:

er. Als je dertien èrren hebt, kun je er zes goed plaatsen, maar met de rest blijf je zitten.' (Mirza, Breda: De Geus, 1998).

Ook na acht jaar Nederlands leren, voelt Kader Abdolah, een schrijver, dus een man van het woord, zich nog ongemakkelijk in het Nederlands. Vooral buitenlanders die op latere leeftijd naar Nederland komen, zoals hij, vinden onze taal vaak een ramp. Die lidwoorden, die vervoegingen, het lukt maar niet. Toch is Nederlands, in vergelijking met andere talen, niet een bijzonder ingewikkelde taal. Abdollah noemt het Nederlands uniek, maar dat geldt voor alle talen. Ze blijken allemaal lastig, vooral wanneer die tweede, nieuw te leren taal qua systeem heel anders is dan de moedertaal. Nederlanders hebben daarom grote problemen met het leren van bijvoorbeeld Chinees of Swahili, terwijl voor sprekers van die talen het Nederlands juist weer ontzettend moeilijk is.

Vresexamen: moeilijke woorden

Woorden leren is een immense taak voor alle taalverwerwers. Ze moeten zich duizenden woorden eigen maken. Om een globale indruk te geven: Nederlandse kinderen kennen op hun twaalfde gemiddeld ongeveer veertienduizend woorden passief, dat wil zeggen, daarvan kennen ze (ongeveer) de betekenis. Tweede-taalsprekers proberen hun gebrekkige woordenschat vaak te compenseren door veel heel algemene woorden te gebruiken, zoals *gaan* en *doen*. Davut gebruikte *pakken*, waarschijnlijk voor 'boodschappen doen' en misschien betekent het bij hem ook 'kopen', 'halen', 'vangen' en nog veel meer. Hieronder volgen drie vergelijkbare voorbeelden.

- *lang van stad* (= ver van de stad)
- *Ik wil honderd gulden weg met mijn vriend naar Marokko* (= ik wil honderd gulden naar mijn vriend in Marokko sturen).

– *brood alles voor hem gedaan* (= brood voor hem gesmeerd).

Ook zeer gevorderden maken soms nog fouten in hun woordkeuze, zoals de volgende drie zinnestels laten zien. Die fouten hebben vaak te maken met de woordvorming.

– *Haar blik is dodend* (bedoeld is: dodelijk)

– *Ze praten over elke daagse ervaringen* (bedoeld is: alledaagse ervaringen).

– *Hij heeft last van vreesexamen* (bedoeld is: examenvrees).

Nederlands leren: van vrijwilligerswerk tot verplicht inburgeren

In 1998 is de Wet Inburgering Nieuwkomers ingevoerd. Daar ging het nodige aan vooraf. Aanvankelijk wist het Nederlandse onderwijs zich nauwelijks raad met anderstaligen. Op lagere scholen werden ze in het ergste geval op de achterste bank gezet met een spelletje of een puzzeltje. Kinderen van tien jaar moesten leren lezen met kleuterverhaaltjes over kabouter Pim. In het onderwijs voor volwassenen probeerden veel vrijwilligers, blakend van goede bedoelingen, les te geven aan buitenlandse mannen en vrouwen.

Langzamerhand kwam er een praktijk op gang met speciale leermiddelen en enigszins geschoolde leerkrachten. In de jaren negentig is NT2 in de onderwijswereld een gangbare term geworden voor de taallessen voor anderstalige leerlingen en cursisten, en die lessen zijn in veel gevallen behoorlijk professioneel. Toch blijven *taalproblemen van allochtonen* hoog op lijstjes van maatschappelijke kwesties staan. Het taalonderwijs zet kennelijk toch niet genoeg zoden aan de dijk. Het blijft ook moeilijk een taal te leren als daar maar zo weinig mogelijkheden voor zijn, als de taalverwerper zo afhankelijk is van (goed) onderwijs. Een taal leer je het snelst 'in het wild', door veel te praten met moedertaalsprekers. En daar hebben immigranten vaak weinig kansen voor.

Voor een serie in *de Volkskrant* onder de titel 'Kleur' interviewde Martin Schouten een groot aantal allochtone en autochtone Nederlanders over de multiculturele samenleving en alle problemen die daarbij horen. De Turkse Bahtisen werkte zes jaar bij Verkade: 'Toen ik daar begon, ik konde nauwelijks praten. Maar ik heb mijn eigen tussen de Hollandse mensen gezeten: wat ik hoort, ik begon te praten. Maar dat heb ik met mijn eigen zelf gedaan. Maar wat heeft die werkgever gedaan? Al die buitenlanders op dezelfde afdeling, omdat hier wil niemand anders werken. Wie werkt er? Die domme Turksen, die konden niet eens praten.'

Hoe we het ook wenden of keren, of wiens schuld dat ook is, de contacten tussen autochtone en allochtone inwoners van Nederland zijn over het algemeen betrekkelijk beperkt. Zo was het in de jaren zeventig, toen de arbeidsmigratie op gang kwam, en zo is het in de jaren negentig nog steeds. Dat betekent dat de mogelijkheden om in het alledaagse taalverkeer Nederlands te leren niet erg groot zijn. Het is ook niet verwonderlijk dat vooral allochtonen met een Nederlandse partner met wie ze ook Nederlands spreken, redelijk taalvaardig zijn.

Omdat veel allochtonen het Nederlands matig beheersen, kunnen er makkelijk misverstanden ontstaan. Een Marokkaanse schoonmaker was jarenlang werkzaam in het gebouw waarin ik ook werk. Op een dag kwam hij weer mijn kamer doen en hij vertel-

de me dat hij voor het laatst was. Hij ging ergens anders werken. Ik zei toen dat ik dat jammer vond: 'Misschien zie 'k u nog wel 's.' 'Nee, niet ziek,' antwoordde de schoonmaker. Hij dacht kennelijk dat ik veronderstelde dat hij wegens ziekte niet meer zou schoonmaken in 'mijn' gebouw: van 'zie 'k' had hij 'ziek' gemaakt.

Een ander voorbeeld van een misverstand komt uit een groot Tilburgs onderzoek naar tweede-taalverwerving van volwassen immigranten uit Marokko en Turkije. Ergün wil ruimer wonen, omdat er een baby op komst is. De huisvestingsambtenaar vraagt hoe lang zijn vrouw al in verwachting is. 'Twee jaar,' antwoordt Ergün, omdat hij 'wachten' oppikt. Hij denkt dat de ambtenaar vraagt hoe lang hij al op een grotere woning wacht.

Soms worden dergelijke misverstanden beschouwd als problemen van *interculturele communicatie*, maar in de laatste voorbeelden lijkt er eerder sprake te zijn van een taalprobleem. Cultuur speelt wel een rol waar er verschillen zijn in manieren van praten. Marokkanen zijn bijvoorbeeld veel minder dan Nederlanders gewend om over persoonlijke zaken te spreken tegenover vreemden. Daarom kunnen ze, bijvoorbeeld in een gesprek met iemand die informatie moet inwinnen vanwege de aanvraag voor een nieuwe woning, weinig toegankelijk of gesloten lijken.

Verplicht inburgeren

Sinds de jaren zeventig is er veel discussie over het onderwijs, en speciaal het taalonderwijs voor allochtonen. Iedereen is het erover eens dat goede beheersing van het Nederlands belangrijk is voor hun integratie in de samenleving, en voor hun kansen in deze maatschappij. Daarom is bijvoorbeeld ook in 1998 de Wet Inburgering Nieuwkomers van kracht geworden, met het recht en de plicht om zeshonderd uur onderwijs te volgen, gericht op Nederlands als tweede taal (NT2) en maatschappelijke oriëntatie. Een probleem is wel dat er anno 1999 nog steeds wachtlijsten bestaan voor taalcurricula.

Er zijn verschillende methoden en materialen voor NT2-onderwijs beschikbaar. Bijna alle betrokken deskundigen zijn het erover eens dat goed NT2-onderwijs in ieder geval veel aandacht moet schenken aan het leren van woorden. Verder is communicatie in alledaagse situaties veel belangrijker dan het leren van regels. Ook andere vakken moeten zo gegeven worden, dat het Nederlands geen barrière vormt, maar dat leerlingen en cursisten juist gelegenheid krijgen om de taal op te pikken. Hoewel er sprake is van vooruitgang, mankeert er nog steeds heel wat aan lessen en cursussen Nederlands als tweede taal.

Toekomst van minderheidstalen

Tot nu toe hebben we het over het Nederlands gehad, maar de meeste allochtonen hebben in hun bagage ook nog een eigen taal. Wat gebeurt daarmee? Hoe zit het met de verhouding tussen het Nederlands en die eigen taal?

Het is moeilijk om op deze vragen algemeen geldende antwoorden te geven. Wel lij-

ken immigranten van de eerste generatie, die na hun puberteit naar Nederland zijn gekomen, nauwelijks of helemaal geen *taalverlies* te vertonen. Dat wil zeggen, ze gaan niet achteruit in de beheersing van de eigen taal. Soms kunnen ze niet goed op een woord komen, maar over het geheel genomen verschilt het beeld sterk van dat van Nederlanders in den vreemde, bijvoorbeeld in Australië. Dat zijn notoire 'taalverliezers': soms gaan die binnen één generatie al over van het Nederlands op het Engels als thuistaal.

Bij allochtonen uit de tweede en latere generaties lijkt de vaardigheid in de eigen taal geringer dan die van sprekers van dezelfde taal in het land van herkomst. Abderrahman El Aissati deed bijvoorbeeld onderzoek naar de beheersing van het Marokkaans-Arabisch onder Marokkaanse jongeren in Nederland. Het ging om jongeren die minimaal vijf jaar in Nederland woonden en thuis Marokkaans-Arabisch spraken. Hij gaf hun onder meer een lijst met enkelvoudige zelfstandige naamwoorden die ze in het meervoud moesten zetten. Alle maar liefst dertien patronen voor meervoudsvorming waren daarin vertegenwoordigd, bijvoorbeeld: *dubb* ('beer') – *dbuba*, *Helluf* ('varken') – *Hlalef* en *yedd* ('hand') – *yeddin*. In vergelijking met leeftijdsgenoten in Marokko bleken verschillende Nederlandse Marokkanen een beperkt aantal van die patronen te hanteren. Een van hen had bijvoorbeeld een sterke voorkeur voor meervoudsvorming op *-in*, zoals in *yeddin*. Hij gaf als meervoud van *Helluf* dus ook *Hellufin* en van *dubb* maakte hij *dubbin*. Het Marokkaans-Arabisch zoals dat in Nederland wordt gesproken, lijkt dus grammaticaal wat simpeler te worden.

Ook in woordenschat zijn er verschillen tussen tweede-generatie kinderen in Nederland en kinderen in de herkomstlanden. Turkse kinderen in Nederland gebruiken bijvoorbeeld meer omschrijvingen voor bepaalde woorden dan hun leeftijdsgenoten in Turkije. Ze zullen bijvoorbeeld eerder iets zeggen als 'naar beneden gaan' in plaats van 'zinken'. Of ze vervangen 'zinken' door een ander woord dat ongeveer hetzelfde betekent, zoals 'vallen'. Molukkers van de tweede generatie kennen ook veel woorden niet

Les in eigen taal

Veel allochtone leerlingen kunnen ook les in de eigen taal krijgen, sinds 1998 afgekort als OALT (Onderwijs in Allochtone Levende Talen), al of niet onder schooltijd. Sinds de invoering van dit onderwijsonderdeel staat het ter discussie: belemmert het de integratie in het Nederlandse onderwijs of slaat het juist een brug van de eigen (thuis-)cultuur naar de Nederlandse school? Onderzoek heeft in ieder geval laten zien dat allochtone kinderen die deze lessen volgen, het niet slechter doen dan allochtone leerlingen die volledig Nederlandstalig onderwijs krijgen.

Voorstanders van OALT betogen verder dat het leren van bijvoorbeeld Turks of Arabisch ook in algemene zin van belang is voor multicultureel Nederland. Ze beschouwen (betere) beheersing van minderheidstalen als een verrijking van het Nederlandse taallandschap. Het is overigens opvallend dat mensen die negatief staan tegenover onderwijs in eigen taal voor allochtone leerlingen, de meertaligheid van Nederlandse kinderen vaak wel toejuichen. 'Goh, wat is dat knap, zo'n kind dat Nederlands spreekt, maar daarnaast nog een aardig mondje Frans!'

in het Moluks-Maleis. Zo gaven in een onderzoek naar hun taalkennis sommigen *perempuan* ('vrouwelijk') als vertaling van *meisje*, terwijl het correcte woord *anak perempuan* is. Anderen konden het woord *schapen* niet vertalen of ze vertaalden het met *kambing*, wat 'geiten' betekent.

En hoe zit het met de invloed van het Nederlands op minderheidstalen? Het is immers bekend dat talen die met elkaar in contact zijn, die dus in dezelfde gemeenschap of door dezelfde mensen worden gesproken, elkaar kunnen beïnvloeden. Af en toe worden er in bijvoorbeeld het Arabisch of in het Turks Nederlandse woorden gebruikt voor Nederlandse begrippen, zoals in *formda reiskostenforfait yazilir* ('op het formulier staat reiskostenforfait'). Het gaat vaak om woorden als *postcode*, *verblijfsvergunning* of *sociale dienst*. Leenwoorden uit het Nederlands worden vaak aangepast aan de 'ontvangende' taal. Zo wordt *ziekenfonds* in het Turks zoiets als *sikifos* en *opleiding* in het Marokkaans-Arabisch *oblaydin*.

Nederlandse woorden worden niet alleen aangepast, maar ook *ingepast*. Neem bijvoorbeeld het volgende zinnetje: 'Juni-*de* afstuderen *yapacak*' (letterlijk: Juni-in afstuderen doet-ze). Achter het Nederlandse woord *juni* wordt het Turkse achtervoegsel geplakt dat de functie heeft van het Nederlandse voorzetsel *in*. In feite ondergaan deze Nederlandse woorden dezelfde bewerking als Engelse woorden die in de grammatica van het Nederlands worden geïntegreerd.

Taalverschuiving

Een algemene trend aan het eind van de twintigste eeuw is dat veel tweetalige kinderen die in Nederland opgroeien aanvankelijk hun moedertaal beter beheersen dan het Nederlands. In de loop van de basisschool begint het Nederlands die taal echter in te halen. Bovendien wordt de minderheidstaal over het algemeen minder gebruikt: er vindt *taalverschuiving* plaats. Het Nederlands wordt ook vaak voor een deel thuis- of gezinstaal, en verzwakt zo de positie van de minderheidstaal.

Stel nu dat dat voor volgende generaties nog sterker werkt. Dat kan betekenen dat de eigen taal steeds meer aan waarde verliest. Geringere beheersing betekent namelijk geringer nut in het dagelijks gebruik. Zou het volgende algemene patroon van taalverschuiving en taalverlies ook gelden voor minderheidsgroepen in Nederland?

- eerste generatie: spreekt vooral de eigen (minderheids-)taal
- tweede generatie: spreekt de eigen taal en de nationale of meerderheidstaal
- derde generatie: spreekt vooral de meerderheidstaal.

Let wel: dit is een globaal, gemiddeld scenario. Het geldt bijvoorbeeld al niet voor veel van de Nederlandse immigranten in Australië, die soms al binnen één generatie overstappen op het Engels.

Wat bepaalt deze processen van taalverlies en -verschuiving? De band met het moederland is één factor. De meeste migrantengroepen in Nederland onderhouden nog veel contacten met hun land van herkomst; ook komen er nog steeds nieuwe immigranten,

bijvoorbeeld door huwelijken, Nederland binnen. Of sprekers van een taal bij elkaar in de buurt wonen, speelt ook een rol. Zo bezien is bijvoorbeeld een wijk als de Amsterdamse Bijlmer van belang voor het behoud van het Surinaams en het Papiaments als minderheidstaal in Nederland.

Minderheidsgroepen hechten ook vaak sterk aan de eigen taal: ze ontlenu er in belangrijke mate een eigen identiteit aan. Bovendien bevordert de eigen taal de samenhang in de eigen groep en dus ook de kracht daarvan. Van sommige in Nederland wonende Surinamers is bekend dat ze in Suriname het Nederlands als alledaagse omgangstaal gebruikten, maar dat ze in Nederland onder elkaar veel meer Surinaams spreken.

Tekenend is misschien het volgende fragment uit een interview met Simon Tahamata, voormalig prof-voetballer bij onder meer Ajax en Feyenoord, die van Molukse herkomst is. Interessant daarbij is nog om te bedenken dat de beheersing van het Maleis onder Molukse kinderen tamelijk laag is. Het Moluks als eigen taal dreigt in Nederland verloren te gaan. Simon Tahamata werd geboren in opvangkamp Vught, en groeide met zes broers en vijf zussen op in Tiel. Met zijn vrouw, ook een Molukse, spreekt hij Maleis en hij leert zijn kinderen de taal. 'Want ook de taal moet worden doorgegeven. Als ik een landgenoot ontmoet die geen Maleis praat, geef ik hem een beuk. Nou ja, een beuk. Ik beschouw hem als een vreemdeling, laat ik het zo maar zeggen.' (*de Volkskrant*, 20 sept. 1994)

Het gaat niet alleen om de vraag of de eigen taal behouden blijft, maar ook in welke vorm of welke variant. Misschien groeit er zoiets als Nederlands-Turks, dus een Nederlandse variant van het Turks. En misschien spreken de nakomelingen van Simon Tahamata over enkele tientallen jaren Nederlands-Maleis.

Een plus een is een: Taalmenging

Karima is dertien en ze zegt het volgende over haar taalgebruik: 'Soms praten we Marokkaans en Nederlands door mekaar. Het springt gewoon uit je tong, het gaat van-



– Ik ben in 1999 uit Turkije naar Nederland gegaan en heb meteen de taal geleerd. Ik ben met een Nederlandse vrouw getrouwd, werk als systeembeheerder en lig in een deuk om Paul de Leeuw. Ik luister alleen maar naar westerse muziek.

– Klassiek of pop? – De Blues.

zelf. Dat je opeens Marokkaans moet praten en dan weer Nederlands.’ Dit citaat maakt het al duidelijk: mensen die tweetalig zijn, scheiden die twee talen niet altijd, maar gebruiken ze door elkaar. De talen worden min of meer gemengd of er treedt *codewisseling* op. De twee talen worden als het ware één taal, zoals het volgende voorbeeld van Surinaams-Nederlandse codewisseling laat zien: ‘*Yu e bigin firi den vlindertjes in je buik*’ (‘Je begint vlindertjes in je buik te voelen’).

Ook tweetalige sprekers van andere minderheidstalen vertonen ‘menging’ van hun twee talen. Hieronder volgen voorbeelden van wisselingen tussen Nederlands en respectievelijk Marokkaans-Arabisch en Moluks-Maleis. De ‘buitenlandse’ woorden zijn steeds gecursiveerd.

- *Hna ka-yseknu* zowel Marokkanen als Nederlanders (‘Hier wonen zowel Marokkanen als Nederlanders’)
- In december van dat jaar *a su kerdja di* Den Haag (‘In december van dat jaar werkte ik in Den Haag’)

Aanvankelijk werden er in allochtone minderheidstalen vooral woorden ingevoegd om zogenaamde lexicale gaten op te vullen of om naar typisch Nederlandse verschijnselen te verwijzen, zoals in het Arabisch-Nederlandse ‘*Fhad* weglouphuis...’ (‘in dat weglouphuis’). Maar het lijkt er steeds meer op dat de minderheidstaal en het Nederlands één systeem gaan vormen, dat ze werkelijk in elkaar worden gevoegd. De mengtaal is vooral in de jaren negentig ontwikkeld onder jongeren en jong-volwassenen van de tweede generatie, bijvoorbeeld Turkse jongeren. Met Nederlanders praten ze dan Nederlands met mogelijk lichte invloed van het Turks, en met Turken van de eerste generatie Turks met invloed van het Nederlands.

Zij wisselen min of meer vaste Nederlandse (spreektaal-)uitdrukkingen af met fragmenten in hun minderheidstaal, zoals hierboven al te zien was met ‘vlindertjes in je buik’. Mohammed (26 jaar oud) vertelt dat die gewoonte zelfs in Marokko nog een rol speelt: ‘Je merkt het als je in Marokko op vakantie bent. Ook dan praat je gemengd. Je zegt af en toe wat in het Nederlands: “echt waar”, “dat klopt”, “inderdaad”.’ Het gebruiken van anderstalige uitdrukkingen kennen we natuurlijk ook in het Nederlands, waarin vooral Engelse uitdrukkingen worden ingevoegd: *the sooner the better*, *last but not least*, enzovoorts... *and so on*.

Straattaal

Immigranten in Nederland rond het jaar 2000: ze spreken naast hun minderheidstaal Nederlands als tweede taal, en ze mixen die twee. Maar de meertaligheid van de Nederlandse maatschappij levert ook andere, verrassende vormen van taalgebruik op, met name onder jongeren.

Jongeren hanteren onder elkaar vaak een eigen *register*. Het volgende briefje uit de VPRO-gids is een voorbeeld: ‘Ik als jeugd van tegenwoordig vind jullie programma echt goed... En Rob Muntz is helemaal cool en vet heftig wreed.’ Dit stukje bevat al de typi-

sche jaren-negentig woorden *cool* en *vet* (het laatste was zelfs nog niet opgenomen in het boekje *Jongerentaal* van Hoppenbrouwers uit 1991).

Zeker in de grote steden groeien jongeren op in een multiculturele, meertalige omgeving. Dat is terug te zien in hun vorm van jongerentaal, die ze zelf overigens *straattaal* noemen:

- *Paas me een afoe* ('Geef me een trekje (van je sigaret)')
- *Check die bakra* ('Moet je die Nederlander eens zien')
- *Ik ga das* ('Ik ga weg')
- *Whoella, ik ga hem bossen* ('Ik zweer het je, ik sla hem in elkaar')

Zeker in de Amsterdamse straattaal komen de meeste woorden en uitdrukkingen uit het Surinaams, zoals *afoe* en *bakra*. Zo'n woord als *afoe* kan trouwens in verschillende combinaties worden gebruikt, die steeds dezelfde betekenis hebben: *Gimme afoe*, *Give me an afoe*, *Geef me afoe*. De invloed van andere talen, zoals Marokkaans-Arabisch en Turks, is beperkt, behalve in scheldwoorden en verwensingen, zoals *ibne* ('flikker') of *taboen jemek* ('Je moeders kut'), beide uit het Arabisch. De laatste krachtterm is ook in de Surinaamse versie populair: *ju ma panpan*.

Voor een groot deel gaat het om min of meer vaste uitdrukkingen uit het alledaagse taalverkeer, zoals 'Sodemieter toch op' of 'Zeker weten' in het Nederlands. De straattaal, en dat is het opvallende ervan, wordt gebruikt door jongeren met geheel verschillende taalachtergronden. Marokkaanse, Indonesische en ook Nederlandse jongeren zeggen dus *ju ma panpan* als ze ruzie met iemand hebben of elkaar willen laten afgaan. De sterk toegenomen meertaligheid heeft aan het eind van het millennium zijn uitdrukking gevonden in werkelijk meertalig taalgebruik.

Meertalige toekomst

Welke kant zal het nu opgaan met de talen in Nederland? Allochtonen zullen steeds vaker het Nederlands redelijk tot goed beheersen. In hun Nederlands blijven soms sporen van hun eigen taal achter, maar het ligt niet voor de hand dat er zich nieuwe etnische dialecten van het Nederlands ontwikkelen. Internationalisering en migratie, bijvoorbeeld van asielzoekers, blijven doorgaan. Dat betekent dat er een voortgaande instroom is van mensen die het Nederlands nog moeten leren. Kortom, er blijft een groep die een geringe vaardigheid in het Nederlands heeft, gebroken Nederlands spreekt, en sterk afhankelijk is van goed onderwijs in het Nederlands als tweede taal.

Minderheidsgroepen zullen waarschijnlijk lang vasthouden aan de eigen taal. Wat er in de verdere toekomst gebeurt is ook afhankelijk van sociale en politieke ontwikkelingen, maar het zit er niet in dat de sociale integratie zo ver gaat, dat ze die eigen taal snel zullen opgeven. Wel zal die eigen taal speciale kenmerken krijgen doordat zij ver van de thuisbasis gesproken wordt. Daarnaast mengen tweetalige allochtone Nederlanders

hun twee talen. Vooral onder jongeren komt deze vorm van codewisseling veel voor: mogelijk is dat een symbool voor hun biculturele identiteit. Ze zijn bijvoorbeeld zowel Turks als Nederlands, en kunnen dat laten blijken door als het ware Turks en Nederlands tegelijk te spreken.

Ten slotte leidt meertaligheid, vooral onder jongeren, tot vormen van taalgebruik met invloeden van allerlei talen. Deze straattaal wordt gesproken door jongeren uit verschillende etnische groepen, ook Nederlandse. In feite gaat het hier om een veelkleurige variant van jeugdtaal. Ontstaat er zo een nieuwe taal of een nieuw soort Nederlands? Nee, het zijn vormen van taalgebruik die bepaald niet stabiel zijn. Ze laten vooral zien dat in een meertalige samenleving taal en taalgebruik gevarieerd en dynamisch zijn. Om met de jongeren te spreken: dat lijkt me niet alleen *vet* en *cool*, maar ook *flex* en *standaard*.

Marcos, Hanan en Feoh van de De la Reyschool (1990)



Marcos Principe-Passini is geboren in Utrecht, op 7 maart 1990, en weet nog niet precies hoe je zijn achternaam schrijft. Hanan ('Je zegt: "Hènnèn"') El Baraka is geboren in Imzuran, Marokko, op 16 oktober 1990, en Feoh Schouten in Den Haag, op 5 maart 1990. Marcos, Feoh en Hanan zijn drie van de 190 leerlingen van de De la Reyschool, een groot gebouw in de Haagse binnenstad. 'Ik zit op een rijsschool', zeggen de kinderen in groep 1 en 2, 'De Bijen' en 'De Mieren'. Marcos, Hanan en Feoh weten wel beter, maar zij zitten dan ook in groep 5, 'De Apen'. Thuis spreken ze alle drie Nederlands (Marcos: 'Gewoon normaal Nederlands') en tegen hun ouders zeggen ze *jij*.

Spreken jullie nog andere talen behalve Nederlands?

Hanan: 'Ik spreek ook Berbers, met mijn moeder, want zij kan geen Nederlands. Maar met mijn broer en zo spreek ik eigenlijk altijd Nederlands.'

Feoh: 'Mijn ouders spreken Nederlands, maar heel soms – om te oefenen – praat ik even Engels. Dat leer ik op tv en van mijn vader en moeder.'

Marcos: 'Mijn oma uit Brazilië spreekt geen Nederlands, dus tegen haar kan ik niet alles zeggen. Dan zeg ik alleen maar *ja* of *nee*. En als ik boos word, scheld ik in het Portugees, dan zeg ik *puta!*' Ook Feoh scheldt wel eens in een vreemde taal: 'Met Engelse woorden die je ook normaal in het Engels zegt. *Fuck you*, en zo. Want het klinkt een beetje mal als ik zeg [keurig mondje]: "Neuk je."'

Jullie wonen allemaal in Den Haag. Spreken jullie helemaal geen plat Haags?

Unaniem: 'Nee.' Feoh kan een beetje plat Haags praten, dat ze leert uit de strips van Haagse Harry, Marcos heeft te lang in Brazilië en in Utrecht gewoond om het te leren. Hanan: 'Mijn zusje praat een beetje plat Haags. Maar ik vind het niet mooi klinken.'

Wat vinden jullie het leukste bij taallessen?

Uit een mond: 'Spelletjes!' Hanan: 'Bijvoorbeeld dat er een vaas getekend staat, en daaronder vier vakjes, en dan moet je daarin schrijven: *vaas*.' Feoh vindt de spelletjes het leukst die je mag spelen als je klaar bent met je opdrachten voor taal.

Zijn er ook dingen met taal die jullie helemaal niet leuk vinden?

Feoh: 'Opdrachten waarbij er een woord staat, en dan is er een letter weggehaald en dan moet je daarnaast het hele woord opschrijven. Dan ben je de hele tijd bezig met schrijven en dat haat ik.' Hanan houdt ook niet van schrijven: 'Dan moet je een heel verhaal overschrijven en daar hebben ze expres fouten in gemaakt en dan moet je het opnieuw schrijven.'

Wat vinden jullie het belangrijkste wat je leert bij taal?

Feoh: 'Hoe je dingen moet uitspreken. Vooral voor kinderen die uit andere landen komen en die nog niet goed Nederlands spreken.'
 Marcos: 'Nou vind ik het nog niet erg belangrijk, maar als je groot bent is het belangrijk dat je dingen goed schrijft, zonder fouten.'
 Hanan: 'Ja, want anders ben je straks een groot mens en dan moet je een heel belang-

rijk eh... huppelepup schrijven, en dan moet iemand anders het voorlezen ergens en dan zegt hij allemaal gekke dingen omdat het verkeerd is opgeschreven!'

Heb je zelf wel eens iets moeten afleren dat je verkeerd uitsprak?

Feoh: 'Heel vroeger zat ik nog in de Bijen, dat is groep 1 en 2, toen zei ik heel veel dingen verkeerd. Dan zei ik bijvoorbeeld *pipio-poop* in plaats van *bioscoop*.'

Marcos had toen hij net in Nederland was moeite met de taal:

'Dan zei ik tegen jongens *zij* en tegen meisjes *hij*.'

Hanan: 'Ik ben blijven zitten in groep 2, want ik kon niet goed Nederlands. De juffrouw zei: "We gaan naar de bibliotheek" en dan zei ik: "We gaan donderdag naar de lidiotheek." En toen we "januari, februari..." moesten leren, zei ik steeds: "Kanuari, babyuari." Ik kon het niet uitspreken, daarom ben ik blijven zitten.'

Feoh: 'Toen ik nog heel klein was zei ik niet *mamma* maar *nanna*, want ik kon de *m* niet uitspreken. En ik kon ook *februari* niet uitspreken, maar dan maakte ik er een heel ander woord van, dan zei ik gewoon *Lisabet* of zo.'

Wat zeggen jullie als je iets erg leuk vindt?

Marcos: 'Yes!'

Feoh: 'Maar van de juffrouw mogen we dat niet zeggen, en dan zeggen we gewoon: *Ja!*'
 Hanan: 'Ik zeg soms *Yes!* en als dat niet mag van de juffrouw zeg ik *Joepiejee, joepiejee*.'

En als je iets heel vervelend vindt?

Dan zeggen ze *shit!* Feoh: 'Of *godverdegloeiendetering*.'

Wat vinden jullie mooie woorden in het Nederlands?

Feoh: *'Millennium*. Omdat het mooi is van uitspraak.'

Marcos: *'Videotheek*. En *Ajax*.'

Hanan: *'Gameboy*, want die wil ik juist hebben.'

Zou je iets willen veranderen aan het Nederlands?

Feoh: *'Alleen vege..., vegetarisch* – dat vind ik zo'n moeilijk woord, maar ik weet niet wat ik ervan moet maken.'

Marcos: *'Ik vergeet het woord accordeon* altijd.'

Hanan: *'Probleem* vind ik een vies woord en alle vieze woorden wil ik in mooie woorden veranderen.'

Taalkroniek 1990-1999

15 december 1990 Nieuwslezer Philip Freriks presenteert het eerste Nationaal (later: Groot) Dictee der Nederlandse Taal. Hét struikelwoord in de eerste aflevering: *przewalskipaard*. Enkele hoogtepunten uit de jaren daarna: *lambrizingen van cipressehout* (1991), *lucullisch genot, choquerende bacchanalen* (1992), *sjaals van shantoeng of kasjmier* (1993), *vermaledijde balkenbrij* (1994), *caleidoscopisch, onoorbaar, tsetseevlieg* (1995), *boschage, kakibroek* (1996), *feniks, antimakassartje* (1997), *guichelheil* (1998).

17 januari 1991 De Amerikanen en hun geallieerden bombarderen Irak. Vijf uur na het begin van de aanval spreekt de Iraakse leider Saddam Hoessein zijn volk toe: 'De moeder aller veldslagen is begonnen.' De uitdrukking maakt snel school in Nederland: *King Kong* is 'de moeder aller monsterfilms', mayonaise wordt aangeprezen als 'de moeder aller sauzen' en de schoolslag is 'de moeder aller zwemslagen'.

1991 In Nederland verschijnt de eerste zaktelefoon. Na een aarzelende start verovert het apparaat zich razendsnel een plaats in de samenleving: in de zomer van 1997 telt Nederland een miljoen mobiele bellers, in 2000 zullen het er vier miljoen zijn.

7 mei 1992 De Tweede Kamer debatteert over de vraag of in de Grondwet moet worden vastgelegd dat het Nederlands de voertaal is van Nederland. Een initiatief-wetsvoorstel hiertoe, van Koekkoek (CDA) en Van Middelkoop (GPV) wordt op 22 april 1997 door de Tweede Kamer afgewezen.

voorjaar 1993 De populairste babynamen in Nederland voor jongens: 1 Stefan 2 Michael 3

Mark 4 Tim 5 Peter, Tom 6 Jeroen, Martijn 7 Patrick, Robin 8 Kevin, Rik 9 Brian, Erik, Bas 10 Danny. Voor meisjes: 1 Anna 2 Stefanie 3 Laura, Lisa, Susan 4 Lisanne, Lotte, Nicole 5 Lina, Manon, Sanne 6 Daniëlle, Denise, Simone, Tessa 7 Iris, Mandy 8 Jessica, Kelly, Kim, Michelle 9 Elissa, Esther, Nathalie 10 Judith, Karin, Leonie, Maartje, Marloes, Melanie, Rianne.

7 oktober 1993 De Frankfurter Buchmesse staat dit jaar in het teken van de Nederlandstalige literatuur. Dit 'Schwerpunkt Niederlande' – dat door geharrewar over subsidies met grote moeite van de grond kwam – vergroot de internationale bekendheid van auteurs als Hugo Claus, Cees Nooteboom, Harry Mulisch, Connie Palmen en Margriet de Moor.

22 december 1993 Het Zuid-Afrikaanse parlement hecht zijn goedkeuring aan de interim-grondwet, waarin behalve Afrikaans en Engels negen Bantoetalen (de grootste zijn Zulu en Xhosa) officieel worden erkend als nationale taal.

1993 Fries wordt een verplicht vak in het voortgezet onderwijs in Friesland.

19 oktober 1995 Het Nedersaksisch – een verzameling van Noordoostnederlandse dialecten – wordt door de Tweede Kamer erkend als 'regionale taal' in de zin van het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. De erkenning heeft voorlopig louter symbolische waarde.

8 december 1995 Staatssecretaris Nuis neemt het 'eerste' exemplaar in ontvangst van het nieuwe Groene Boekje, waarvan vandaag al 200.000 stuks verkocht zijn. De nieu-

we spelling zal op 1 september 1997 verplicht worden voor overheid en onderwijs. Tot de opvallendste wijzigingen behoren de afschaffing van de 'toegelaten' spelling en de zwaar bekritiseerde nieuwe regeling voor de tussen-n (*pannenkoek*).

14 februari 1997 'In ing eje sjproach drukt ziech oes 't sjerke, eje karakter van Limburg.' Aldus de Kerkraadse variant van het persbericht dat Gedeputeerde Staten van Limburg laten uitgaan bij de erkenning van het Limburgs als streektaal.

maart 1997 De nieuwe hoofdredacteur van het roddelblad *Privé*, Wilma Nanninga, maakt bekend dat ze de *liefdesbaby* van haar voorganger Henk van der Meyden zal afschaffen. Van der Meyden, die naar eigen zeggen in de afgelopen 42 jaar ruim 20 miljoen woorden schreef, claimt ook de schepping van *snoezepoes* (de vernederlandsing van *pussycat*), *tv-kijkend Nederland* en de karakterisering van presentator Henny Huisman als *kijkcijferkanon*.

mei 1997 Plannen om vwo-scholieren als onderdeel van de onderwijsvernieuwing taalkunde (taalbeschouwing) te geven sneuvelen in de Tweede Kamer. Bij de eindexamens van dit schooljaar maakt het opstel voor het laatst deel uit van het centraal schriftelijk.

10 juni 1997 De Commissie Nederlandse Gebarentaal presenteert haar rapport aan de staatssecretarissen Terpstra en Netelenbos. Gebarentaal is de moedertaal voor naar schatting 8.500 doof geboren Nederlanders en de tweede taal voor hun meer dan 5.000 horende familieleden en een even groot aantal 'laatdoven'. De Commissie onderzocht of gebarentaal officieel erkend kon worden,

zodat gebarentaalsprekers bijvoorbeeld recht krijgen op een tolk. De taal heeft nog geen officiële status gekregen. Wel heeft Nederland in de persoon van Commissie-voorzitter Anne Baker sinds 18 mei 1999 voor het eerst een hoogleraar gebarentaal.

27 augustus 1997 In 1797 werd Matthijs Siegenbeek benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse welsprekendheid in Leiden. Daarom vieren in de Hooglandse Kerk te Leiden neerlandici het tweehonderdjarig bestaan van hun vak.

12 december 1997 Op een symposium in Gent over de standaardisering van het Nederlands houdt de dialectoloog Jan Stroop de lezing: 'Wordt het Poldernederlands model?' Stroop signaleert dat platte klinkers steeds acceptabeler worden en dat deze verandering uitgaat van toonaangevende jonge vrouwen. Kroongetuige is de zangeres Trijntje Oosterhuis, die bij de Dodenherdenking op de Dam, 4 mei 1997, het gedicht 'De verleiden taaid van vreide is aurlog' voordroeg. Na een artikel van Stroop in het eerste en laatste nummer van *Noordzee* (mrt.-apr. 1998) stort ook de pers zich op het Poldernederlands.

1 januari 1998 Door een wetsverandering mogen ouders vanaf vandaag kiezen welke achternaam hun kind krijgt; voorheen kregen kinderen van getrouwde ouders automatisch de achternaam van hun vader.

10 januari 1998 De Haagse conferencier Sjaak Bral leest in de Nieuwe Kerk aan het Spui het eerste Haags Dicteri voor, waarin Bertus 'zau blâh as een dûnkaunèn' gaat solliciteren. De tekst telt slechts 207 woorden, maar de deelnemers maken gemiddeld 100 fouten. Misschien doordat de spelling nog niet

bekend is, want die komt pas op 4 november 1998 uit: burgemeester Deetman ('ut dorreps-hauf, Wim Deitman') van Den Haag neemt het eerste exemplaar in ontvangst van het *Groen-Geile Boekje, de offesjeile spelling van-nut Haags*, door Marnix Rueb, R.J. Rueb en Sjaak Bral. Een maand later zijn er al 50.000 exemplaren van verkocht.

januari 1998 *Pas mij die afoe*: geef me een trekje. In Amsterdam waarschuwen leraren Nederlands tegen de opkomst van 'smurfentaal': een mengsel van Nederlands, Turks, Suri-naams, Marokkaans-Arabisch en Engels. De leraren vrezen dat dit mengsel de (taal)achterstand van de sprekers vergroot.

18 juni 1998 In het Haagse museum Beelden aan Zee ontvangt scheidend onderwijsminister Jo Ritzen het miljoenste exemplaar van het nieuwe Groene Boekje. Van het oude Groene Boekje zijn 1,2 miljoen exemplaren verkocht – in veertig jaar.

1 juli 1998 De Wet Inburgering Nieuwkomers wordt van kracht: immigranten krijgen het recht en de plicht zeshonderd uur onderwijs te volgen over de Nederlandse taal en cultuur.

1 december 1998 In het bijzijn van koningin Beatrix, prins Claus, koning Albert en koningin Paola wordt in Leiden de voltooiing gevierd van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*,

het grootste ter wereld. Het behandelt in 45.000 bladzijden 400.000 woorden uit de periode 1500-1921. Er is 147 jaar aan gewerkt.

1 januari 1999 Omdat schrijven met pen verdrongen lijkt te worden door communicatie per telefoon, tekstverwerker en e-mail, hebben het Nationaal Schoolmuseum (Rotterdam), het Scription (Tilburg) en het Museum van het Boek (Den Haag) 1999 uitgeroepen tot het Jaar van het Handschrift.

29 mei 1999 Op het Eurovisie Songfestival in Jeruzalem dingt Nederland voor het eerst mee met een Engelstalig liedje. Nu een wijziging in de reglementen de landstaal niet langer verplicht stelt, zingen vijftien van de 23 deelnemende landen geheel of gedeeltelijk in het Engels. D66-kamerlid Boris Dittrich is een van de Nederlanders die protesteren: onze cultuur wordt 'een dependance van de Anglo-Amerikaanse' en bovendien is het Nederlands 'van onschatbare waarde' als 'bindmiddel' in de multiculturele samenleving. De Nederlandse zangeres Marlayne bereikt met 'One good reason' de achtste plaats.

27 september 1999 De dertiende editie van de Grote Van Dale verschijnt. Een greep uit de duizenden woorden die voor het eerst zijn opgenomen: *asielcentrum, benchmark, beursfraude, bijbeunen, corporate finance, drugstoe-risme, enchilada, guacamole, hyperlink, kaseko, kinderwens, stalken, urineverlies*.

2000-2099

Neew Neelans

HUGO BRANDT CORSTIUS

NIEUW JORK, 3 december 2099 – Het veto dat de vier grote leden van de Veiligheidsraad hebben uitgesproken tegen het tot wereldtaal verklaren van het Nederlands is in de Algemene

Vergadering met een lachbui begroet. De Nederlandse president kreeg applaus voor zijn bescheiden Hollandse toespraak die iedereen zonder tolk of computer direct kon begrijpen.

In het jaar 1999, dus honderd jaar geleden, verscheen het veertigste en laatste deel van het zogenaamde *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT). Er bestonden toen wel mooie plannen om dat Woordenboek, dat de Nederlandse taal tot het jaar 1920 behandelde, een vervolg te geven, maar door de bekende omstandigheden is daar niets van gekomen, en nu is de situatie vanzelfsprekend totaal veranderd, waardoor een Woordenboek van het Nederlands niet langer een louter Nederlandse zaak is.

Het eigenaardige van dat WNT was, dat het geschreven werd in de spelling van het Nederlands van de negentiende eeuw. Dat verklaart de *sch* in het woord *Nederlandsch*. Niet alleen de citaten, maar ook de verklarende teksten waren, tot en met dat laatste deel uit 1999, geschreven in een spelling van meer dan honderd jaar ervoor. Niemand vond dat toen gek.

U heeft de bovenstaande zinnen natuurlijk met onbegrip en irritatie gelezen. Waarom schrijf ik zo bizar? En dan had ik de titel eigenlijk nog moeten noteren als *Een Eeuw Nederlands* (geen *sch*, want dat hoefde in 1999 niet meer). Alleen door de tekst langzaam hardop te lezen, kon u erachter komen wat ik bedoelde. Ik heb namelijk voor deze terugblik op een eeuw Nederlandse taal de moeite genomen om mijn tekst te retrospellen in de spelling die in 1999 de officiële was.

Dat deed ik om u twee dingen te laten zien. Ten eerste hoe veel de spelling van het Nederlands in een eeuw is veranderd. Ten tweede hoe weinig het Nederlands in die eeuw *au fond* (dit was in 1999 de officiële Franse, en daarmee Nederlandse, spelling in twee woorden van het Franse woord *ofô*) is veranderd. Een eeuw is drie generaties en we weten hoeveel er in één generatie kan veranderen. Maar een eeuw is maar een tiende van de taalgeschiedenis van het Nederlands zoals wij die kennen.

Men maakt bij het beschrijven van taalverandering een onderscheid tussen externe geschiedenis (in 1940 veroverde Duitsland Nederland, in 2040 veroverde Nederland Schotland) en interne geschiedenis (de uitspraak van Nederlandse woorden verandert zonder dat iemand weet hoezo).

De externe geschiedenis hoef ik niet op te rakelen. Iedereen heeft wel een vaag idee wat er de laatste eeuw is gebeurd. Ik ga u heus niet vervelen met een opsomming van de wapenfeiten in de Derde Wereldoorlog. Ik noem heel kort de gebeurtenissen die van belang zijn voor de ontwikkeling van onze taal: de Opdeling van België, de Drooglegging van de Noordzee, en natuurlijk de recente technische ontwikkeling, waarvan wij de consequenties voor onze taal nog niet geheel kunnen overzien, maar die ongetwijfeld van meer belang is dan de komst van de Brabanders in de zeventiende eeuw of de verovering van Schotland na de Drooglegging.

De interne taalgeschiedenis van de laatste eeuw is heel anders gegaan dan taalkundigen voorspeld hadden. Een eeuw geleden was men opgewonden over de veranderingen in de uitspraak van een aantal Nederlandse klinkers. Niemand kon toen voorzien hoe ingrijpend de verandering zou worden voor wat betreft de uitspraak van de Nederlandse medeklinkers. Maar taalkundigen hebben altijd al slechts na afloop kunnen beredeneren welke klankveranderingswetten er geformuleerd konden worden. Nooit heeft een taalkundige een voorspelling gedaan die uitkwam en die niet een verandering betrof die al bij scherp opletten in de tijd van de voorspelling viel waar te nemen. Zo is de nominatief van de derde persoon meervoud *hun* weliswaar pas in 2070 officieel als enige toegestane vorm voor ambtenaren en leerlingen verplicht, maar men kon die vorm al eeuwen in de lage landen horen. En dat de accusatief van *hun* inmiddels *ze* is geworden, kan ook niemand verbazen. Maar dit zijn pinoten.

Geen pinoot is de Tweede Palatalisatiegolf die het Nederlands, maar niet alleen het Nederlands, tussen 2060 en 2070 beroofde van de hard uitgesproken K voor een E-klank of I-klank. De getergde conservatieven die zich tien jaar tegen deze verandering verzetten en hardnekkig *Kind* en *Kees* bleven zeggen, waar *Sint* en *Sees* allang ingeburgerd waren, hadden geen poot om op te staan, want er bleek al eerder in de geschiedenis een dergelijke verzachting van de K (toen meestal geschreven met de Latijnse letter C, die men in 1999 nog schreef in *conservatief*, *schreef* en *curieus*) te hebben plaatsgevonden. Een spoor daarvan vindt men in de curieuze naam *Keizer Caesar*, waar immers zowel het woord *Keizer* als de naam *Caesar* van dezelfde Romeinse politicus en veldheer *Julius Kesar* kwamen, waarbij de naam wel en de titel niet verzacht werd. Een dergelijk spoor vindt men thans in de bekende uitdrukking *Sint noch kraai*, die alleen begrijpelijk is als men bedenkt dat die uitdrukking een eeuw geleden aardig allitereerde. Honderd jaar geleden vroeg men zich af: 'Hoezo kraai?' Het antwoord was toen: omdat het met de k van *kind* begint. Nu vraagt men: 'Hoezo sint?' Het antwoord is nu: omdat dit woord vroeger met de k van *kraai* begon.

Niemand kon honderd jaar geleden met recht deze veranderingen in het Nederlands voorspellen. Misschien vermoedde men toen wel dat Vlaanderen bij Nederland zou komen, maar dat door de Engels-Schotse troebelen het niet de Vlamingen waren die ten tweede male na 1600 onze taal diepgaand zouden veranderen kon niemand voorspellen. Natuurlijk zijn er veel Surinaamse, Turkse, Schotse en Noord-afrikaanse woorden in onze taal doorgedrongen, maar eigenlijk is hun invloed minder gebleken dan men had kunnen verwachten. Veel minder bijvoorbeeld dan de invloed die het Frans, het

Duits en het Engels achtereenvolgens op onze woordenschat hebben uitgeoefend. Niet de buitenlandse vluchtelingen maar de buitenlandse televisieteksten beïnvloeden onze taal.

Honderd jaar geleden stond men aan het begin van de mechanische verwerking van taal. Een computer die niets meer deed dan een schrijfmachine werd toen 'tekstverwerker' genoemd! Een automatisch woordenboek werd 'vertaalcomputer' genoemd! Een apparaat dat met grote moeite, en met veel fouten, uitgesproken woorden kon verstaan, werd als een wonder beschouwd! Wat op de ontwikkeling van het Nederlands een beslissende invloed heeft gehad is de klanknoteerder, die er toe heeft geleid dat het Nederlandse volk in meerderheid analfabetisch is geworden. Alleen intellectuelen als u en ik vinden schrijven en lezen nog leuk. Romans worden alleen nog in geluidsvorm verkocht. Deze terugkeer tot de oorspronkelijke toestand, namelijk het alleenrecht van de spraak, heeft een versnellende invloed op de taalverandering. Terwijl het twee eeuwen kostte om de naamvals-n kwijt te raken en een eeuw om de meervouds-n onhoorbaar te maken, zijn in een halve eeuw ongeveer de helft van alle medeklinkers uit de Nederlandse woorden van 1999 verdwenen.

Een merkwaardige omslag in de publieke opinie heeft hierbij waarschijnlijk een rol gespeeld. In de eerste negen eeuwen van het Nederlands is elke taalverandering altijd door de heersende klasse met afschuw begroet. U zou het niet geloven hoe onschuldige stopwoordjes als *doei* of *dus* verketterd werden. Er waren krantenschrijvers die week na week hun brood verdienden door elke vernieuwing, meestal door kinderen of buitenlanders verzonnen, te vuur en te zwaard te bestrijden. Hun scheldkanonnades richtten niets uit, maar werden door alle gestudeerde Nederlanders heel gewoon gevonden. Terwijl op het gebied van kleding, transport, literatuur alleen het nieuwste van het nieuwste goed genoeg was, deed de intelligentsia van Nederland alsof taal zo onveranderlijk en onverbetterlijk was als de zon en de maan. Misschien dat het wegvallen van de schriftelijke fixatie ons heeft verlost van die achterlijke instelling.

U wordt ongeduldig. Want u weet al lang welke werkelijk belangrijke ommekeer de laatste jaren in de Nederlandse taal, en in de hele wereld, zijn intree heeft gedaan. Die revolutie is nog niet uitgewoed en over de consequenties ervan verschillen de meningen. Zelfs de naam van die ommekeer is nog niet definitief bepaald. Ik zal de omwenteling en de mogelijke consequenties zo objectief mogelijk proberen te beschrijven.

Gaat het hier om externe of interne geschiedenis? Die onderscheiding schiet te kort. Het is extern, omdat het Amerika en Azië evenzeer aangaat als Nederland. Het is intern, omdat het 'toevallig' de Nederlandse taal is die in de omwenteling een grote rol speelt. Hoewel iedereen wel ongeveer weet wat er gebeurd is, wil ik het toch nog een keer schetsen zoals ik het zie.

Mijnheer Kratylos was vijftienvintig eeuwen een vergeten meneer, maar is nu actueler dan ooit. Kratylos was de domoor, als hij al echt heeft bestaan en niet door de Griekse auteur Plato is verzonnen, die in gesprek met Socrates de stelling verdedigde dat woorden niet zomaar klankenreeksen zijn die door middel van een sociale conventie bepaalde betekenissen dragen, maar dat woorden – Griekse woorden natuurlijk – een

natuurlijke vorm hadden. Die woorden hadden, volgens hem, niet anders kunnen zijn dan ze waren. Een eeuw geleden kon je dat nog met Griekse voorbeelden uitleggen, maar sinds het Grieks, zowel oud-Grieks als nieuw-Grieks, dertig jaar geleden in de Turkse slachting werd afgeschaft, gaat dat niet meer. Multatuli gaf als *natuurlijk* woord het voorbeeld *rust*. De rollende R geeft beweging aan, de S remt af, de T stopt en maakt stil. Net zoals bij Socrates weet je nu niet of Multatuli het echt meent of dat hij een loopje met ons neemt.

Tegen de theorie van Kratylos zijn altijd twee dingen ingebracht. Ten eerste is het een feit dat de ene taal *trapeze* noemt wat een andere taal *tafel*, *tisch* of *stol* noemt. Hiertegen kon Kratylos alleen inbrengen dat alle niet-Griekse talen stom gebrabbel van rhabarberbrakende barbaren waren. Dat denkt tegenwoordig menige spreker ook van de mensen die niet zijn taal spreken, maar het is niet beleefd om zulks te zeggen.

Ten tweede zijn er veel dingen die geen enkel geluid maken en ook met geen enkel geluid geassocieerd kunnen worden. Hoe krijgt zo'n ding een natuurlijke naam?

Die twee argumenten – en er zijn er meer – zijn zo sterk dat in de afgelopen drie eeuwen alleen gekken en dichters de gedachten van Kratylos gedeeld hebben.

Toen verschenen de Nobelprijswinnaars Paardekop en Erstaking. Onze landgenoten kregen die prijs voor wat men wel schertsend 'het DNA der levenloze dingen' heeft genoemd. Ongetwijfeld een belangrijke ontdekking, die de grens tussen leven en niet-leven heeft uitgewist, en waarvan de consequenties nog steeds niet geheel overzien kunnen worden. Toen Paardekop en Erstaking die prijs binnen hadden, zijn ze een heel andere weg op gegaan. Later hebben ze bekend nooit van Plato, Socrates, Kratylos gehoord te hebben. Des te mooier!

Het geniale duo slaagde erin om aan elk ding, en dankzij hun eerdere ontdekking weten wij nu precies wat de vage uitdrukking 'elk ding' betekent, een eigen klankreeks toe te kennen. Niet een eigennaam, maar een soortnaam. Een toestel waar je op kan zitten, gaven zij de klankreeks s-t-oe-l. Natuurlijk hadden ze het ding ook *trapeze* of *stol* of *tisch* kunnen noemen, maar het waren nu eenmaal twee Nederlanders en dus noemden zij dat ding *stoel* en gaven ze aan honderd zestigduizend andere dingen en dieren en planten ook hun Nederlandse namen.

Paardekop beweert dat hij op dat moment al wist dat als het ding eenmaal een naam heeft, hij nooit meer naar een andere naam wil luisteren. En aangezien dingen niet sterven, betekend dit dat een tafel voor eeuwig de naam TAFEL draagt. Zelfs een tafel of een stoel die op een onbewoond eiland door toevallige samenval van takken en stenen ontstaat, zelfs dat ding dat nooit met enig mens, laat staan een Nederlander, in contact is geweest, weet dat hij *tafel* heet of *stoel*. Eeuwen heeft men gelachen om de domme koning die aan Galilei vroeg: 'Maar hoe weet u dat die verre ster Sirius heet?' Wij meenden immers te weten dat we die ster alleen maar even zo genoemd hadden. Maar het staat na de laatste galactische expeditie vast dat alle sterren in ons sterrenstelsel weten dat zij *ster* heten, en niemand denkt dat het extragalactisch anders ligt.

De uitvinding van Erstaking en Paardekop werd aanvankelijk in de hele wereld bejubeld. Totdat men ontdekte dat de consequentie niet alleen was dat op de hele aarde

en daarbuiten nog maar één taal zou gelden – iets wat men officieel alleen maar kon toejuichen – maar iets veel ergers: dat die taal het Nederlands zou zijn.

Er brandde een anti-Nederlands offensief los zoals wij kleine burgers van ons kleine landje nooit beleefd hebben. Grote landen zijn het gewend om van tijd tot tijd vreselijk gehaat te worden. Maar wij merken zelfs in Indonesië en Suriname geen werkelijke afschuw van Nederland, Nederlanders en Nederlands. Sprekers van kleine talen vonden het best als Nederlands de universele vorm werd. Maar sprekers van Engels en Chinees en Spaans en Nieuw-Dravidisch waren razend, en elk van die talen is nu eenmaal goed voor tien miljard sprekers.

De eerste poging, door Engelsprekenden begonnen, was om de dingen in de wereld anders in te delen. Er zouden, zo bedachten zij, bijvoorbeeld geen stoelen meer zijn, maar nog slechts *machines* (toevallig ook een Nederlands woord) waaronder de *zit-machine*, dat in de uitspraak lijkt op *sit-machine*. Maar het ding heet nu eenmaal *stoel*.

De tweede sabotagepoging, van Nieuw-Dravidische zijde met steun van Spaans, was geraffineerder. Goed, zei men, we moeten toegeven dat alle substantieven voortaan Nederlands zijn, maar wat belet ons om onze eigen werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, en voorzetsels te gebruiken? Wij zouden daar als Nederlanders ook niets tegen hebben, maar Paardekop heeft aangetoond dat het zo eenvoudig niet gaat. In een wereld waarin alle dingen een natuurlijke benaming hebben, krijgen ook de acties van die dingen (*stoel valt om*), de extra eigenschappen van die dingen (*witte stoel*) en de ruimtelijke relaties (*op de stoel*) benamingen die eigenlijk alleen in het Nederlandse taaleigen goed zijn uit te drukken, zodat over de hele wereld het werkwoord *omvallen*, het woord *witte* en het woord *op* de Nederlandse vorm zal hebben. 'Het Nederlands', zo zei hij in Stockholm, 'is nu zo universeel als de lucht op aarde. Men kan wel kunstmatig zuurstof uit flessen ademen – en diep onder water of op de hoogste toppen is dat ook handig – maar er is maar één soort lucht.'

Zijn collega Erstaking is het fundamenteel oneens met zijn vroegere kompaan. Hij zit nu in China te bewijzen dat de Chinese werkwoorden uitstekend op Nederlandse substantieven kunnen aangrijpen. Ik weet niet wie van de twee genieën gelijk heeft. Maar hoe dat ook zal aflopen, vast staat dat het Nederlands, nadat het tien eeuwen een gezellige, kleine, bijna geheime taal is geweest, nu de gemeenschappelijke wereldtaal is geworden. De president van Nederland heeft in Nieuw Jork een wijs woord gesproken: 'Niet het feit dat het Nederlands de uitverkoren taal werd, is van belang, maar dat er eindelijk een wereldtaal is, die elk kind, zelfs zonder ouderlijk voorbeeld, zo uit de dingen van de wereld kan opsteken, is van eminent belang.' Die uitspraak hoefde voor de leden van de Verenigde Naties niet vertaald te worden, zo min als het applaus na die woorden vertaald werd.

Literatuur

1900-1909

Van luchtschipper tot millenniumbaby

Honderd jaar Nederland en Nederlands in oude en nieuwe woorden (Frank Jansen)

Zie voor de eerste vliegdemostratie Wim Schoenmaker en Thijs Postma, *Aviateurs van het eerste uur. De Nederlandse luchtvaart tot de Eerste Wereldoorlog* (Weesp, 1984, p. 13-17) en Thijs Postma, *De vliegende Hollanders. De geschiedenis van de Nederlandse luchtvaart vanaf de eerste vlucht in 1909 tot heden* (Dieren, 1984, p. 10-13). De informatie over nieuwe woorden als gevolg van de luchtvaart heb ik ontleend aan C.G.N. de Vooijs, 'Iets over spontane en bewuste nieuwvorming in de taal', in: *Nieuwe taalgids* 5 (1911), p. 161-172. In dit klassieke artikel bespreekt De Vooijs hoe nieuwe woorden tot stand komen, en welke misverstanden daarover bij leken bestaan.

Het citaat over 'De commensaal' komt uit Drs. P, *Tante Constance en Tante Mathilde* (Amsterdam, 1999, p. 351).

Verder heb ik natuurlijk geput uit de verschillende woordenboeken, zoals *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandse taal* en het *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Bij dit laatste woordenboek heb ik vooral van de CD-romversie gebruik gemaakt, omdat je daarmee kunt nagaan of een woord überhaupt ergens gebruikt is, dus niet alleen als trefwoord in een lemma, maar ook in de definities voor andere woorden, of in citaten die bij andere woorden als voorbeelden dienen.

De etymologische woordenboeken bleken van weinig nut. Ik heb meer gehad aan het *ABC van de herinnering. Een halve eeuw in trefwoorden*, een jubileumuitgave van *Vrij Nederland* (6 mei 1995). De meeste lemma's in deze uitgave betroffen namen dan wel gewone woorden die hier betrokken werden op bijzondere, historische gebeurtenissen. Maar gelukkig bevatte dit woordenboek ook nieuwe of juist verouderde woorden die kenmerkend waren voor een tijdperk. Af en toe bewees ook het *Vergeetwoordenboek* zijn nut. In dit speciale nummer van het tijdschrift *Raster* uit 1992 wijdden schrijvers kleine essays aan woorden en begrippen (vooral dat laatste) waaraan ze dankbare herinneringen hebben.

Behalve in de woordenboeken heb ik met vrucht gegrasduind in M. de Groot, *Libelle 50. 50 jaar dagelijks leven in Nederland* (Utrecht etc., 1984), waarin thematisch de belangrijkste veranderingen in de directe leefwereld van de huisvrouw besproken worden, en in I. Montijn, *Leven op stand. 1890-1940* (Amsterdam, 1998). Dit is een aantrekkelijke studie van de manier van leven in de gezinnen van de notaris, dokter, dominee en andere figuren uit de boven-

laag. Ten slotte noem ik het proefschrift van T. de Rijk, *Het elektrische huis* (Delft, 1998): een uitvoerige studie van de verspreiding van elektrische apparaten in deze eeuw, met bijzondere aandacht voor de motieven van fabrikanten en nutsbedrijven. Maar misschien wel het allermeeste heb ik geput uit geschiedwerken over de afgelopen eeuw, in het bijzonder de serie *Kroniek van (jaartal)*.

Wat de taalkundige kant van de zaak betreft, heb ik me gebaseerd op twee hoofdstukken uit de *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Amsterdam, 1997), geredigeerd door M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der Horst. Voor de toestand rond de eeuwwisseling was dat H. Hulshof, 'Nieuwnederlands (circa 1880 - 1920)', p. 445-477. Dit is een beknopte bijdrage aan een taalgeschiedenis geschreven voor specialisten in de Neerlandistiek en de taalkunde. Het accent ligt hier niet op de veranderingen in de woordenschat. Het andere hoofdstuk is van M.C. van den Toorn, 'Nieuwnederlands (circa 1920 - nu)', p. 479-562. Dit behelst een uitvoerige beschouwing over de ontwikkelingen van alle aspecten van de Nederlandse taal in de laatste tachtig jaar. De auteur geeft de woordenschat diepgaande aandacht, maar bespreekt ook de veranderingen in de zinsbouw. Door de vele voorbeelden goed leesbaar voor belangstellenden zonder Neerlandistische affiniteit.

1910-1919

**Het huiskamerexperiment. Taal en techniek in de twintigste eeuw
(Marc van Oostendorp)**

Er zijn de afgelopen jaren een paar goede proefschriften verschenen over de geschiedenis van de technieken die een relatie hebben met taal. Zo schreef Karel Dibbets een mooi boek over de opkomst van de geluidsfilm (*Sprekende films*, Amsterdam, 1993) en Huub Wijfjes een al even fraai boek over de Nederlandse omroep voor de Tweede Wereldoorlog (*Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941*, Amsterdam, 1988). Het rijtje wordt compleet gemaakt met een studie naar de opkomst van de telefonie van Otto de Wit (*Telefonie in Nederland 1877-1940*, Amsterdam, 1998).

Taalkundigen hebben zich jammer genoeg nooit serieus met de telefoon of de film beziggehouden. De omroep is wel bestudeerd: een Vlaamse taalkundige, Ludo Beheydt, redigeerde een bundel artikels over *Taal en omroep* (Den Haag, 1991) en een andere Vlaamse taalkundige, Hans Van de Velde, schreef een proefschrift over *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)* (Nijmegen, 1996). Over taal, computers en het Internet publiceerde Marc van Oostendorp het boek *Computers en taal* (Den Haag, 1999).

Het in dit hoofdstuk genoemde boek van J. Winkler heet *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon* (Den Haag, 1874).

1920-1929

**Esperanto, Novial en Spokaans. Kunsttalen in de twintigste eeuw
(Rolandt Tweehuysen)**

In zijn autobiografie, *En sprogmands leevned* uit 1938 ('Het leven van een taalkundige') besteedt Jespersen relatief veel aandacht aan het wereldje van de hulptaal-adepten en zijn eigen rol daarin. Het eerste deel van dit hoofdstuk is globaal gebaseerd op Jespersens eigen beschrijvingen – die niet altijd geheel objectief hoeven te zijn. Een geannoteerde vertaling van Jespersens autobiografie werd bezorgd door Arne Juul, Hans F. Nielsen & Jørgen Erik Nielsen, *A Linguist's Life* (1995).

De ideeën voor de hulptaal Novial worden door Jespersen uiteengezet in zijn boek *An International Language* uit 1928 (in datzelfde jaar verscheen ook de Duitse vertaling *Eine internationale Sprache*).

Van W.J.A. Manders verscheen in 1947 het proefschrift *Vijf kunsttalen*, waarin vijf bekende hulptalen met elkaar vergeleken worden en de bruikbaarheid ervan onderzocht wordt. Een recente en veelomvattende studie over hulp- en andere kunsttalen is Umberto Eco, *Europa en de volmaakte taal* (1995).

Het Láadan is door Suzette Haden Elgin beschreven in *A First Dictionary and Grammar of Láadan* (1988), voor de Elventalen van Tolkien kunnen we terecht bij Jim Allan, *An introduction to Elvish* (1978, 1995), en het Spokaans is tot in details beschreven in *Grammatica van het Spokaans* (1982-1990, 11 delen, niet gepubliceerd, maar geïnteresseerden kunnen hiervoor contact opnemen met de auteur van dit hoofdstuk). Verder is er van alles over de taal en het koninkrijk Spokanië te vinden in de reisverslagen *Uit in Spokanië – nooit weg* (1982) en *Spokanië* (1999), een reisgids in de Dominicus-reeks, beide van schrijver dezes.

Een uitgebreide bibliografie (48 bladzijden) over de afzonderlijke kunsttalen, en ook over het fenomeen van 'kunsttalen' in het algemeen, is te vinden op de website www.webcom.com/~donh/bibli.html.

Een summiere keus uit de talloze websites over verzonnen talen:

Esperantowww.esperanto.netwww.infoweb.magi.com/~mfettes/index.html*Interlingua*www.interlingua.com*Novial*www.vision25.demon.co.uk/conlang/novial.htmwww.geocities.com/CapitolHill/3141/novial.htm

Klingon

www.klingon.org

www.kli.org (Klingon Language Institute)

Láadan

www.interlog.com/~kms/Laadan

Spokaans

www.spok.demon.nl

Via deze adressen komt men vanzelf bij de honderden andere websites over deze materie.

1930-1939

**Vreemde woorden en de vreemde reacties hierop. Is taal maakbaar?
(Nicoline van der Sijs)**

De geschiedenis van het Genootschap Onze Taal, waarmee dit hoofdstuk begint, is beschreven door Peter Burger en Jaap de Jong: *Onze Taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands* (Den Haag, 1991).

Een algemeen naslagwerk over de herkomst van onze woorden is het *Etymologisch woordenboek* van Van Dale, door P.A.F. van Veen en Nicoline van der Sijs (2e druk, Utrecht etc., 1997). In de inleiding hiervan worden aantallen en percentages leen- en erfwoorden vermeld. Een historisch overzicht van alle vreemde invloeden op het Nederlands biedt het *Leenwoordenboek* van Nicoline van der Sijs (Den Haag, 1996). Zie verder van dezelfde auteur *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom* (Amsterdam, 1998), met nadere statistische gegevens over vreemde invloed op basis van het *Etymologisch Woordenboek*.

Representatief voor de puristen uit de jaren dertig is Charivarius, die door velen lange tijd werd beschouwd als dé taalautoriteit. Zie zijn *Is dat goed Nederlands?* (Amsterdam, 1940; in 1998 opnieuw uitgegeven met een inleiding door Wim Daniëls). Tegen het purisme was de taalkundige Gerlach Royen, die in *Taalrapsodie* (Bussum, 1953) columns en artikelen met allerlei wetenswaardigheden over het Nederlands bundelde.

De firma Philips publiceerde haar voorschriften in *Het juiste woord* (4de druk, Eindhoven, 1953). Een recent, uitgebreid naslagwerk op hetzelfde gebied is de *Woordwijzer. Goed taalgebruik in bedrijf en techniek* (Den Haag, 1998), met de norm voor technisch taalgebruik, samengesteld door het Nederlands Normalisatie-instituut en het Belgisch Instituut voor Normalisatie.

De Leidse hoogleraar M. Siegenbeek publiceerde al in het midden van de negentiende eeuw een overzicht van germanismen, getiteld *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strydende* (Leiden, 1847). Een van de felste germanismenverdelgers van de jaren dertig was Ch. F. Haje. In 1932 publiceerde hij zijn *Taalschut. Schrijf weer Nederlandsch* (2e herziene druk, Leiden, 1945). Hajes amateurisme werd aan de kaak gesteld door de taal-

kundige C.G.N. de Vooy, 'Een dilettantiese taalzuiveraar', in: *Nieuwe taalgids* 27 (1933), p. 29-34. Het standaardwerk over Duitse invloed op het Nederlands is de dissertatie van S. Theissen, *De germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat* (Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, 1975). Drie jaar later verscheen de gepopulariseerde versie: *Germanismen in het Nederlands* (Hasselt, 1978). Het standaardwerk over nationaal-socialistisch Nederlands is M.C. van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* ('s-Gravenhage, 1991). Zie van dezelfde auteur ook 'Het Nederlands in de Tweede Wereldoorlog', in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie* (1991, p. 95-135).

De beste studie over Franse invloeden is nog steeds *De Franse woorden in het Nederlands*, door J.J. Salverda de Grave, (Amsterdam, 1906; met 'Alfabeties Register' bewerkt door J.J.B. Elzinga (1920)). Een belangrijk artikel is J.W. Mullers 'Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch', in: *Nieuwe Taalgids* 14 (1920), p. 1-78. Gallicismen werden bestreden in een anonieme uitgave van de Taalcommissie van het Algemeen Nederlandsch Verbond, *Taalzuivering. Lijst van woorden en uitdrukkingen ter vervanging van -ismen* ('s-Gravenhage, diverse drukken in diverse jaren) en in een eveneens anoniem boekje van het Christelijk Letterkundig Verbond, *De kleine zuiveraar. Een gids ter verbanning van vreemde woorden uit de Hollandsche taal* (Nijkerk, 1907). Het amateurisme van dit laatste werkje werd gehekeld in een recensie van J.J. Salverda de Grave, 'Een "kleine zuiveraar"', in: *Nieuwe taalgids* 2 (1908), p. 113-125.

De invloed van het Engels op het Nederlands is minder grondig bestudeerd dan die van het Duits en het Frans. Een populair overzicht van 'gangbare' Engelse leenwoorden geven Liesbeth Koenen en Rik Smits in *Peptalk. De Engelse woordenschat van het Nederlands* (2e druk, Amsterdam, 1992).

Zowel Nederlandse puristen als Nederlandse taalkundigen die over purisme hebben geschreven, hebben tot nu toe zelden purisme in andere talen in hun beschouwingen betrokken. Deze lacune wordt gevuld door Noline van der Sijs (red.), *Taal trots. Taalzuivering in een veertigtal talen* (Amsterdam, 1999).

1940-1949

Van *bessesap* naar *bessesap*... en weer terug

De problematische relatie tussen schrift en spraak (Harry Cohen)

De gegevens over de verklaring uit 1944 waarmee dit hoofdstuk begint, komen uit *De spelling van de Nederlandse taal* (3e bijgewerkte druk, Den Haag, 1980), een publicatie van het Nederlandse Ministerie van O&W, samengesteld door G.C. Schaap.

De wijzigingen van 1947 kregen hun neerslag in de *Woordenlijst van de Nederlandse taal* (Den Haag, 1954), het 'oude Groene Boekje'. In de Leidraad hiervan staan de spellingbeginselen en -regels. Het 'nieuwe Groene Boekje', de *Woordenlijst Nederlandse taal* (Den Haag / Antwerpen, 1995) verschaft naast de (nieuwe) spellingbeginselen en -regels o.a. informatie over de selectie van de trefwoorden. Een alternatief voor het Groene Boekje is de *Spelling-*

wijzer *Onze Taal* (Amsterdam etc., 1998), die opvalt door de praktische selectie van de woorden en de uitvoerige uitleg van de regels en hun toepassing.

G.C. Molewijk bespreekt in *Spellingverandering van zin naar onzin, 1200-heden* (Den Haag, 1992) gedetailleerd en zeer kritisch de veranderingen die in de loop der eeuwen zijn voorgesteld; zijn boek is afgesloten vóór de herziening van 1996. Een uitstekende inleiding tot de problematiek en de geschiedenis is de bundel populair-wetenschappelijke artikelen over diverse aspecten van de spelling onder redactie van Hans Bennis e.a., *De groene spelling* (Amsterdam, 1991).

De uiteindelijke versie van het (verworpen) voorstel van de Spellingcommissie 1990 is te vinden in *Spellingdossier, Deel 1 - Spellingrapport* (Den Haag, 1994). Stevige kost: 'De regels zijn uitdrukkelijk niet bedoeld om de nieuwe spellingconventies uit te leggen aan het publiek.' Makkelijker verteerbaar is *De Spellingcommissie aan het woord* (Den Haag, 1994): toelichtingen op het voorstel van de Spellingcommissie, geschreven op persoonlijke titel door leden en medewerkers. *Dutch Orthography. A Systematic Investigation of the Spelling of Dutch Words* ten slotte, van A.M. Nunn, is een gedetailleerde analyse van het Nederlandse spellingsysteem op basis van het Spellingbesluit 1994.

1950-1959

Honderd jaar revolutie. Taalwetenschap in de twintigste eeuw (Marc van Oostendorp)

Overzichten over de geschiedenis van de taalkunde in de twintigste eeuw zijn jammer genoeg schaars, zeker in het Nederlands. In 1977 verscheen het boek *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* onder redactie van D.M. Bakker en G.W. Dibbets (Den Bosch, 1977), maar de jongste periode komt er in dat boek bekaaid vanaf, afgezien van een hoofdstuk over de Nederlandse spraakkunst in de twintigste eeuw van M.C. van den Toorn; van dat hoofdstuk is hier en daar dankbaar gebruik gemaakt, maar voor de niet-taalkundige is het waarschijnlijk moeilijk te lezen. Dat laatste geldt ook voor het boek *Phonology in the twentieth century. Theories of rules and theories of representations* van de Amerikaanse fonoloog Steven Anderson (Chicago, 1985): een nuttige bron van informatie voor wie bereid is zich een grote hoeveelheid terminologie eigen te maken.

De Amerikaanse uitgever Writers and Readers geeft een curieuze serie met boekjes 'voor beginners' uit, waarin de gedachtewereld van een bepaalde denker in stripvorm wordt uitgelegd. Behalve voor *Plato for Beginners*, *Heidegger for Beginners* en *Freud for Beginners* is er ook ruimte voor twee taalkundigen: Saussure en Chomsky. Dat zijn allebei aardige boekjes voor wie in een half uurtje wil vernemen wat twee van de grootste taalkundigen van deze eeuw in een heel leven hebben gepresteerd, en daarbij af en toe wat Amerikaanse lach-of-ik-schiet-humor voor lief wil nemen.

Een wat serieuzer maar wel toegankelijk boek over Saussure is *Reading Saussure* van de Engelsman Roy Harris (London, 1987). Over Van Ginneken verscheen een paar jaar geleden het boek *De taal is kennis van de ziel. Opstellen over Jac. Van Ginneken (1877-1945)* onder redac-

tie van de taalkundige Ad Foolen en de Amsterdamse hoogleraar in de geschiedenis van de taalkunde Jan Noordegraaf (Muenster, 1996.) In dit boek publiceerde de leerling, promovendus en opvolger van Van Ginneken, prof. dr. A. Weijnen, zijn 'Herinneringen aan Jacques', waaruit hier enkele anekdotes zijn overgenomen. Een goed (maar helaas ook weer moeilijk toegankelijk) boek over Trubetskoy, Jakobson en andere geleerden van de 'Praagse school' is *The magic of a common language* van Jindrich Toman (Cambridge, Massachusetts, 1996). Ter ere van Paardekooper verscheen in 1992 de bundel *De binnenbouw van het Nederlands*, onder redactie van Hans Bennis en Jan de Vries (Dordrecht, 1992); A. Sturm schreef daarin een persoonlijk stuk over 'De grote Piet'.

Over Noam Chomsky is enorm veel geschreven. Een omvangrijke verzameling beschouwingen van bewonderaars, critici en neutrale beschouwers is *Noam Chomsky. Critical Assessments*, onder redactie van Carlos Otero (London/New York, 1994): vier delen artikels (een deel over taalkunde, een over filosofie, een over antropologie, en een 'van kunstmatige intelligentie tot theologie') verdeeld over acht banden. Chomsky's eigen visie op leven en werk komt aan de orde in *Noam Chomsky on the generative enterprise*, een interview dat de taalkundigen Riny Huybregts en Henk van Riemsdijk hem afnamen (Dordrecht, 1982) en in *Noam Chomsky. A life of dissent*, door Robert Barsky (Cambridge, Massachusetts, 1997; ook op Internet te lezen: <http://mitpress.mit.edu/e-books/chomsky/>). Dit boek wordt door de uitgever gepresenteerd als een biografie, maar is te lezen als een verkapte autobiografie van Chomsky: Barsky citeert telkens zeer uitvoerig uit brieven die Chomsky hem over allerlei gebeurtenissen in zijn leven schreef en kiest ook in alle kwesties zonder aarzelen Chomsky's zijde. Het idee over de verschillen tussen *geef hier* en *bel hier* komt uit een artikeltje van Marcel den Dikken in het tijdschrift *Glott International* ('Speaker-oriented particles in Dutch imperatives', december 1998).

Over William Labov bestaan nog geen goede algemene studies, maar een aardig inzicht in de veelzijdigheid van zijn werk geeft de bundel wetenschappelijke artikels van studenten en bewonderaars, *Towards a social science of language*, geredigeerd door Gregory Guy (Amsterdam, 1996).

Allerlei belangrijke taalkundigen, en zelfs hele takken van de taalkunde zijn hier niet aan de orde gekomen. Een voorbeeld daarvan is de psycholinguïstiek, de wetenschap die door middel van psychologische experimenten probeert vast te stellen hoe taal precies in de menselijke geest en de menselijke hersenen zit. Een van 's werelds beroemdste en meest succesrijke geleerden op dat gebied is Willem Levelt, die zelf een indrukwekkend en toegankelijk boek over zijn vak schreef: *Speaking: From intention to articulation* (Cambridge, Massachusetts, 1989). Levelt en veel andere vooraanstaande Nederlandse en buitenlandse taalkundigen komen uitgebreid aan bod in het interviewboek *Het vermogen te verlangen (9 letters): Gesprekken over taal en het menselijk brein*, van Liesbeth Koenen (2e, herziene en uitgebreide druk, Amsterdam, 1997).

1960-1969

**Hi ha hondenlul! Hoe het Nederlands steeds informeler werd
(Peter Burger en Jaap de Jong)**

De gegevens over de *hi ha hondenlul*-affaire ontleen we aan Marc De Costers *Woordenboek van populaire uitdrukkingen, clichés, kreten en slogans* (Den Haag, 1998).

Overzichtsstudies over de informalisering van het Nederlands zijn schaars. Inspirerend is het hoofdstuk van M.C. van den Toorn over het Nederlands sinds 1920 in de *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, onder redactie van M.C. van den Toorn e.a. (Amsterdam, 1997, p. 479-562). Zie ook P.G.J. van Sterkenburg en M.C. van den Toorn, *Veertig jaar Journaal, veertig jaar taal* (Den Haag, 1997), waaraan we de anekdote over Joop van Zijl ontleen.

Algemene studies over informalisering in Nederland schreven de sociologen J. Goudsblom, *Taal en sociale werkelijkheid. Sociologische stukken* (Amsterdam, 1988, p. 11-29, 187-191) en Cas Wouters, *Van minnen en sterven. Omgangsvormen rond seks en dood in de twintigste eeuw* (2e druk, Amsterdam, 1995).

De standenmaatschappij in de eerste helft van de eeuw komt tot leven in Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam, 1998), in de voorbeeldbrieven in *Geerling's Briefsteller*, 15de vermeerderde en verbeterde druk (Gouda, 1920) en in *Aanwijzingen omtrent vormen en briefwisseling*, een uitgave van het Ministerie van Oorlog ('s-Gravenhage, 1948).

Een goed overzicht van de Nederlandse titulatuur bieden G.H.A. Monod de Froideville, Sophie den Beer Poortugael en Inez van Eijk in hun *Titulatuurgids* ('s-Gravenhage, 1991). Bronnen over ambtenarentaal vonden we in de dissertatie van Jan Renkema, *De taal van 'Den Haag'. Een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik* (Den Haag, 1981). De klacht van de gedetineerde is ontleend aan W. Daniëls, *Correspondentiewijzer* (Den Haag, 1995). Jaap de Jong schreef over briefconventies in *Handboek Bedrijfsrespondentie* (Groningen, 1993) en in 'Het belang van briefconventies', in: Ted Sanders en Peter Smulders (red.), *Schrijfwijsheden. Visies op taal en taaladvies* (Den Haag, 1996), p. 261-270.

Renée van Bezooijen rapporteerde over onderzoek naar 'Afscheidsgroeten' in *Onze Taal* 66 (1997) en Frank Jansen schreef in hetzelfde nummer over 'Afscheidsgroeten vijftien jaar geleden' (p. 33).

De belangrijkste artikelen over tutoyeren en andere aanspreeketiquette: M.C. van den Toorn, 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen', in: *Nieuwe Taalgids* 70 (1977), p. 520-540; Jo Daan, 'U en je', in: *Taal en Tongval* 30 (1978), p. 50-75; S.C. van de Kerke, 'Verschuivingen in het gebruik van pronominale aanspreekvormen 1974-1982', in: R. Appel (red.), *You me linguistics fun (Toegepaste taalwetenschap in artikelen 2)* (1987), p. 142-151; M.C. van den Toorn en J.A.M. Vermaas, 'Veranderingen in de aansprekingen van de ouders', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 104 (1988), p. 210-228; J.A.M. Vermaas, 'U of jij/je zeggen tegen ouders?', in: *Onze Taal* 59 (1990), p. 108-109; J.A.M. Vermaas, 'Moeder is geen moeder meer', in: *Onze Taal* 61 (1992), p. 82-83. J.W. Muller is aangehaald naar het artikel van Van den Toorn uit 1977, Charivarius' gedicht naar *Ruize-rijmen* (3e druk, Haarlem, 1926, p. 35) en het Ikea-voorbeeld is ontleend aan een column van Warna Oosterbaan in *NRC Handelsblad* (26 oktober 1995).

Joris Abeling verzamelde *Interviews uit Nederland* (Amsterdam, 1994); aan dit boek ontle-
nen we de citaten uit de interviews met Colijn en Luns. J.G.A. Thijs noteerde het citaat over
de 'uit de klauwen gelopen' financiën (*Ontdek je woorden*, Amsterdam, 1989, p. 74), Marcel
Lemmens de overige citaten van politici (*Tot straks, na de reclame! Het Nederlands in beweging*,
Den Haag, 1994, p. 95-96).

De psycholoog Wil Zeegers schreef een prettig leesbaar boek over contactadvertenties,
Op zoek naar een kanjer (Amsterdam, 1998), de geactualiseerde editie van *Langs deze mij onsym-
pathieke weg* (1990). De socioloog Herman Franke behandelt overlijdensadvertenties in het
eerste deel van *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare straf-
voltagekkingen in Nederland* (Den Haag, 1985). De uitvoerigste studie over vloeken in het
Nederlands is P.G.J. van Sterkenburgs *Vloeken* (Den Haag, 1997).

De meest recente beschouwingen over de ontwikkeling van het ABN zijn de dissertatie
van Hans Van de Velde, *Variatie en verandering in het gesproken standaard-Nederlands (1935-
1993)* (Nijmegen, 1996), Jan Stroops *Poldernederlands. Waardoor het ABN verdwijnt* (Amsterdam,
1998) en de *Geschiedenis van het Nederlands in de 20e eeuw* (Den Haag, 1999), door Joop van der
Horst en Kees van der Horst.

Wie meer wil weten over de maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste decennia,
vindt vlot geschreven overzichten in Herman Vuijsje, *Correct. Weldenkend Nederland sinds de
jaren zestig* (Amsterdam, 1997) en Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een
generatieconflict* (Amsterdam, 1995).

1970-1979

'Juf, ik weet niks meer!' Van taalonderwijs naar taalvaardigheidsonderwijs (Jannemieke van de Gein)

De 'grammatica-rel' van 1978 is uitvoerig gedocumenteerd in de brochure van de Advies-
commissie voor de Leerplanontwikkeling Moedertaal en de Stichting voor de Leerplanont-
wikkeling, *Over onderwijs in taalbeschouwing* (Enschede, 1981). De zwakke wetenschappelijke
onderbouwing van het advies is in 1979 aan de kaak gesteld door A. Tordoir en H. Wesdorp
in het svo-rapport *Het grammaticaonderwijs in Nederland. Een researchoverzicht betreffende de
effecten van grammaticaonderwijs en een verslag van een onderzoek naar de praktijk van dit onder-
wijs in Nederland*. Het citaat van Wesdorp is afkomstig uit een latere publicatie, 'Over de pro-
blemen bij toetsingsonderzoek op het gebied van het moedertaalonderwijs', in *Tijdschrift voor
taalbeheersing* 4 (1982).

De grammaticadiscussie van bijna honderd jaar eerder wordt uit de doeken gedaan in
Hans Hulshofs *C.H. den Hertog als grammaticus* (Muiderberg, 1985). Gegevens over de resul-
taten van de later gangbaar geworden 'zeer bescheiden' vorm van grammaticaonderwijs, en
over het effect van dat onderwijs, schrijfonderwijs en zinsopbouwonderwijs op schrijfwerk
van basisschoolleerlingen ontleen ik aan eigen onderzoek. Daarover heb ik onder meer gepu-
bliceerd in *Tijdschrift voor taalbeheersing* 13 (1991), *Spiegel* 10 (1992), *Moer* 3/4 (1992), *Didaktief*

22 (1992) en *Onze taal* 65 (1996). Het verhaal van Floris over de regenlaarzen is ook afkomstig uit eigen materiaalverzameling.

Cijfermateriaal over schoolbezoek is ontleend aan N.L. Dodde, *Het Nederlandse onderwijs verandert. Ontwikkelingen sinds 1800* (Muiderberg, 1983) en aan het Inspectierapport *Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland over het jaar 1994* (Zoetermeer, 1995).

Voor informatie over de geschiedenis van het leesonderwijs heb ik gebruik gemaakt van het boek *Zwijssen, een passie voor uitgeven. Geschiedenis van een educatieve uitgeverij*, door Caesarius Mommers en Ger Janssen (Tilburg, 1996). De resultaten van de moderne, strategische methoden voor voortgezet lezen heb ik ontleend aan de *Balans van het taalonderwijs aan het einde van de basisschool. Uitkomsten van de tweede taalpeiling einde basisonderwijs*, onder redactie van Josje Sijstra (Arnhem, 1997). Anouk en Claire zijn oud-leerlingen van de Openbare Basisschool De Rythmeen in Bathmen.

De informatie en de citaten over de geschiedenis van het stelonderwijs tot circa 1970 zijn afkomstig uit Rudolf Geels *Niemand is meester geboren. Geschiedenis van het Nederlandse schrijfvaardigheidsonderwijs in de 19e en 20e eeuw* (Muiderberg, 1989). De informatie over het voortgezet stelonderwijs na 1970 komt uit *Schrijfvaardigheid Nederlands, een praktische didactiek voor de bovenbouw van havo en vwo* van Antoine Braet (Bussum, 1995); daar vond ik ook het 'leuteren zonder inhoud'-citaat uit *Levende Talen*. Het citaat over Gericht Schrijven komt uit de bundel *Taalbeheersing in artikelen*, onder redactie van C. Jansen en M. Steehouder (Groningen, 1984).

Voor wie wil weten hoe kinderen zich ontpoppen tot lezers en schrijvers is het verhaal dat Glenda L. Bissex schreef over haar zoon een mooie inleiding, *Gnys at wrk. A child learns to write and read* (Harvard, 1980). Kritischer, in het bijzonder over de rol van de school, is Gunther Kress' klassieker uit 1982, *Learning to write*, waarvan in 1994 een tweede, uitgebreide druk verschenen is (Londen, 1994).

Wie zin heeft in een 'sentimental journey' moet naar het Nationaal Schoolmuseum (Nieuwemarkt 1a, Rotterdam).

1980-1989

De Croma-constructie en andere verborgen veranderingen in de Nederlandse grammatica (Joop van der Horst)

De tweede, geheel herziene druk van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* verscheen onder redactie van W. Haeseryn e.a., (Groningen etc., 1997). Over de geschiedenis van het Nederlands bestaan heel wat boeken. Zeer toegankelijk zijn: J.W. de Vries, R. Willemys en P. Burger, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (Amsterdam, 1993), en J.M. van der Horst en F. Marschall, *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* (Amsterdam, 1989; 3e druk 1992). Meer informatie vindt men in M.J. van der Wal en C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands* (Utrecht, 1992; 2e druk: 1994). Het omvangrijkste handboek is M.C. van den Toorn, J.A. van Leuvensteijn, W.J.J. Pijnenburg en J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van*

de Nederlandse taal (Amsterdam, 1997). Speciaal over de twintigste eeuw: Joop van der Horst en Kees van der Horst, *Geschiedenis van het Nederlands in de 20e eeuw* (Den Haag, 1999).

1990-1999

‘Het springt gewoon uit je tong.’

Nederlands als tweede taal en andere talen in Nederland (René Appel)

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van gegevens uit verschillende studies (waaronder ook enkele scripties), namelijk van René Appel, Youssef Azghari, Ad Backus, Jette Bolle, Peter Broeder, Rosita Huwaë en Jacomine Nortier. Er zijn ook enkele uitspraken overgenomen uit een artikel van Berthold van Maris in het blad *Contrast* (nr. 25, 27 aug. 1998). De tabel met immigratiepercentages over de jaren 1889-1985 is afkomstig uit *Nieuwkomers* (1985), van Rinus Penninx en Jan Lucassen. De cijfers over januari 1996 komen uit Peter Broeder en Guus Extra, *Language, Ethnicity & Education* (Clevedon etc., 1999). Voor verschillende opvattingen en ideeën over tweede-taalverwerving en tweetaligheid is geput uit een groot aantal boeken en artikelen, die voor een deel hieronder zijn vermeld.

Cijfers over aantallen migranten en allochtonen zijn onder meer te vinden in het *Jaarboek Minderheden*, dat vanaf 1993 verschijnt onder verantwoordelijkheid van het *Handboek Minderheden* (Houten/Lelystad).

Over het Nederlands van tweede-taalverwervers staan veel gegevens in *Tweede-taalverwerving en tweede-taalonderwijs* van René Appel & Anne Vermeer (Bussum, 1994). Het grote Tilburgse onderzoek naar de tweede-taalverwerving van volwassen allochtonen heeft veel publicaties opgeleverd, o.a. Peter Broeders *Talking about people. A multiple case study on adult second language acquisition* (Amsterdam etc., 1991) en *Learning to talk about space. The acquisition of Dutch as a second language by Moroccan and Turkish adults* (Tilburg, 1998), door Saskia Schenning. Over het onderwijs in het Nederlands als tweede taal zijn de volgende handboeken beschikbaar: René Appel e.a. (red.), *Nederlands als tweede taal in het basisonderwijs* (Amsterdam, 1996); Monique van de Laarschot, *Lesgeven in meertalige klassen* (Groningen, 1997) (over het Voortgezet Onderwijs); Jan Hulstijn e.a. (red.), *Nederlands als tweede taal in de volwasseneneducatie* (Amsterdam, 1996).

Er zijn veel wetenschappelijke detailstudies uitgevoerd over de eigen talen van migranten en allochtonen in Nederland, bijvoorbeeld *Turkish in an immigrant setting* van Anneli Schaufeli (Amsterdam, 1991) over het Turks van tweetalige kinderen in Nederland. *Nieuwe tongen. De talen van migranten in Nederland en Vlaanderen* van Gaston Dorren (Utrecht etc., 1999) is een meer populariserend en algemeen boek over dit thema. Over vooral de controverses met betrekking tot onderwijs in de eigen taal schreven Leo Lucassen en André Köbben *Het partiele gelijk* (Amsterdam etc., 1992).

Het ‘mengen’ van twee talen is ook onderwerp van veel onderzoek. Zo rapporteert Louis Boumans in *The syntax of codeswitching* over Marokkaans-Arabisch/Nederlandse codewis-

ling (Tilburg, 1998). Een inleidend artikel is dat van Ad Backus over Turks-Nederlandse codewisseling in het tijdschrift *Nederlandse Taalkunde* (1998), p. 1-16. Over meertalige straat-taal van jongeren schreef René Appel in *Onze Taal* 68 (1999), p. 140-143.

Illustratieverantwoording

- p. 10 Aviodome, Hoofddorp
- p. 17 Museum voor Communicatie, Den Haag
- p. 19 Spaarnestad Fotoarchief
- p. 23 Spaarnestad Fotoarchief
- p. 28 Foto Chris van Houts
- p. 34 Omroepmuseum, Hilversum
- p. 38 Museum voor Communicatie, Den Haag
- p. 44 Museum voor Communicatie, Den Haag
- p. 46 Museum voor Communicatie, Den Haag
- p. 48 Museum voor Communicatie, Den Haag
- p. 50 Foto Harry Cock
- p. 56 Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam
- p. 58 Uit: Otto Jespersen, *En sprogmans levned*. Kopenhagen, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1938
- p. 59 Uit: *Albumo de Konataj Esperantistoj*. Braunschweig, 1906
- p. 63 Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam
- p. 67 Jubileumboek 1911-1936, Uitgave der federatie van arbeiders-esperantisten in het gebied van de Nederlandse taal
- p. 70 Marc Okrand, *The Klingon Dictionary*. New York, Pocket Books, 1985
- p. 73 Rolandt Tweehuysen, *Uit in Spokanië, nooit weg*. Amsterdam, Ploegsma, 1982.
- p. 75 Foto Ed Suister
- p. 80 Foto Mark Kohn/Hollandse Hoogte
- p. 83 Herman Schrijver e.a., *Onze eigen taal. Handboek van de Taalclub*. 's-Gravenhage, De Schouw, 1943
- p. 85 Ch.F. Haje, *Taalschut. Schrijf weer Nederlandsch*. Leiden, N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij, 1932
- p. 91 Familiestichting Nolst Trenité
- p. 94 Genootschap Onze Taal, *Onze Taal*, 1999
- p. 95 Foto Jan Swinkels
- p. 100 Spaarnestad Fotoarchief
- p. 105 K. Heeroma, *Niet zoo, maar zo*. Baarn, Bosch & Keuning, 1934
- p. 108 Jos Collignon
- p. 110 Jos Collignon

- p. 114 Foto Theo Hoogenboom
- p. 120 Foto Eddy de Jongh/Vrij Nederland
- p. 126 Spaarnestad Fotoarchief
- p. 128 Uit: J. Toman, *The magic of a common language*. Cambridge, Mass., 1995
- p. 136 Foto Dik van der Meulen
- p. 142 ANP
- p. 147 Hein de Kort
- p. 153 Bond tegen het vloeken
- p. 158 Foto Erik Spaans
- p. 164 Spaarnestad Fotoarchief
- p. 168 Uitgeverij Zwijsen, Tilburg
- p. 170 Uitgeverij Zwijsen, Tilburg
- p. 177 *Zin in taal*, Uitgeverij Zwijsen B.V., Tilburg
- p. 179 Foto Jose Carlier
- p. 189 Ammirati Puris Lintas
- p. 193 Foto Ron Moes
- p. 193 Foto John Stoel
- p. 196 Knipsels ontleend aan de achterpagina van *Onze Taal*
- p. 199 Foto Socialistische Partij
- p. 204 Spaarnestad Fotoarchief
- p. 210 Peter de Wit
- p. 220 Foto Peter Burger

Trefwoordenregister

- aanhef 144, 145, 148, 152
aanspreken van ouders 28, 50, 75, 136, 144,
149, 158
Aap noot mies 32, 166, 167
abc-boek 98
ABN 41, 139, 156
-kernen 139
achternaam 224
Adviescommissie voor de Leerplanontwik-
keling Moedertaal 165, 176
Afrikaans 79, 223
afscheidsgroeten 148
Ajax 142, 216
alfabet 111, 112
Algemeen Nederlandsch Verbond 88
Algemene Nederlandse Spraakkunst 187
allochtoon 182, 207
ambtenarentaal 146, 147
ammehoela 79
anakoloeten 180
analfabetisme 32, 229
functioneel – 166
anderstaligen 207
anglicismen 87, 89, 138
apparaten, nieuwe – 19
archaïsmen 29
autocue 45, 183
AZ'67 142
- babynamen 223
ballpoint 119
bananenzinnen 197
Batavia 117, 119
- beeldspraak 122
beleefdheidspronomen 151
Beknopte ABN-syntaxis 130
Berbers 179, 220
beroepsnamen,
uitgestorven – 16
verdwenen – 13
besje 27
betekenisverandering 14
bijbel 71
-vertaling 102
bikini 118
bintje 32
Bloemencentrum René 151
boekdrukkunst 102
Bond tegen het vloeken 153, 161
boom roos vis vuur 160
brieven
-boeken 144, 152
intimiderende – 146
reclame- 152
- Certificaat Nederlands als Vreemde Taal
183
citaatuitluiders 197
citytripje 14, 15
clichés 145
Christelijk Letterkundig Verbond 88
commensaal 13, 51
commissie
- Duidelijke Taal 146, 183
- Van Haeringen 106
- Kluyver 54

- Nederlandse Gebarentaal 224
- Pée/Wesselings 107, 109, 162
- Woordenlijst- 106, 107
- communicatiemiddelen, traditionele - 22
- computer 45, 46, 48
- contact- en rouwadvertentie 152
- correct taalgebruik 157
- correspondentieboek 144
- Croma
 - constructie 189, 203
 - verandering 186, 190
- cultuur, digitale - 22
- Curaçao 32

- Daf 39
- dag 148
- dames en heren 148
- debat
 - clubs 157
 - wedstrijden 157
- deelwoordenjammer 197
- denkraam 139
- Derde Wereldoorlog 228
- dialect 29, 94, 127, 129, 136, 156, 161
 - stads- 136
- (Groot) Dictee der Nederlandse taal 223
- dicteermachine 47
- Dietsche Bond 42
- direct mail 152
- directe rede 197
- distantiepronomen 151
- doeg 148
- doei 148, 229
- doemdenken 201
- Duits 81, 83
- Duizenddichter 202

- eendagsvliegen 92
- eh 183
- e-mail 45-47
 - cursus 47
- enigste argument* 130
- Engels 8, 43, 49, 159
 - publiceren in - 130
- ergernis 43, 49
- etiquette 156, 157
 - boeken 156
- etymologie 138
- Esperanto 31, 53, 54, 56, 62
 - vertalingen 56
 - voor Europa 67
- etnische minderheden* 207
- eufemismen 26
- Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen 223
- evolutietheorie 122

- familienamen 118
- fatsoensrakker* 97
- FC
 - Feyenoord 143, 216
 - Twente 143
- feit is dat* 194
- foneem 112
- formalisering 155
- Franssprekende adel 143
- Fries 28, 29, 98, 139, 140, 161, 201, 223
- frisdrank* 140

- gallicismen 87
- gastarbeiders* 204, 206, 207
- gebarentaal 224
- Geerling's Briefsteller* 145
- Gelders 50
- geluidsfilm 42, 97
- Gemeengermaans 122
- Genootschap
 - Nederlands Bijbel- 139
 - Onze Taal 81, 85, 157
 - Friesch - 139
- germanisme 81, 83, 86, 87, 92, 97
- grammatica, veranderingen in - 187

- grammaticaonderwijs 176
 – als wondermiddel 176
 klachten over – 165
 grammaticale struikelblokken 208
Groene Boekje 103, 106-108, 110-113, 140, 225
 groepstalen 127
 groetplicht 182
groter als 130
- Haags Dicter 224
 Haarlemmerdijks 41, 43
 haar-ziekte 197
halflandelijkheid 97
 Hebban olla vogala 98
hoi 148
hondenlul 143
hoogachtend 152
 Hoogeveen, methode – 167
houdoe 148, 199
 hoorspel 78
 huiskamerexperiment 36, 48
 huiskamer-Nederlands 35
 huiskamertaal 36
huisman 21
huisvrouw 18
 hulptaal, ideale – 66
 hulptalen
 lijst van – 65
 mislukking van – 65
hun 53, 130
hun winnen 190
- Idiom Neutral 59
 Ido 60
Ik zie hun 130
 Indonesië 119
 informalisering 155
 interactief 39
 International Auxiliary Language Association 61
 Internationale Vereniging voor Neerlandistiek 182
- Internet 35, 45
 Instituut voor Nederlandse Lexicologie 162
 intimiteiten, ongewenste – 152
 invloed
 Duitse – 86
 Engelse – 89
 Franse – 87
 isolaat 72
- Jaar van het Handschrift 225
 Javaans 52
jeugdsentiment 161
jeugd van tegenwoordig 148
 Jiskefet 40
 jijen en jouwen 148
 jongerentaal 51
 journalisten 150
jullie loopt/lopen 189
- kanselarijstijl 146
 kathedertaalnorm 151, 157
 Katholieke Bijbelstichting 139
 kanseltaal 37
 kantoor, papierloos – 46
 klanken, beschaafde – 79
 klanknoteerder 229
 klankwet van Grimm 123
 Klingon 70, 71
 Bijbel in het – 70
knijpkat 118
 KNVB 90
kolenboer 17
 koppelwerkwoord 166
 krachttermen 154
 Kratylos, theorie van – 20
 Kring, Signifische 78
 kroontjespen 75
kruiswoordpuzzel 54
kut 155, 180
 -relatie 157
- leenwoorden 82, 92

- leerplicht 103, 166
 -wet 31, 166
 leesonderwijs, strategisch – 171
 leesplankje 164, 167
 katholiek – 169
leuk 181
 Leuvense crisis 162
 Lexicografie, Van Dale 111
 lezen 98
 aanvankelijk – 167, 168
 begrijpend – 170
 katholiek – 169
 – leren 167
 Veilig leren – 168, 169
 voortgezet – 170
 lidwoord 198
liefdesbaby 224
 lijst van landnamen 108, 202
 Limburgs 94, 129, 224
 liplezen 160
 logica 77
L.S. 152
ludiek 98
 luidsprekerinstallatie 78
luisterlied 160
luistervink 78
lul 155

maan roos vis 166, 167, 169
Majesteit 146, 157
 Maleis 79, 114
 Mammoetwet 160
 manierenboeken 156
 Martinus Nijhoffprijs voor vertalingen 140
 massamedia 39
medelanders 207
 Meertens-Instituut, P.J. – 184
met vriendelijke groeten 152
met ons/z'n drieën 194
mevrouw 146, 157
mieters 29, 51, 76, 95, 115
Mijne heren 55, 152

 militaire groetplicht 155
millenniumbaby 27
 minderheidstalen, toekomst van – 213
 minkukel 139
 modewoorden 29
 motie tegen verhullend taalgebruik 201
 mythe Vlaamse frontsoldaten 54

 naamkunde 184
naar...toe 198
 nasynchroniseren 42
 nationalisme 83
 natuurgeluid 123
 Nederlands, toekomst van het – 8, 30, 49,
 52, 76, 93, 96, 115, 138, 159, 181, 198, 199
 Nederlands als moeilijke taal 207, 211
 Nederlands Bijbelgenootschap 139
 Nederlands-Belgisch Cultureel Akkoord
 118
 Nederlands Instituut voor Biologie 111
Nederlands repertorium van familienamen 118
Nederlands van nu 98
Nederlandsche spraakkunst 188
Nederlandsche spraakleer 188
 Nederlands-Indië 117
 Nederlandstalige rockmuziek 141
 Nederpop 201
 Nedersaksisch 94, 156, 223
Neerlandia 89
 Negerhollands 201
neuken 156, 183
Nieuwe Bijbelvertaling 139
Nieuwe Gids, de – 104
 nieuwjaarswens 144
 nivellering 145, 151, 155
 Novial 64
nozems 140

 odeklonje-oorlog 108
omroep 78
 omgangsvormen 156, 157
 omslachtig *om* 197

- ondertitelen 42
 onderwijs in eigen taal 214
ongesteldheid 155
 ontleden 133
Onze Taal 81, 84, 85, 93, 115, 136
Onze Taaltuin 81
Onze Vader 72
 – in Spokaans 72
 – in Volapük 57
ooit 198
 oorlog 87, 101, 117
 oorlogsjaren 84
Oote oote boe 140
Opperlandse taal- en letterkunde 52, 76, 159,
 183
 opstel 28, 175
Ot en Sien 31
 overlijdensadvertentie 152, 153
 dichtregels in – 154
 exhibitionisme in – 154

 Paardekoper, methode – 130
 palindroom 32
 Panama-kanaal 31
pannenkoeken 179
 Papiaments 32, 216
peptalk 90
 personalisering 151
Petjök 114
pindakaas 78
 plaatsnamen 119
 plat Haags 221
 pleonasmen 117
 Poldernederlands 156, 224
 post, elektronische – 45
pulsen 118
 purisme 79, 82, 161, 162
 – bij Philips 82

 Quenya 69

 Raad van Deskundigen 86

 radio 23, 35, 36, 40, 43, 44, 76, 78
 –taal 43
rauwkost 85
 referendarissenproza 146
reizigers wordt verzocht, de – 197
 respectplaats 144
 restauratie 156
richting 197
 Riffijns 179
rijst-lijst 129
 Roaring Twenties 155
rodondendron 161
 roepnamen 160

 Sanskriet 122
 Sapir & Whorfhypothese 71
schat van een kind 130
 schelden 180
schillenboer 17
 schrijfgerei 48, 119
 schrijfonderwijs 174-177
 schrijfprocedure 175
 schrijftaken, functionele – 176
schrijfwijzer 147, 184
 schrijven 97
 gebrek aan stof 174
 gericht – 175
 – leren 171
 praten op papier 174
 zonder schoolboeken 174

scoren 159
 scrabble 182
 seksuele n 97, 106
 semi-vakbondsjargon 138
 snobisme 92
shit 51, 154
shoppen 80
 slot-n 43
 smiley's 47
 sociolinguïstiek 134
 solidariteitspronomen 151
 Songfestival 94, 95, 225

- spelfouten 184
 spelling
 – 1996 28, 50
 – beginsel van etymologie 113
 –commissie 32
 –commissie-Pée/Wesselings 109, 162
 – De Vries & Te Winkel 28, 50, 52, 101, 102
 – een-op-een-systeem 112
 ideale – 111, 113
 – in Vlaanderen 110
 – Marchant 52, 118
 nakeur- 110
 nieuwe –, kritiek op – 110
 overeenkomst in vorm- 112
 pannenkoek- 109
 progressieve – 107
 provo- 107
 – Terpstra 97
 –uitspraak 113
 voorkeur- 107, 110
 Spokaans 71-74
 Spokanië 72, 73
 sporttermen 90
 standaard
 –brief 144
 –uitspraak 112
 standenmaatschappij 143
 standsverschil 148
 Star Trek 70
 stem 44, 55
 mooie – 30, 52, 76, 96, 115, 138, 181, 199
 Stichting Erop of Eronder 203
 streektaal 156
stress 139
 structuralisme 128
summer sale 80
supergeleiding 53
 Surinaams 216, 217
Syntactic Structures 121
 taal 49
 – als communicatiemiddel 103
 – als hobby 74
 –armoede 165
 ballen- 200
 –beheersing 139
 beledigende – 49
 –club, De Nederlandse – 83
 –congres 79
 elfen- 69
 – en ras 126
 – en steloefeningen 173
 –fouten 96, 116, 172, 190, 202
 –gebruik 49, 125
 –geschiedenis 122
 godslasterlijke – 54, 153
 –grenswet 160
 Ikea- 152
 jongeren- 115, 218
 kleuter- 54
 –knevelarij 139
 maakbaarheid van – 92
 –menging 216
 oer- 122, 123
 –onderwijs 165 e.v., 213, 214
 –ontwikkeling 54, 92
 persoonlijke – 151
 post-koloniale – 79
 –scheppers 66, 74
 schrijf- 45
 smurfen- 225
 –spelletjes 76
 sport- 90
 spreek- 45
 stadhuis- 146
 straat- 52, 217
 studenten- 199
 –systeem 125, 129
 taboe- 96
 telefoon- 151
 tennis- 90
 thuis- 214, 215
 –trots 93

- tussen- 208
 – van de overheid 146
 – van politici 150
 -verandering 77
 -vereniging 81
 -verlies 214
 vrouwen- 71, 127
 -zuivering 81
- Taal actief* 173
- taalboek, mooi – 30, 52, 138
- taalwetenschappers, welgestelde 125
- Taal en Letteren* 104
- taalgebruik, mooi – 76, 138, 181
- taalkundige, meestgeciteerde – 130
- taalonderzoek
 synchroon – 129
 diachroon – 129
- Taalschut* 81, 85
- Taalunie,
 Nederlandse – 108-110
 -verdrag 118
- taalvermogen, aangeboren – 130
- tale Kanaäns 144
- talen
 fantasie- 68
 gebaren- 160
 gefingeerde – 71
 mannen- 71
 vreemde – 7, 41
 kunst- 57, 31
- Tante Betje-stijl 54
- tekens, diakritische – 109
- tekstbegrip 168
- telefoon 23, 36, 37, 160
 juffrouw van de – 38
- televisie 35, 36, 44
- termen, technische – 162
- titulatuur 145, 146, 157
- Tijn de Taaljutter 178
- tolerantie voor dialecten 156
- troonrede 55, 202
De troonrede van Ridderzaal naar huis-
kamer 147, 183
- Turbo-taal* 202
- Turks 208
- tussen-n 50, 224
- tutoyeren 148
- Tweede palatalisatiegolf 228
- tweedetaalverwerwers 207
- u is/bent* 197
- Uitgeverij van Oorschot 111
- uitspraak 41, 43
 beschaafde – 53
 -verschillen 134
- uitzending, eerste – 139
- understatement 180
- vakantie* 14
- valreepmoeder* 26, 27
- Veiligheidsraad 227
- veramerikanisering 94
- Verdrag inzake de Nederlandse Taal-
 unie 201
- Vereniging
 – Algemeen Nederlands 98
 – tot Vereenvoudiging van onze Schrijf-
 taal 104
 – van Leestekendragers 203
 – voor Beschaafde Omgangstaal 98
 – voor Wetenschappelijke Spelling 109,
 160
- vergaderjargon 138
- verkeer 21
- verkering* 25
- verplicht inburgeren 213
- vertaalcomputer 229
- vertrossing* 182
- vertrouwelijkheidspronomen 151
- vierde rijkste man, de* – 192
- Vlaams 183
- Vlamingen 87
- vlaflip* 161
- vloeken 54, 137, 154

- voetbal
 -terminologie 92
 -verslag 79
 Volapük 58, 61
 volksetymologie 123, 202
 voornaamrecht 182
 voornamen 161
 voorzetselmoord 84
 vormovereenkomst 112
 vrienden, valse – 79
vrijen 26
 vrouwen en taalverandering 134
- wat/welk* 188
Wat een taal 184
 welsprekendheid 140
 wereldtaal 227
 werkgroepen
 – ad hoc Spelling 109
 – Anglo-Waan 90
 – Onnodig Engels 90
 werktaal van de Europese Unie 93
 werkwoorden
 transitieve en intransitieve – 197
 zwakke en sterke – 198
 Wet Inburgering Nieuwkomers 212, 225
 Wet-Donker 140
 Wet-Slotenmaker de Bruïne 98
 woordafbreking, automatische – 161
 woordbeelden 112
 woorden
 bastaard- 106, 109
 klankzuivere – 168
 met twee – 148
 moeilijke – 211
 mooie – 9, 12, 30, 51, 76, 96, 137, 159,
 181, 199, 222
 nieuwe – 11
 normaal- 167
 politiek correcte – 12
 racistische – 29
 -schat 16, 169
 scheld- 29, 143
 schutting- 7, 154, 155
 taboe- 11, 29, 51, 76, 115, 159, 180
 – van de eeuw 26
 verdwenen – 13, 14, 29, 51, 115, 137, 180
- Woordenboek
 – *der Nederlandsche Taal* 31, 103, 225, 227
Etymologisch – 86, 87, 89
Groot Synoniemen – 96
 – *Koenen* 78
Nederlands Rijm- 202
 – *Prisma-Nederlands* 140
 – *Van Dale* 78, 225
Van Goor's Vreemde – 78
 – *van voornamen* 161
 – *Vreemde Woorden* 137
- Woordenlijst-commissie 107
Woordenlijst van de Nederlandse taal 106, 140
*Woordfrequenties in geschreven en gesproken
 Nederlands* 183
Woordwijzer 85
- ijzeren gordijn* 118
- zachte g 95, 199
zakenbrieven, creatieve – 155
 Zeeuws 94
 zeg maar Jan-cultuur 157
 zendmicrofoon 44
zeppelin 12
zielknijper 139
 zinsopbouwonderwijs 177
 Zuid-Afrikaans 161
zuiveraar, De kleine 88

Namenregister

- Aardenne, G. van 201
Aarnoutse, Cor 170
Abdolah, Kader 211
Aemstel, Gijsbrecht van 56
Agt, Dries van 150
Albert, Koning 225
Alfandari, A. 65
Altena, Ernst van 160
Amanoellah 79
Aristoteles 132
Arnhim, W. von 65
Ashby, W. 65
- Baas, J. 54
Baker, Anne 224
Bakker, Jaap 202
Baraka, Hanan El 220
Barnard, Benno 110
Battus 183
Baudelaire 56
Beatrix, Koningin 184, 203, 225
Beaufront, Louis de 59, 65
Beets, Nicolaas 40, 83
Beheydt, Ludo 44
Bekker, Euthymius 169
Benali, Abdelkader 179
Berits, Jan 160
Bernardini, Micheline 118
Bernlef, J. 52
Betje, Tante 54
Bibeb 150
Bie, Wim de 40, 201
Biesheuvel, Maarten 158
- Bilderdijk, W. 83, 101
Biro, Georg en Laszlo 119
Bloemendal, Philip 55, 138
Boekdrukker, Herman 182
Bolkestein, F. 101, 150
Bollack, J. 65
Bolland, G.J.P.J. 53
Bosch, J.H. van den 173
Bouwman, Mies 161
Bral, Sjaak 224
Brandt Corstius, Hugo 52, 76, 161, 183
Brill, W.G. 188
Brinkman, E. 150
Brokken, Corry 95
Brouwer, Ina 201
Brouwer, L.E.J. 78
Bruggen, Carry van 78
- Calisch, I.M. en N.S. 78
Cals, J. 139, 146, 160
Campert, Remco 110, 201
Charivarius 54, 84, 91, 117, 148
Cats, Jacob 40, 54, 84, 91
Chénier, De 60
Chomsky, Noam 120, 131
Churchill, Winston 117, 118
Cicero 132
Clark, J. 65
Claus, Hugo 223
Claus, Prins 225
Colas, E. 65
Colijn, H. 98, 150
Cooke Brown, J. 65

- Corver, J. 78
 Couturat, Louis 59
 Couvreur, W. 107
 Cramer, Rie 98
 Cruijff, Johan 118, 181, 192
 Crystal, D. 66
- Dale, Johan Hendrik van 78
 Damsté, P.H. 53
 Darwin, C.R. 122
 Deetman, W. 225
 Derocquigny, J. 79
 Deyssel, L.L. van 51
 Dijkstra, Pia 96
 Dittrich, Boris 225
 Dort, Wieteke van 114
 Douma 174
 Drees, W. 150
 Drop, W. 175
 Drs. P 13, 50, 159
 Drucker, Wilhelmina 182
 Duijser, J.L.Ph. 173
- Eeden, Frederik van 78
 Eijk, Inez van 156
 Elout, C.K. 97
 Engeland, Chris van 141
 Erstaking 230
 Eshuis, E. 201
- Firth, J.R. 67
 Foster, Edward P. 65
 Frank, Anne 118, 191
 Franke, Herman 153
 Freriks, Philip 223
 Freud, S. 132
- Gaaikema, Seth 160
 Galilei, G. 230
 Galis, Cor 159, 181
 Geerling, L.F. 144
 Geerts, G. 109
- Geertsema, M. 146
 Gemert, Arie van 143
 Gerbrandy, Pieter Sjoerd 117
 Ginneken, Jac. van 28, 54, 78, 126
 Giphart, Ronald 156
 Gorter, H. 51
 Goudsblom 156
 Grave, Salverda de 87, 88
 Greshoff, Jan 157
 Grimm, Jakob 123
 Groeneweg, S. 55
 Groenman, F.E.H. 97
 Groot, Margriet de 160
 Grootes 39
 Groskamp-ten Have, Amy 156
 Grosveld, F. 156
 Gütlich, R. 203
- Haan, Jacob Israël de 127
 Haden Elgin, Suzette 71
 Haeringen, C.B. van 106
 Haeseryn, W. 193
 Haje, Ch.F. 84
 Hake, J.A. Vor der 53
 Hamans, Camiel 201
 Hamlet 71
 Hanlo, Jan 140
 Hark, Dick ter 115
 Hazeu, Wim 182
 Heerma van Voss, S.C.J. 11
 Heeroma, Klaas 98, 105, 106
 Hegel, G. 132
 Heijermans, Herman 31
 Heijn, Albert 18
 Heimans, E. 188
 Heineken, Freddy 141
 Heldring, J.L. 77, 84, 202
 Hendrik, Prins 98
 Hepburn, Audrey 119
 Hermans, W.F. 201
 Hertog, C.H. den 173, 178, 188, 194
 Herzenberg, Antoinette 200

- Heukels, H. 111
 Hietbrink, Willem Berend 202
 Hoessein, Saddam 223
 Hofland, H.J.A. 75
 Hogben, Lancelot T. 65
 Hollander, Han 79
 Hoogeveen, M.B. 32, 167, 168
 Horst, Joop van der 53, 197
 Horst, Kees van der 197
 Horst, Henk van der 182
 Huizinga, J. 98
 Hulzebosch, Erik 40

 Jakobson, Roman 79, 128
 Janmaat, P. 207
 Jespersen, Otto 57, 58, 61, 73
 Jetses, Cornelis 31
 Jones, L. 65
 Jong, De 139
 Jong, Eveline D. de 183
 Jong, Jasperina de 160
 Jong, A.M. de 104
 Joyce, J. 181
 Juliana, koningin 146

 Kaandorp, Brigitte 158
 Kamerlingh Onnes, Heike 53
 Keizer, Piet 142
 Kloeke, G.G. 139
 Kloos, W. 51
 Kluyver, A. 54
 Koekoek, Hendrik 161, 223
 Koelewijn, Peter 141
 Koenen, Mathijs Jacobus 78
 Koenen, L. 90
 Koessler, M. 79
 Koggel, Mejuffrouw 23
 Kok, Wim 150, 209
 Kolkhuis Tanke, J.A. 155
 Kollewijn, Roeland A. 100, 117
 Kooten, Kees van 40, 137, 201
 Korzec, Michel 182

 Kosto, A. 148
 Kousbroek, Rudy 110
 Kraak, Albert 161
 Kratylos 229, 230
 Kruyskamp, C. 162
 Kuitenbrouwer, Jan 202
 Kürschner, W. 65

 Laarman, N.M. 161
 Labov, William 134
 Lambert, Graaf De 11
 Lans, C. 146
 Leeuw, Paul de 216
 Lenin 132
 Lennep, Jacob van 83
 Lévi-Strauss, Claude 129
 Lier, Bertus van 140
 Lieuwes de Vries, Kornelis 32
 Ligthart, Jan 28, 32, 172, 174
 Linden, Frénk van der 150
 Lohr 173, 178
 Lott, Julius 65
 Lubbers, Ruud 150, 202, 203
 Luns, Joseph 150

 Manhave, Jan 78
 Mannoury, G. 78
 Marchant, Hendrik Pieter 75, 98, 100, 105
 Marijnissen, Jan 199
 Marx, K. 132
 Meertens, P.J. 41, 184
 Meijers 87
 Meijnsing, Doeschka 201
 Middelkoop, E.L. van 223
 Mijksenaar, Dorien 160
 Molee, E. 65
 Molenaar, H. 65
 Mommers, Caesarius 160, 169
 Montag, S. 75
 Moor, Margriet de 223
 Morris, Alice 61
 Mosher Butts, Alfred 182

- Mulisch, Harry 223
 Muller, J.W. 148
 Multatuli 36, 53, 123, 230
- Nanninga, Wilma 224
 Neeskens, J. 142
 Netelenbos, T. 224
 Nicolas 65
 Nieuwenhuys, Constant 98
 Nolst Trenité, Gerard 54
 Noordhoek, Wim 159, 161
 Nooteboom, Cees 223
- Ogden, C.K. 65
 Okrand, Marc 70, 71
 Oorschot, Wouter van 111
 Oosterhuis, Trijntje 224
 Overdiep, G.S. 28, 30
- Paardekooper, P.C. 108, 130, 160
 Paardekop 230
 Palmen, Connie 223
 Paola, Koningin 225
 Patijn, Schelto 76
 Paulusse, J.P. 173
 Peano, G. 65
 Perron, E. du 104
 Pijpers, Harmke 159
 Plato 132, 229
 Polzer, Heinz Hermann 50
 Poma 187
 Principe-Passini, Marcos 220
 Pronk, J. 150
 Puls, Abraham 117
- Rawie, Jean Pierre 52
 Reichling, Anton 121, 131
 Renkema, Jan 147, 183, 184
 Reuvers-Ulijn, Mevrouw 161
 Rijpma, E. 173
 Ritzen, J. 203, 225
 Romeijn, Piet 143
- Roos, Jeanne 139
 Rooseveld, Netty 96
 Rosenberger, V.K. 59
 Rosenberger, W. 65
 Rossum, Kardinaal van 78
 Royen, Gerlach 86
 Ruding, O. 150
 Rueb, R.J. 225
 Rueb, Marnix 225
- Sanders, Ewoud 40, 201
 Sapir, E. 71
 Saussure, Ferdinand de 124
 Saussure, R. de 65
 Schaar, J. van der 161
 Scheepmaker, Nico 97
 Scheepstra, H. 28, 32
 Schiferli, Dick 14
 Schleyer, J.M. 57, 58, 61
 Schooneveld, Cornelis van 121
 Schot, Aleida 140
 Schotanus, H.H. 34, 55
 Schoukens, Gaston 97
 Schouten, Martin 212
 Schouten, Feoh 220
 Schrijver, Loretta 76
 Schurer, Fedde 139
 Schuringa, F.G. 173
 Schuurman, Betty 44
 Selye, George 139
 Sequoyah, N.I. 65
 Shakespeare, W. 56, 132
 Siegenbeek, Matthijs 83, 101, 224
 Siezen, Harmen 39
 Simons, Sylvana 157
 Sisam, Kenneth 98
 Sivirsky, Antal 114
 Sloomweg, Dick 115
 Smits, R. 90
 Smulders, Peter 136, 202
 Socrates 229, 230
 Sonneveld, Wim 40, 160

- Spits, Frits 181
 Steringa Idzerda, H.H.S. à 34, 44, 55, 78
 Sterkenburg, P.G.J. van 154
 Stevens, Alice 201
 Stevin, Simon 161
 Stoel, Henny 52, 76
 Stokoe, William C. 160
 Stroop, Jan 76, 156, 224
 Stuiveling, Garnt 139
- Tahamata, Simon 216
 Tanghe, Martine 76, 13
 Terpstra, J. 97, 105, 106, 224
 Teunissen, Jan 98
 Theissen, Siegfried 87, 92
 Thijsse, Jac. P. 188
 Thijssen, Theo 104, 174
 Tijn, Joop van 156, 183
 Tolkien, J.R.R. 69
 Toonder, Marten 139
 Toorn, M.C. van den 84, 151, 193
 Trenité, Wilhelmina Elisabeth 54
 Troebetskoj, Nikolaj 79, 128
- Uit den Boogaart, P.C. 183
 Uyl, Joop den 150
- Valckenier Suringar, Prof. 90
 Vandenboeynants 162
 Vanderbilt 61
 Veering, Jan 93
 Veltman, Martin 141
 Verkuy, H.J. 183
 Vermeend, W. 199
 Vermeylen, August 97
 Verwey-Jonker, Hilda 182
 Vstdijk, Simon 97
 Vogt, Willem 78
 Vondel, J. van den 56
 Vondeling, Anne 146, 161, 183
 Voorwinde, J. 173
 Vooy, C.G.N. de 22, 78, 87
- Voskuil, J.J. 184
 Vredeling, Henk 150, 182
 Vries, Wobbe de 53
 Vries, Theun de 28
 Vries, Matthias de 75, 101, 103
 Vries, J. de 175
 Vrijman, Jan 76, 140
 Vugt, Driek van 199
- Wahl, O. von 65
 Weferling, E. 65
 Weijnen, A. 140
 Welby, Lady 78
 Wendelaar, W.C. 140
 Wesdorp, Hildo 176
 Whorf, R.L. 71
 Wiegel, Hans 199
 Wijers, Hans 150
 Wijk, N. van 129, 188
 Wilders, Eva 82
 Wilmink, Willem 115
 Winkel, L.A. te 28, 75, 101, 103
 Winkler, J. 41
 Wissen, Driek van 52
 Witteboom, S. 41
 Wouters, Cas 155, 156
 Wynne, Arthur 54
- Zamenhof, L.L. 54, 62
 Zeegers, W. 152
 Zijl, Joop van 148

Over de auteurs

René Appel (1945) is bijzonder hoogleraar Nederlands als tweede taal aan de Universiteit van Amsterdam. Over tweedetaalverwerving schreef hij onder meer *Immigrant children learning Dutch* (1984) en (met Anne Vermeer) *Tweede-taalverwerving en tweede-taalonderwijs* (1994). Hij is mede-redacteur van het boek *Nederlands als tweede taal in het basisonderwijs* (1996). Daarnaast schrijft hij thrillers, waarvan *De derde persoon* (1990) werd bekroond met de Gouden Strop.

Hugo Brandt Corstius (1935) is wiskundige, (computer)taalkundige, columnist en essayist. Onder zijn eigen naam en diverse pseudoniemen (o.a. Battus, Piet Grijs, Maaike Helder, Talisman) schreef hij tientallen boeken, waaronder *Opperlandse taal- en letterkunde* (1981), *Rekenen op taal* (1983), *Symmys* (1991) en *Talismania* (1993). Op dit moment is hij als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Nederlands van de Sorbonne (Paris IV).

Peter Burger (1961) is neerlandicus en journalist. Hij is co-auteur van *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993). Met Jaap de Jong schreef hij *Onze Taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands* (1991) en het *Handboek stijl. Adviezen voor aantrekkelijk schrijven* (1997) en redigeerde hij de *Taalalmanak* (1997). Daarnaast schrijft hij over moderne sagen en andere folklore (*De gestolen grootmoeder*, 1996).

Harry Cohen (1917), in een vorig leven accountant en statisticus, belandde als vertaler in België, waar hij als reviseur werkzaam was bij de vertaaldienst van de EEG. Hij schreef talrijke artikelen over spelling en taalgebruik, onder andere voor *NRC Handelsblad* en *Onze Taal*, en werkte als redacteur mee aan de *Spellingwijzer Onze Taal*. Hij is geen taalkundige, en heeft daardoor naar eigen zeggen zijn onschuld bewaard.

Jannemieke van de Gein (1954) studeerde Engels in Leiden en Algemene Taalwetenschap in Utrecht. Zij werkte als toegepast taalkundige aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1991 op een studie naar het grammatica- en stelonderwijs op de basisschool. Zij was tot 1998 als docent verbonden aan de vakgroep Nederlands van de Leidse Universiteit. Ze is co-auteur van de basisschoolmethode *Grammatica in balans*. Ze werkt, met twee co-auteurs, aan de ontwikkeling van *Zin in taal*, een nieuwe taalmethode voor de basisschool, verzorgt nascholing en publiceert geregeld over de praktijk van taalonderwijs op de basisschool.

Joop van der Horst (1949) is hoofddocent historische taalkunde te Leuven. Hij schreef (met F. Marschall) een *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* (3e dr. 1992) en werkte als redacteur en auteur mee aan de grote *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1997). Over recente veranderingen in grammatica, woordenschat en uitspraak schrijft hij uitgebreid in de *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw* (1999), met Kees van der Horst.

Frank Jansen (1952) studeerde Nederlands in Leiden en promoveerde op de grammatica van spreektaal. Na geruime tijd aan lerarenopleidingen werkzaam te zijn geweest, werkt hij nu als docent communicatiekunde aan de Universiteit van Utrecht. Van 1986 tot 1998 was hij redacteur van het maandblad *Onze Taal*. Ook verzorgde hij enkele jaren een taalrubriek voor de Tros-radio. Over nieuwe woorden publiceerde hij (met Hubert Roza) *Het laatste woord* (1993) en *Nieuwlands* (1995).

Jaap de Jong (1961) doceert taalbeheersing aan de Technische Universiteit Delft en is sinds 1992 redacteur van *Onze Taal*. Hij is co-auteur van het *Handboek bedrijfsrespondentie* (1993) en *Rapportagetechniek* (1994). Met Peter Burger schreef hij *Onze Taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands* (1991) en het *Handboek Stijl* (1997), en redigeerde hij de *Taalalmanak* (1997).

Marc van Oostendorp (1967) is fonoloog, taalkundige en bijzonder hoogleraar Interlinguïstiek en Esperanto aan de Universiteit van Amsterdam. Ook werkt hij als taalkundig onderzoeker op het Meertens Instituut. Hij schreef *Tongval. Hoe klinken Nederlanders?* (1996) en verscheidene boeken over e-mail en Internet (*Internet voor Windows*, 1995). Over taal, computers en Internet: *Computers en taal* (1999). Hij is beheerder van de website van *Onze Taal*. Met een groep vrijwilligers zette hij het project Laurens Janszoon Coster op, de grootste verzameling Nederlandse klassieke literatuur op Internet.

Nicoline van der Sijs (1955) is slaviste, etymologe en lexicografe. Met P.A.F. van Veen (†) is zij verantwoordelijk voor het *Etymologisch woordenboek* van Van Dale (2e druk 1997). Ze stelde het *Leenwoordenboek* (1996) samen en werkt aan het *Uitleenwoordenboek*, over de invloed van het Nederlands op andere talen. Een voorproefje verscheen als *Geleend en uitgeleend* (1998). In 1999 verscheen onder haar redactie een bundel artikelen over purisme in andere talen dan het Nederlands, *Taaltrots*.

Rolandt Tweehuysen (1948), publicist, vertaler, taalanatoom, skandinavist, spokanist. Afgestudeerd in de Skandinavische talen en Algemene Taalwetenschap. Bedenker van het land Spokanië en de taal het Spokaans. Auteur van de reisgidsen *Uit in Spokanië – nooit weg* (1982) en *Spokanië*, een uitgave in de Dominicus-reeks (1999). Hij werkt aan een boek over geconstrueerde talen (voorzien in 2000, bij uitgeverij Contact) en aan zijn proefschrift (lijdende vorm in het Zweeds, beschreven binnen het kader van de Functionele Grammatica). Woont sinds 1997 op het eenzame Friese platteland, vóór die tijd in het hectische Amsterdam.

Het *Taalboek van de eeuw* is een vrolijke en leerrijke geschiedenis van honderd jaar Nederlands. Het is geschreven voor lezers die zich graag verbazen over hun eigen taal.

Dit is een boek over de eeuw waarin mooie woorden zijn verdwenen (*bakvis*, *commensaal*), van betekenis zijn veranderd (*hit*, *vrijen*) en zijn verschenen (*karaoke*, *muisarm*). Waarin Han Hollander voor de radio het eerste live-verslag verzorgde van een voetbalwedstrijd en waarin schuttingwoorden zwart op wit in degelijke kranten werden afgedrukt. Waarin Vlamingen en Friezen recht kregen op hun eigen taal en waarin het ABN zich vestigde én zijn autoriteit verloor. Waarin het grootste woordenboek ter wereld verscheen en waarin *aap*, *noot*, *mies* is vervangen door *maan*, *roos*, *vis*. Waarin Nederlanders elkaar in de haren vlogen over de spelling van *odeklonje*, *ginekoloog* en *pannenkoek* én waarin honderdduizenden aan de buis gekluisterd zaten toen Philip Freriks voorlas over *przewalskipaarden* en *tseetseevliegen*. Dit is de taal van onze eeuw, die begon met *Zeppelin* en eindigt met *millenniumbaby*.

Het Taalboek van de eeuw bevat bijdragen van: René Appel, Hugo Brandt Corstius, Harry Cohen, Jannemieke van der Gein, Joop van der Horst, Frank Jansen, Marc van Oostendorp, Nicoline van der Sijs, Rolandt Tweehuysen. Daarnaast staan in het *Taalboek* interviews met onder meer Theun de Vries, Drs. P, H.J.A. Hofland, Corry Brokken, Wieteke van Dort, Brigitte Kaandorp en Abdelkader Benali.

Peter Burger en Jaap de Jong schreven samen eerder *ONZE TAAL! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands* en *Handboek Stijl*. Ook stelden zij de *Taalalmanak* samen.

ISBN 90-5797-002-3



9 789057 970023